

ТУЛЕПБЕРГЕН ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

РАҲМАТ, МУАЛЛИМ

Қиссалар

**Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЕШ ГВАРДИЯ» нашриёти**

Тошкент — 1979

Қайиббергенов Тулепберген.

Раҳмат, муаллим: Қиссалар.— Т.: Ёш гвардия, 1979.—167б.

Қайиббергенов Т. Спасибо, учитель. Повести.
ББК 84Қар7

С (Қарак)

Ҳамза нәмли Ўзбекистон ССР давлат мукофоти лауреати, Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси Т. Қайиббергеновнинг роман ва қиссаларида қорақалпоқ халқи ҳаётининг янги турмуш учун кураши лавҳалари бадий ифодасини топган. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган «Раҳмат, муаллим!», «Секретарь» қиссаларининг қаҳрамонлари қорақалпоқ ўсмирларидир.

Биринчи қиссада совет ҳокимияти тузилган йилларда қорақалпоқ болалари бошларидан кечирган ҳаёти, уларнинг колхоз тузиш ва уни мустақкамлаш учун курашдаги иштироки ҳикоя қилинади.

«Секретарь» қиссасида эса қишлоқ ёшларининг Улуғ Ватан уруши йилларидаги фидокорона меҳнати, жасорат ва матонати тасвирланади.

К $\frac{70803-88}{356(06)-79}$ 79-79 4702250000

©Издательство «Ёш гвардия», 1979.

Бошқа овулларга бориб кўрганим йўғ-у, бироқ ўз овулимизнинг манзараси менга жуда ёқади. Теварак-атрофимизни қуршаб олган қалин тўқай узоқдан гўё ҳарир либосга буркангандай гўзал бўлиб кўринади. Қишда сийрак кўринадиган дарахтлар ёзда қуюқ бўлиб, қулф уриб яшнаб туради. Унинг ҳарир либосдан фарқи шундагина бўлса керак, деб ўйлайман. Тўқай орасида сайр этиб юриш жуда ҳам кўнгилли бўлади. Қирғий билан миққининг полопонларини излаб, саҳардан кечгача юрсанг ҳам чарчамайсан. Танаси худди ўтовга ўхшаб ўсган тўранғиллар ҳам бор. Ёз бўлса бу ерларга экин экиб, баъзан дам олиб ётсанг бўлади. Овулимиз пасттекисликка жойлашган. Ғарб томонимизда кўл қирғоғи кўзга ташланади. У ерда ўсган қалин, сўлқилдоқ қамишларнинг попуклари кузда овулимизгача учиб келади. Бир вақтлар шу қамишзорнинг тагида сув бор эди. Ундан бир неча марта ғознинг полопонларини тутиб қайтган эдик. Бузоқларга ўтларни ҳам ўша кўлдан олиб келардик. Баҳор пайти муз тагидан учлари дугдек, майда қамишларни топиб олардик. Овулимиз шундай бўлгандан кейин нега севинмай? Хўп яхши кўраман-да! Бу кўлни ҳамма «Дўнгалак кўл», дер эди. Овул болалари билан маслаҳатлашиб, «Дўнгалак кўл»ни кўп марта айланиб чиққанмиз. Бундан мақсадимиз: нега

шундай ном олганлигини билиш эди. Лекин била олмадик.

Бу йил ёз бошқача бўлди. Чунки ўтган йили бўз ердан катта ариқ очилиб, овулимиз қиёфаси ўзгариб кетган эди. Янги ариқ бўйида ўсган кендирларни кўрсангиз худди тўқай дейсиз. Қирғоғига чиқиб, томоша қилиб ўтирса ҳам бўлади. Агарда тагини болта билан чопмаса, менга ўхшаган нимжон болалар зўрға ўриб ола олади. Агарда чалғи бўлганда у қадар қийин бўлмас эди, деб ўйлайман. Негаки, бир вақт отамга кендир ўришнинг бу йил қийин бўлишини айтганимда, «яхши чархланган чалғи керак, болам!»— деб кулган эди. Ҳақиқатан ҳам ўткир чалғи бўлмаса осон эмас.

Маккажўхориларни айтмайсизми! Пояларининг йўғонлиги худди менинг сонимдай келади. Ҳозир ҳаммаси ҳам сутга кириб келяпти. Сўталар катта-катта. Қайси бирини айтсам экан, овул одамларида экин кўп. Тариқ, мош, кунжут ҳамма жойда одам бўйича келади.

Пахта пайкаллари ҳам бинойидек. Лекин ҳали пахта қийғос очилмаяпти. Кўсақлари тугмадек бўлиб, оғзини очай-очай деб турипти. Худди илжайиб кулиб турган одамдай...

Айниқса қовун мўл. Қўриқ ерларда экилган қовунларнинг ҳар биттасини одам тугул арава ҳам зўрға кўтаради. Энг кичкинаси Дуйсен домланинг уйдаги маҳалла қозонидек келади деса бўлади.

Мен кўпинча Сойип, Қунназар, Сарсенбойлар билан бирга юрар эдим. Қун бўйи ошиқ ўйнардик. Кечқурунлари бўлса, уйқумизда ҳаловат йўқ. Овулнинг қовунлари пишиши биланоқ тинчимиз кетади. Ўзимизга қарашли қовун полизимиз бўлса ҳам бирор кечани ўғирликсиз ўтказмасдик. Ростини айтсам, ёмон отлик ҳам бўлдик. Бундан бошқа чорамиз ҳам йўқ эди. Агарда одамлар қовун полизларига гир айлантириб қопқон қўйишса, товуқ ўғирлагани қўшни овулларга кетардик.

Бугун икки кундан бери қовун ўғирликка бормайдиган бўлдик. Сабаби, тўсатдан шундай ҳодиса юз берди: қаторасига икки кун Сарсенбойнинг ёлғиз ўзи қовун ўғирликка борибди. У бошқаларимиздан кўра чаққонроқ, шакарпораларни ўғирлашни яхши кўрарди. Гоҳо бошқа қовунга алиштириб, уйига иккита-учта шакарпора олиб кетадиган одати ҳам бор эди. Овулимизда Есемурот деган чол бор. Ўзи қовун экишга жуда миришкор. Умр бўйи бекорга экин экмайди дейишади ҳамма одамлар. У шакарпорани ҳаммадан илгари бозорга чиқаради. Бу йил ҳам шакарпора қовуни ачиб ётибди, деган овоза тарқалди. Шунга ана борамиз, мана борамиз деб юрганда, Сарсенбойнинг ёлғиз ўзи бизларга кўринмай борибди. Қоронғи тушгандан сўнг у дадасининг узун қора камзулини устидан кийиб олган экан. Кечаси тўрлама қовун эмаски, сийпалаб билиб бўлса, тарвуз эмаски, тиззага қўйиб қисиб кўрса, шакарпора эмаски, ҳидлаб топиб олса? Ҳар қайсисини ҳидлаб, сарғини излаб юрганда, Есемурот бобо айриси билан Сарсенбойни балиқдек санчиб олибди. Есемурот бобо уни итдир, деб ўйлаган бўлса керак. Войвойлагандан кейингина билибди. Қаёқдан билсин, ҳар кун сарғайган қовунларни ит ражийвергандан кейин қўлига айри олиб, пойлагандир-да!

Сарсенбойнинг ўзи айбдор бўлгандан кейин ҳеч нарса айта олмай, йиғлаб ётаверипти. Есемурот бобо айрисини суғуриб олай деса, айрининг учи чиқмабди. Шундай қилиб, Сарсенбой азонгача пайкалда икки букланиб ётгани устига бизлар ҳам бориб қолдик. Айрининг учала тили ҳам ёнбошига кириб кетибди. Қўрқиб кетдик. Бундай бахтсизлик ҳеч кимнинг бошига тушмасин.

Дадаси Дуйсен домла ҳам келди. У дағ-дағ титраб, ўғлига ачиниб турган эди, Сарсенбой ўгирилиб, дадасига ялт этиб қаради-да, дарҳол юзини буриб, енги билан кўзларини бекитди.

Овул одамлари қанча уриниб кўришса ҳам айрини суғуриб олишнинг иложини топиша олмади. Суғуриб олиш уёқда турсин, сопи қимирлаб кетса ҳам Сарсенбой инграб юборади. Лекин одамларга қарашга юзи шувут. Есемурот бобонинг ўзи бориб, айрининг сопини секин кўтариб, тортиб олаётганда, Сарсенбойнинг инграган овози эшитилди. Агарда қаттиқроқ қимирлатганида бор овози билан бақириб юборарди. Кўпчилик ҳар ёқлама ўйлаб кўрди. Есемурот бобога ҳеч ким ғинг демади. У киши ўз айбини яширмоқчи бўлдимиз ёки Сарсенбойни аядимиз, Дуйсен домланинг юбормайман деганига қарамай, Сарсенбойни аравага ўтқизиб шаҳарга олиб кетди.

Шундан бери қовун ўғирлиги деса, капалагимиз учиб, тепа сочимиз тикка туради. Энди нима қилар эдик? Йиғилиб олиб, ошиқ ўйнаймиз. Ошиқ ўйнашга шунчалик берилиб кетар эдикки, туш бўлганини ҳам, кеч кирганини ҳам, ҳаттоки, қорнимиз очганини ҳам сезмай қолардик. Ҳар куни уйга ўз вақтида боришни ҳам унутиб юборадиган бўлдик. Буни мен ойимнинг ташвиш тортиб излаб келишидан кейингина тушундим. Бир вақт у ошиқ ўйнаб турган еримга овқат олиб келди. Болалардан уялганимни айтмайсизми, ер ёрилмади — мен кирмадим. Қўш ҳайдаб ё бўлмаса хирмон кўтаряпманми, ахир? Ойимнинг бундай безовта бўлганини кўриб, ҳар куни ўз вақтида уйга борадиган бўлдим.

Мана қуёш ҳам тик кўтарилиб қолди. Туш пайти бўлганини эсдан чиқариб қўймай дегандек, қайта-қайта қуёшга қарайман. Ошиқ ўйини бўлса жуда қизиқ кетган. «Пешма-пеш», «чикка-пукка», «жуфт олчи» дейишдан болаларнинг оғзи тинмайди. Айниқса бугун Сойипнинг омади юришиб кетди. Менинг омадим сал юришмай колди, хуноб бўлиб кетдим. Туш бўлиб қолди-ю, уйга қайтишнинг иложини тополмадим. Бир халта ошиғим соб бўлди. Ютқазиб-ютқазиб индамай кетаверайми? Кетиб бўпман! Мана, ўйиннинг охирига сақлаб қўйган

энг сўнгги ошиғимни тикдим. Буни ютқазсам, вассалом! Толоимга бирдан олчи тушди. Себинганимдан юрагим ёрилиб кетаёзди. Мен шошилмай ошиқларни йигиб ола бошлагандим, ҳамма болалар бирдан дув-дув туриб қочиб қолишди. Баъзи бирларининг ошиқлари, тийинлари сочилиб қолса ҳам орқаларига қарашгани йўқ. Кун бўйи ютқизиб, ошиғим энди олчи турганда қаёққа борар эдим. Уёғ-буёғимга қарамай, ошиқларни тез-тез йигиб олаётган эдим:

— Салом йигитча! — деди биров.

Тўсатдан чиққан бу овоздан чўчиб кетдим. Қарасам, рўпарамда яланг бош, сочи аёлларнинг сочидан калтароқ бўлганликдан ўримга келмайдиган, ранги сарғишроқ бир йигит турибди. Аёлларнинг сочидан яна бир фарқи: чаккасини, гарданидаги сочини пардозлабди. Ҳадеганда қоча олмадим-у, сал ҳайқиброқ орқага тисарилдим. У менга қараб жилмайиб қўйди. Кулгани учунми ё бўлмаса қўрққанлигимни билдирмай дедимми, унинг ўйноқи қора кўзларига тикилиб, мен ҳам илжайдим. Оқ кўйлагининг ёқасини безаб турган жуда чиройли галстугини ўнг қўли билан тузатаётди:

— О, ботир экансан, — деди у менга.

Нима учун ботир деяётганига тушунолмадим.

Синчиклаб қарасам, рўпарамда ҳалиги болаларнинг биронтаси ҳам йўқ, кетиб қолишибди. Дарров эсимга бир нарса тушди: бизлар ҳар чоршанба ва пайшанба кунлари Дуйсен домлада ўқир эдик. Ўқийдиган жойимиз ертўла. Қўпинча кечқурунлари ўқиймиз. Кечаси икки жойга жинчиरोқ ёқилади. Эрталаб бурнимизнинг катакларни қора куяга беланиб қолишини, домланинг чидаёлмай бизларни ташлаб чиқиб кетаверишини қандай гапириб берсам экан. Лекин домла ўқитиб бўлиб биз кетар пайтда баъзан икки марта вайсаб, вақтимизни олмайин деса, бир марта гап ташлаб, ҳар сафар:

— Яқинда муаллим келади. У сизларни ўрисча ўқитади, чўчқанинг гўштини ейишга ўргатади. Агарда би-

ринчи сафар келганда айтган гапларига кўнмасанг, савалайди,— дер эди.

Бизлар чўчқа гўштини сира еб кўрмаган эдик. Чолкампирамимиз бўлса, чўчқанинг гўштини қозонга солиш уёқда турсин, отини айтсанг бир сакраб, тепа сочлари тикка туради. Ҳаттоки қовун полизга келган ёввойи чўчқаларни ҳам отмайди. Баъзан овчи отса ҳам ўзи йўламай, итларига едиради.

Рўпарамдаги соч қўйган йигит ўша муаллиммикин, деб ўйладим. Миямда шу ўй пайдо бўлиши биланоқ қочиб кетгим келди. Аммо қутулишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Енгинамда турибди-ку! Бир қадам ҳам нари силжитмайди. Қалтак ейишга ҳам рози эдим, қачон калтаклар экан, деб турган эдим, ўйлаганимдек бўлди: у секин-аста менга яқин кела бошлади. Мен ҳам унга тутқич бермаслик учун аста-секин кетга тисарила бошладим. У ҳам ҳайиққанлигимни фаҳмлади, шекилли:

— Тўхта, кўйлагингнинг чангини қоқ,— деди у менга. Мен унинг сўзига қараб турармидим, аста-секин орқага тисланиб-тисланиб, тирақайлаб қочиб кетмоқчи бўлдим. Бироқ икки-уч одим отмасданоқ қўлга тушдим. У менинг қўлимни қўйиб юбормай, кўйлагимнинг этагини гир айлаиб қоқа бошлади. Титроқ босиб боряпти. Бақирай деса атрофда ҳеч ким кўринмайди. Ростини айтганда, бақиринишга ундан уяламан. «Балки чангимни қоқиб бўлиб, ўлгидек савалар», деб ўйлайман.

— Ҳалиги болалар нега қочишди? — деди у бир оздан сўнг қўлимни бўшатиб.

Нотаниш йигитнинг бу саволини ўнғайсиз ҳис қилсам-да, жуда маъқул кўрдим. Аввалги фикримдан қайтдим.

— Билмасам, — деб астагина жавоб бердим. У ҳалигина биз ошиқ ўйнаган ерга кўз ташлади. Бир-иккита чақа, яна иккита-учта ошиқ сочилиб ётган экан, тезда териб олди-да, менга узатди:

— Ма, бу сенинг ошиқларинг бўлса керак.

Қўлларим қалтираб, ошиқларни зўрға олдим.

— Отинг нима? — деб сўради у. Бошқа бировнинг отини айтай дедим-у, бироқ номардлик бўлади, деб ўйладим.

— Турдимурот! Хўш, нима эди?

— Турдимурот, ошиқларингни бундай сочиб юрма. Абжир бўл. Қизарма, қўрқма,— деди у. Бундан бошқа ҳеч нарса айтмади. Фақат айтган гапи:

— Уртоқларингга қўшилиб ўйнайвер, уст-бошингни кир қилма!— деган гап бўлди. Шу сўзни айтди-ю, тўппатўғри оқсоқолнинг идорасига қараб жўнади. Мен ҳам шошилмасдан ўз йўлимга кетдим. Шунда ҳам унинг орқасидан қарайвергим келди. У узоқроқ жойга боргандан кейин орқасига қайрилиб, ўнг қўлини кўтарди-да, менга бир неча марта силкитди. Унинг хайрлашганини ҳам ё бўлмаса мушт кўрсатиб, эртага кўрасан, деганини ҳам тушуна олмадим. Чунки ўзимиз ҳам бировга ғижинсак бир чеккага чиқиб олиб, мушт кўрсатиб, дўқ қиладиган одатимиз бор эди-да!

Домланинг сўзлари ҳали ҳам эсимда. Э, аттанг, отимни бекор айтган эканман. Эртага албатта савалайди, деган хаёл билан уйга қараб жўнадим. Оёқларим тош боғлаб қўйгандек ўрнидан зўрға қўзғаларди. Биров туртиб юборса, йиқилиб кетадигандай аҳволда эдим. Ҳолдан кетиб, уйга аранг келаётсам, ҳалиги қочиб кетган болалар бирпасда теварак-атрофимни ўраб олишди.

— Ҳалиги муаллим сенга нима деди?— деб ҳаммаси бирдан чувиллашганда, чўчиб тушдим.

— Муаллим ёнингга келганда қўрқмай, кетгандан кейин қўрқасанми?— деди Қунназар. Қунназарга шундай аччиғим келдики, у мени нега қўрқоқ дейди! Ўзи эмасмиди ҳаммадан олдин қочиб қолган! Мен чурқ этмасдан қовоғимни солиб, аста кета бошладим.

Кечаси билан дадам икковимиз қовун полизда бўлиб, тонготар пайтда уйга келиб ётдик. Қаттиқ уйқуда ётган эканман. Қай вақт бўлганини билмайман. Қарасам, ойим қўярда-қўймай туртпти:

— Тура қол, Турдимурот, тезроқ тура қол!

Ойим мени ҳеч қачон бу хилда уйғотмас эди. Кўзларимни ишқалиб зўрға очдим. Ойим ҳамон мени қистарди:

— Тура қол, ўғлим, бўл тез, сандиқнинг орқасига яширин!

Мен ҳали ҳам чала уйқуда эдим. Ҳайронман, илгари ҳечам сандиқнинг орқасида ётмас эдим-ку.

— Сандиқнинг орқасида нима қиламан?— дедим ойимга чақчайиб.

— Қир, шўринг қурмагур муаллим келяпти,— деб у мени қистади. Дарров ўқитувчининг кечаги мушт силкиб кетгани эсимга тушди. Бу ҳақда уйдагиларга ҳеч нарса демаган эдим, қаёқдан билақопти, деб ўйладим. Бу ерда нима қилар экан? Уйимизни қандай қилиб топиб келди? Кеча отимни бекор айтган эканман-да. Майли, ишқилиб калтак емасам бўлгани. Ойим кажаванинг устидаги нарсаларни тез-тез йиғиштириб, ерга қўймоқда.

— Отимни айтиб қўйдим,— дедим мен муаллимдан қочиб қутула олмаслигимга кўзим етиб. Ойим ҳам, дадам ҳам менинг сўзимга қулоқ солишмади.

— Ёт, ёт! — деб иккови бирдан буйруқ қилишди. Бир вақт дадам мени қучоқлаб олди-да, кажаванинг устига чалқанча ётқизди. Ойим устимга турли буюмларни уйиб, уларнинг устидан кўрпа ёлди. Нафасим сиқилиб, дам ололмай қолдим. Устимдан кўрпа-ёстиқ босишди. Утов керагасига бориб тақалдим. Ботиб кетди. Овозим бори-ча: «Вой, войдод, нафасим қайтиб кетди», деб бақираман. Лекин товушим чиқмас эди. Буни дадам сизди, шекилли, юзимни сал очиб қўйди. Энди нафас олишим сал

енгиллашди. Ойим қўлига урчуғини олиб, ҳеч нарса кўрмагандай дарҳол шолчанинг бир чеккасида ўтира қолди. Дадам қутидан болға билан жуволдизни олиб, сўзанига ипни узун қилиб ўтказди-да, кавушини ямай бошлади. Ҳаммасини кўриб ётибман. Яхши ҳийла топдик дейишгандек, иккови бир-бирига жилмайишиб қараб қўйишарди. Орадани кўп вақт ўтмасданоқ овул оқсоқоли билан кечаги мен кўрган йигитнинг ўзи салом бериб кириб келди. Дадам меҳмонга ҳадеганда ўрнидан туриб жой кўрсата қолмади. Фақат бир оз сурилиб, эшик ёнидан уларга ўрин берди. Келган одамлар мени ҳеч сезишмади. Фақат ойимгагина кўринаётганга ўхшайман. Бир маҳал ойим менга қараб нафасингни чиқарма дегандек, оғзини бармоқлари билан босди. Мен бусиз ҳам тинч ётган эдим.

— Болангиз қаерда?— деди оқсоқол. У дадамдан сўраган эди, негадир ойим жавоб берди:

— Опасиникига меҳмонга кетган эди.

Муаллим алланималарни ёзмақчи бўлиб, қўлига қоғоз, қалам олди.

— Қачон кетган эди?— деди у.

— Кеча.

— Болангизнинг оти нима?— деб сўради муаллим. Шу пайтда мен аввалгидан ҳам баттар сиқилдим. Мабо-до отимни айтгудай бўлса, ойимнинг меҳмонга кетди, деган гапига муаллим сира ҳам ишонмайди. Қалтакласа ҳам яширинмасам бўлар экан, ойим билан дадам баб-баравар ёлғончи бўладиган бўлишди-ку, деб ўйладим. Шу хилда ётиб сал қимирладимми дейман, устимдаги бир кўрпа кажавага суяниб ўтирган оқсоқолнинг устига гул этиб қулаб тушди.

— Ия! — деди ойим ҳеч нарсадан хабари йўқдек. Шундай қилиб, ирғиб ўрнидан турди-да, ҳалиги кўрпани бош томонига ташлаб қўйди. Кўрпа тушган вақтда оёғим очилди қолдими, деб қўрқдим. Чунки муаллимнинг икки кўзи оёқ учим томонига тикилганча қолган эди. Унга сездирмаслик учун оёқларимни секингина

Йиғиб олган эдим, устимдаги кўрпа-тўшакларнинг ҳаммаси ағдарилиб, дангал кўриндим-қолдим. Ҳаммасидан ҳам бу ёмон бўлди. Ётаверишимни ҳам, туриб меҳмонлар билан саломлашимни ҳам билмай қолдим. Ойим билан дадам қандай аҳволга тушди экан? Бир-бирларига ялт этиб қарашди. Ойимнинг урчуғи узилиб, даданинг болғаси қўлидан тушиб кетди.

— Турдимурот, нафасинг қайтиб кетмадими, а? — деди муаллим кулиб. Менинг отимни эсидан чиқариб қўйгандир, деб ўйлаган эдим. Эсидан чиқармаган экан. Уялганимдан нима қилишимни билмай, гардани узилиб кетган кишидек бўйнимни эгиб, ўрнимдан зўрға турдим.

— Йигит киши ҳам яширинадими? Бу қўрқоқ одамларнинг иши. Ҳой, Турдимурот, сен кеча жуда ботир эдинг-ку?! — деди-да, муаллим ёнимга келиб, пешонамни силади.— Ёшинг нечада?

— Ўн учда,— дедим шивирлаб.

— Ўқийсанми?— деб алланималарни ёза бошлади. Нима деб жавоб қайтаришимни билмай, дастлаб дадамга кейин ойимга қарадим. Улар «ўқимайман дегин» дегандек гоҳо кўзларини қисиб, гоҳо бошларини чайқаб қўйишарди.

— Чол-кампирга нега қарайсан?

Оқсоқолнинг бу гапидан хижолат бўлиб уялиб турсам, муаллим ҳам менинг ичимдагини топгандек:

— Бу азамат йигит, ўқийди,— деди.

Нима дейишимни билмадим. Охирида қаддимни ростлаб туриб:

— Ҳа, ўқийман!— дедим.

Ойим билан дадам менга чақчайишиб қарашди. Бироқ оқсоқол билан муаллим кетгунларича ҳеч нима деб уриша олмадилар.

— Кенжатоё боламиз эди. Тегманг, чироғим,— деди дадам алланималарни ёзиб олаётган муаллимга.

— Ўлдим-ўлдим деганда кўрган боламиз эди. Ташлаб кет,— деди ойим ҳам ялиниб.

— Олиб кетмаймиз, ташлаб кетамиз,— дейишиб, уни тинчитмоқчи бўлишди муаллим билан оқсоқол.— Шуленбойнинг мусодара қилинган ҳовлисида ўқийди.

— Турдимурот, шундай қилиб эртага мактабга борасан-а?— деди муаллим мени яна огоҳлантиргиси келиб.

— Бораман,— дедим бирдан.

— Эрта билан барвақт олиб боринг,— дейишди улар ва кўп турмай, жўнаб кетишди.

Муаллим кетгандан кейин ойим билан дадам мени ўртага олиб қолишди. Иккаласи ҳам тўнғиллай бошлашди.

— Нега кўриндинг?

— Нега бораман дединг?

— Ўрисда ўқиб, бизларни дўзахи қилмоқчимисан?

Мен дадам билан ойимга шу вақтгача бир оғиз ҳам қарши сўз айтган эмас эдим. «Ўрисда ўқиб» деганига жаҳлим чиқа ёзди. Чунки иккови ҳам кўра била туриб ёлғон сўзлашяпти. Муаллимнинг қаери ўрисга ўхшайди? Қорақалпоқ-ку!

— Ўрис бўлмаса соч қўярмиди?!— деди ойим тўнғиллаб. Айтишиб ўрганмаганим учун улар билан ёжиллашиб ўтиришни ўзимга эп кўрмадим. Иккови бири олиб, бири қўйиб сўзлашаётганда, мен секингина сирғалиб чиқиб кетдим. Соийп билан Кунназарларни кўрай деб излаб борсам, уйларида йўқ экан. Ота-оналаридан сўрасам, қаёққа кетганликларини айтишмади. Менда дарҳол янги бир фикр пайдо бўлди: «Домланинг гапида жон борга ўхшайди, бўлмаса болалар нега қочишади? Муаллим бугун бўлмаса эртага урадигандир», деб кўрқа бошладим. Энди мен ҳам опамнинг уйига қочиб кетмасам бўлмайди. Лекин улар шаҳарнинг ёнгинасидаги овулда туришарди. Таваккал қилиб, опамникига кета қолай деб уйга келсам, опамнинг ўзи меҳмон бўлиб келибди. Унинг мендан икки ёш кичик боласи бор эди. Олиб келмапти.

— Бекбой қаерда?— деб сўрадим опамдан. Чунки мен уни яхши кўрар эдим. У уйга келгудек бўлса, шаҳарда кўрган янгилекларининг ҳаммасини айтиб берарди. Гоҳо уни эргаштириб, мен ҳам томоша қилдираддим. Майда балиқлар тутардик, баъзан қовун ўғирликка ҳам, баъзан товуқ ўғирликка ҳам эргаштириб олиб борар эдим. Бугун ёлғиз қолиб, худди бир нарсамни йўқотган кишидай зерикиб қолдим. Бунинг устига Бекбойнинг келмаганини айтмайсизми?

— Уқияпти,— деди опам сўз орасида.

— Муаллим урмас эканми?

— Ким айтди?— деди у менга.

— Муаллим ўрисми?— деб сўрадим яна.

— Қароғим, унақа дема, халққа бахт олиб берган рус-ку!

— Муаллимнинг сочи борми?— деб сўрадим яна.

— Соци бўлса нима бўпти,— деди опам, менинг саволимни ёқтирмай.— Шаҳардаги қорақалпоқ йигитларнинг кўпчилиги сочи қўйишиб юришибди.

Мен бундан бир оз севингандек бўлдим. Чунки опам ҳамма гапдан хабардор, ҳаммасини биледи. Эри шаҳарда ишлайди. Буёқларга томоша қилиб келиб қолганда, елкасига милтиқ осиб, кичкинагина бир милтиқни эса ёнига тақиб келади.

Лекин нима иш қилишини билмас эдим. Опам ҳар келганида кўп-кўп совғалар олиб келиб, ойим билан дадамга тайинлаб кетар эди:

— Турдимуротни урманг, букир бўлиб ўсмасин. Сизлар ўлганда Турдимурот билан икковимиз чироқ ёқиб, доим хотирлаб турамиз, бир-биримиздан бир қарич ҳам айрилмаймиз.

Опам шу сўзларни айтаркан, маъносига унчалик туншунмасам ҳам, мени жуда яхши кўришлигига ишонардим. Ахир, ёлғизгина инисиман-ку!

Опамнинг олдида ойим билан дадам мени койигани йўқ.

Эрталаб жуда барвақт турдим. Илгарилари уйдагилар чой ичиб бўлганларидан кейингина ўрнимдан турар эдим. Бугун жуда эрта туришим ойимга унча ёқмади.

— Нега эрта турдинг?— деди у, овозини баландроқ чиқариб.— Мен кеча муаллимга ваъда берган эдим. Бораман дегандан кейин боришим керак. Майли, калтакласа калтаклай қолсин. Уст-бошимнинг чангини қоқиб ошиқларимни ердан йиғиб берган одам урармиди?

Дадам тонготар пайтда қовун ҳолиздан келган эди, қарасам, хуррак отиб ётган экан.

— Уқишга бораман,— дедим мен ойимга, кетишга отланиб. Бу пайтда опам ҳам ташқарида юрган эди. Ойим нима деб жавоб қилишини билмай, дарров дадамни уйғотмоқчи бўлди. Дадам уйғониб қолса, кета олмаслигим аниқ эди, лекин қандай бўлса ҳам боришим керак! Муаллимга кеча ваъда берганман. Ойим бир қўли билан этагимдан ушлаб, иккинчи қўли билан дадамнинг бошини чайқай бошлаганда, пишириб турган сути бирданига тошиб, қопқоқнинг тагидан ўчоққа тўкилди. Ойим мени қўйиб юбориб, қозонга ўралашган маҳалда, сут ичиш уёқда турсин, бет-қўлимни ювмасдан чиқдим-у, физиллаб жўнаб қолдим.

Шуленбойнинг ҳовлисини бу ёзда кўрмагандим. Сирти оқланиб, офтобдай ярқираб турипти. Теварак-атрофи чиннидай тоза. Муаллим энги йўқ кўйлак кийиб, ташқарида юрган экан. Мени кўриши биланоқ ичкарига кириб, кечаги кўйлагини яна кийиб чиқди. Ҳовлининг атрофи сув қуйгандек жимжит. Ҳали мендан бошқа биронта ҳам бола келмабди. Мен оғзимни очиб, сирти оппоқ уйга анграйиб қараб турардим. Муаллим мен томонга кела бошлади. Уни кўрмагандек туравердим.

— Салом, Турдимурот!— деди-да, менга ўнг қўлини чўзди. Муаллимни шу билан уч марта кўрган бўлсам ҳам, қўл беришиб саломлашмаган эдим. Икки қўлимнинг кафтини бир-бирига тақаб, унинг катта қўллари орасига икки қўлимни суқдим. Гоҳо Дуйсен домла би-

лан ҳам шундай саломлашар эдим. Лекин унинг бармоқлари темирдек қаттиқ, кафтлари куйган теридай буришган эди. Қўл берсам, қайтиб олишга шошилар эдим.

Бу муаллимга қўл берганда ўзимни бутунлай бошқача сездим. Ўзи бақувват, бармоқлари сув тагидан чиққан баҳорги қамишдек силлиқ ва тобланган пўлатдек маҳкам экан.

— Уйдагиларинг уришишмадими?— деб сўради у, қўлларимни секингина қисиб. Буни нима учун сўраётганини ҳам билмайман. У менга бошдан оёқ қараб чиқди. Яланг оёқ, қўлларим ҳам кир, тирноқларим ўсиб кетган, оёқларим ҳам қарғанинг сийроғидек қоп-қора эди. Бунинг устига эрталаб бет-қўлимни ювмагандим.

— Қани, бир ювиниб келгин-чи!— деди муаллим.

Уялиб кетдим. У ичкарига яна ғизиллаб кириб кетди-да, бир қумғон сув олиб чиқди:

— Манави илиқ сувга ювиниб ола қол!

Ноилож унинг қўлидаги қумғонни олмоқчи бўлсам-да, ўзи сув қуймоқчи бўлди.

— Ўзим қуйиб тураман, сен ювинавер.

Қумғонни менга беришга жирканаётган бўлса керак, деган хаёлда турганимда, у индамасдан ичкарига кириб кетди-да, битта олқинди билан сочиқ олиб чиқди.

Олқиндини қўлимга олдим-у, бироқ қандай қилиб ювинишни билмадим. Кейин муаллимнинг ўзи бўйнимга сув қуйиб, бошимга совун сура бошлади. Кўзим жуда ачишиб кетди, лекин айтишга уялдим.

— Бошингни юв, бўлмаса кўзингга совун кўпиги кириб ачитади,— деди у, менинг кўнглимдагини топгандек. Ювиниб бўлганимдан кейин бет-қўлларимни муаллимнинг ўзи артиб, оппоқ пахтадай қилди. Ичкарига олиб кириб, ойнага қаратган эди, кўзларимга ишонмай қолдим, туппа-тузук чиройли бола эканман. Тугмачадек бурним, қоп-қора кўзим, юмалоқ юзим яшнаб кетди. Иягим сал қийшайганроқ. Бўлмаса, жуда чиройлиман, деб мақтансам ҳам бўлади. Ойнага қараб, жилмайиб

ҳам қўйдим. Икки юзимда кулгичлар ҳам бор экан, аввал буни билмас эканман. Гоҳо ўйиндан қайтиб келганимда, ойим зўрлаб ювинтирар эди. Бўлмаса эрталаб бир марта ювингандан бошқа, яна бир марта ювинишни ҳеч одат қилиб кўрмаганман.

Муаллимнинг бу ғамхўрлигини кўриб, энди у мени калтаклайди, деган фикримдан қайтдим. Нега қайтмас эканман? Ахир у, ўсиб кетган пахмоқ сочларимни ўзининг тарағи билан тараб қўйса-ю!

Шундан кейин у мендан у-бу гапларни сўрай бошлади. Эрта келиб қолганимнинг сабабини ҳам, бет-қўлимни ювмай келганимни ҳам сўради, мен ҳаммасини тугал айтиб бердим.

Мана, у билан бирга чой ичишга ҳам ўтирдик. Негадир у мени тўрға ўтказди. Дастлаб жуда ҳижолат бўлдим. На чора? Йўқ десам кўнмади. Ўтир дегандан сўнг ўтириб, чой ичдик.

Ташқарига чиқсак уч-тўрт бола келиб, мактабни айланиб юришган экан. Танимадим. Муаллим уларнинг ёнларига бориб, мен билан қандай саломлашган бўлса, шундай саломлашди. Шундай қилиб, ҳаммамизни эргаштириб ичкарига олиб кирди.

— Мана бу — сизлар ўқийдиган синф,— деди муаллим бир ҳужранинг эшигини очиб.

Ҳаммамиз кирдик. Илгари бу жойда Шуленбой турар эди. Унинг вақтида бизлар бу уйга кириш уёқда турсин, оталаримиз ҳам уй атрофидан айланиб зўрға ўтарди. Мана, энди манави жой — бизлар ўқийдиган синф. Ич-ичимдан севиндим.

— Болалар,— деди муаллим,— ҳозирча ерда ўтириб ўқиб турасизлар. Манави қора тахтага хат ёзасизлар,-- деб деворга қоқиб қўйилган қора, тахтани кўрсатди. Кейинчалик қора тахтани доска деб ~~сушунтириб~~ кўйдим. Уйнинг ичини бирма-бир кўздан кечириб чиқдим, Турда битта сурат турибди.

— Мана бу — улуғ доҳиймиз Лениннинг сурати /

деб у бизларни девордаги сурат билан таништирди. Шу орада бир аёл келиб, бизларни чақриб кетди. Борсак алоҳида бир уйда эрталабданоқ овқат тайёрланиб, кичкина заранг косаларга қуйиб қўйилган экан. Дарров олдимизга зарангда овқат олиб келиб қўйилди. Бизлар сал ийманиб бўлса ҳам ича бошладик. Муаллим ҳам бир косани олдига олиб, бизлар билан ёнма-ён ўтирди. Овқатни кўриб, шу уйнинг худойиси бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Кўнглимдагини фаҳмлагандек:

— Мана, болалар,— деди муаллим, ўзи бир ҳўплаб ичгандан кейин.— Бу Шуленбойдан мусодара қилиниб олинган дон. Сизлар учун озроғини мактабга олдик. Бундан кейин ҳар куни мактабда шундай овқат бўлаверади.

Синфга келгандан кейин муаллим Шуленбой ҳақида яна тўлароқ сўзлаб берди. Муаллимнинг айтишига қараганда, дадам ҳам шу кишининг эшигида хизмат қилиб, кўп азоб чеккан экан. Уни бизлар билмай туриб, муаллимнинг билганлигига ҳайрон бўлдим. Бир мен эмас, рўпарамда ўтирган болалардан кўпчилигининг оталари ёзнинг саратон кунларида мана шу уйнинг деворини тиклаган эканлар. Муаллим шу ҳақда сўзлаб бераркан, бизларнинг оталаримиз меҳнати сингган уйда ўтиришимиз кўнгилли эканлигини айтди. Бизлар қувониб кетдик.

— Муаллим,— деди рўпарамда ўтирган дўппили бола,— сизнинг отингиз нима?

— Отим Менглимурот.

— Менглимурот муаллим десак майлими?— деди яна бир бола.

— Мени Менглимурот ака десангиз бўлади,— деб жавоб берди муаллим. Биз ўз ичимизда: «Менглимурот ака, Менглимурот ака», деб шивирлашардик. Шундан сўнг Менглимурот ака бизларга қоғоз, қалам улашди.

Овулимизда Сержан деган уста бор эди. Арава ясайдиган ҳам, дераза роми ясайдиган ҳам шу. Бир куни Менглимурот ака ҳаммамизни шунинг уйига олиб борди. Борсак, беш-олтита скамейкаларни қаторлаштириб қўйибди. Илгари оқсоқолнинг идорасида шундай иккита скамейка кўрган эдим. Буларнинг устида қандай ўтириб ўқиймиз, деб ўйладим.

Бир илож қилиб, ўша скамейкаларни кўтариб синфга олиб келдик. Аввалгидек ерда ўтирмасдан скамейкаларни Менглимурот аканинг кўрсатган жойларига қўйиб, симга қўнган қалдирғочлардек тизилишиб ўтирдик. Илгари одатланмаганликданми, белим оғрий бошлади. Фақат менинг белим оғрияптими деб уёқ-буёғимга қарасам, ёнимдаги болалар ҳам икки қўлларини белларига тираб, Менглимурот аканинг кўз олдида ҳам керишиб қўйишарди. Нариги овулдан келган дўппили бола бўлса, скамейкадан секин сирғилиб тушиб, ерда чордана қуриб ўтириб олди. Буни фаҳмлаб қолган Менглимурот ака унинг олдига бориб:

— Нима қилиб ўтирибсан?— деди.

— Белим оғрияпти,— деди у ростини айтиб. Бизлар кулиб юбордик.

— Ҳеч нарса қилмайди. Ўрганиб кетасизлар дедида, Менглимурот ака доскага алланималарни ёза бошлади.

Дарс тугагандан кейин, муаллим ҳар кунги одати бўйича яна ўқишнинг фойдали эканлигини ва аҳамиятини, ўқиб чиқсак халққа, жамиятимизга фойдали одам бўлиб етишишимизни тушунтирди. «Жамият» деган сўзнинг маъносини тушунмасам ҳам сўраб ўтирмадим. Бошқалар ҳам тилларини биров суғуриб олгандек чурқ этишмади. Ҳаммасидан ҳам бизларни Менглимурот аканинг Ленин ҳақидаги ҳикояси қизиқтирди. Эртакларда

эшитишимизга қараганда, отса ўқ ўтмайдиган, чопса қилич кесмайдиган одам бўлади дейишарди. Шундай одамдир деб уйласам, унинг бир куни душман томонидан отилгани, кейинчалик бориб вафот этганлиги мени жуда хафа қилди. Шунчалик ҳукумат тузиб, халққа озодликни олиб берган одамнинг ўқ ўтадиган жойи бўлганлигига жуда ачиндим. Менглимурот ака Лениннинг бутун ер юзидаги камбағаллар учун жонини аямай курашганини, камбағалларга бойлардан ўз ҳуқуқларини олиб бериш учун тинмай курашганлигини ва бу йўлда кўп куч сарф этганлигини узоқ сўзлаб берди.

— Бойлардан камбағалларга ўз ҳуқуқларини олиб бериб бўладими ахир?— деб сўради нарироқдаги овулдан келган Турдибой. Бу бола мактабга бугун биринчи марта келиши эди.

Кўпчилик орасида муаллимдан тортинмасдан савол бериши мени ҳайратда қолдирди. Унинг саволига жавоб бериш олдидан ўқитувчи бир оз ўйланиб олди-да:

— Ҳамма тенг ҳуқуқли бўлади. Ҳозир колхоз қуриляпти. Энди кимки меҳнат қилса, меҳнатига яраша ҳақ олади. Лекин меҳнат қилган одамлар билан меҳнат қилмаган одамлар ўртасида катта фарқ бўлади. Чунки меҳнат қилмасдан кун кечирган одамларнинг илгаригидек бойиб кетишлари мумкин эмас,— деди.

— Қандай ишониб бўлади?

— Ишламаганлар очдан ўладими унда?

Синфда етти-саккиз бола бор эди. Ҳар қайсимиз бир нарсани айтиб муаллимни чалкаштирганга ўхшаймиз.

— Сабр қилинглар,— деди Менглимурот ака бир қўлини кўтариб.— Қўлингизни кўтариб, навбат билан сўз сўранглар-да!

Сўнгги саволни берган ҳам Турдибой эди. Муаллимнинг сабр қилинглар, навбат билан сўзланг деганигами ёки бошқа бир нарса бўлдими, ҳайтовур у оғзини ўнгурдек очиб, лунжини осилтирганча синфдан чиқиб кетди. Менглимурот ака ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Бизлар

ҳам унинг нима учун кетганига тушуна олмадик. Синфда бир оз жимжитлик ҳукм сурди.

Турдибойни мен авваллари ҳам ўжар бўлса керак, деб ўйлар эдим. Бир қанча марта ўйнагани келиб, бизлардан аразлаб кетган вақтлари ҳам бўлган. Ҳақиқатан ҳам юзига қараб бир нарса десанг, тумшайиб қоладиган одати бор эди. Шундан кейин унга ҳадеб ялина-верармидик, қувиб юборар эдик. Бир куни иш билан Турдибойнинг уйига борсам, у кекса отасининг бўйнига чўққайиб миниб олиб, бир қўли билан соқолидан ушлаб тортиб, ҳадеб чув-чулаб ўтирган экан. Отаси унга чурқ этмасди. Турдибой бўлса қайта-қайта унинг бўйнида сакраб, безовта қиларди. Унинг бу хилда сакрашига, соқоли оппоқ пахтадай чол уёқда турсин, мен ҳам чидай олмасдим. Бироқ Турдибой мени кўрган замон қимир этмай жим бўлиб қолди. Чол бир оз тинчиди. Мен саломлашиш учун қўлимни чўзганимдагина у боласининг икки оёғидан кўтариб тушириб, менга қўл узатди. Унинг ойиси ҳам менинг оймга ўхшаб сут пишираётган экан. Мен аввал нима учун келганлигимни айтмасдан, рўпарадаги бир жойга ўтира қолдим. Улар ҳам менинг нима учун келганимни сўрашмади. Эҳтимол боламиз билан ўйнагани келгандир, деб ўйлашган бўлса керак. Тўғриси айтганда, унинг боласи билан ўйнаш уёқда турсин, ёнида бирпас тургим ҳам келмасди. Ҳозир ҳам ёмон кўриб турибман. Негадир кўргим келмаса ҳам унинг ноҳўя ҳаракатини кўргим келаверди. Чунки унинг ҳар бир ҳаракати менга ғалати кўринарди. «Ойи, қаймоқ», деди у секингина. Ойиси бўлса: «Пишсин, болам, пишсин», деб қазоннинг қопқоғини қайта-қайта очиб кўра бошлади. Турдибой эса, чидайдиган эмас. «Қаймоқ, қаймоқ», деб ойисига тиқилинч қилаверди. Шу орада ўчоқдаги ўт бирдан ловиллаб ёниб кетиб, онаси шўрлик қўлини куйдирди. Бундан жаҳли чиққан ойиси чидамай: «Бай-бай, сен бола тушмагур доим шошилтирганинг-шошилтирган», деди. Турдибой жим бўлди. Отасидан

ҳам, ойисидан ҳам сўрамасдан, ўтов ёғочига осиглиқ турган отасининг камзулини олиб муккасидан тушиб ётиб олди. Уйқуси келган бўлса керак, деб ўйладим-да, кетишга отланган эдим. ойиси алланималарга ҳаракат қилиб, овора бўлаётгани учун бир оз уялдим. Чунки кампирда ишим ҳам бор эди. Кампир қозонни ерга олиб, сутнинг қаймоғини сариқ заранг косага сидириб туширди-да, Турдибойнинг олдига қўйди:

— Ургилиб кетай, ма, ея қол!

Турдибой чурқ этмасди.

— Ея қол, болам!

Турдибойни бир зумдаёқ ухлаб қолган бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Бу ўйим беҳуда бўлиб чиқди. Чунки кампир унинг устига ёпилган камзулини бир оз кўтарган эди, у кетга силжиб, ўтов панжарасига яна маҳкам-роқ тиқилди. Отаси ҳам қайта-қайта эркалатиб, мулоийим сўзлар айтиб, ялина бошлади. Ҳеч турадиганга ўхшамайди. Энди ота-онаси иккови ялина бошлашди: «Сенга ким бақирди? Манави кампирми? Эй, ўнгмагур кампир!»— деб чол ўз ёнбошига ўзи шартиллатиб урса ҳам, Турдибой ҳадеганда қўзғалмади. Бир вақт кампир яна бир ҳийла топиб: «Мана бунга қара, Турдимурот, сендан кулаётир», деди. Менинг ойим ҳам гоҳо худди шундай деб, бировларни мисол қилиб гапирар эди. Бу сўзлари ёлғонга ўхшайди, деб ўйладим ўзимча. Чунки мен ундан кулаётганим йўқ, балки ғижиниб ўтирибман. Шунда ҳам бу кампир мени мисол қилиб, баҳона қидиряпти. Қани ойимга шундай эркалик қилиб кўр-чи, нақ биқинингни бураб-бураб олсин. Булар бўлса, Турдибойни урганлари ҳам йўқ, нуқул ялиниб-ёлворишди. Мен ойимга ўхшаб хўп таъзирини беришармикин, жуда мўмин бўлиб қоларди-да, деб ўйлаган эдим. Шу орада:

— Турдимурот, сен ҳам аразлайсанми?— деб сўради кампир мендан.

— Йўқ, аразламайман. Аразласам ойим адабимни бериб қўяди,— деб ростини айтдим.

Турдибой уйгоқ ётган экан. У ўрнидан ирғиб туриб, менга осилди. Ҳатто оғзимга бир-икки тарсаки тортиб юборди. Чидаялмадим, мен ҳам ёқасидан хип бўғиб, ёпишиб олдим. Лекин дадаси бизларни ажратиб қўймаганда, унга кучим етар эди. Роса хумордан чиқай деган эдим. Чол мени, кампир Турдибойни ушлади. Шундай қилиб, нима иш билан келганимни айтиш ҳам эсимдан чиқиб, кетиб қолдим.

Шундан бери Турдибойни уйдан овлоқроқ жойда ҳеч учрата олмай юрган эдим. Мана бугун ўзи мактабга келиб қолди. Бироқ дарс тугаши билан чиқиб кетганлигидан мендан қўрққан бўлса керак, деб ўйладим. Агарда Менглимурот ака барча болаларни битта-битталаб қўл ушлаштириб:

— Бугундан бошлаб дўст бўлиб юринглар,— деганда, дарсдан чиққандан кейин у билан бир муштлашишни ҳам кўнглимга тугиб қўйган эдим. Бу шаштимдан қайтим. Чунки, қўл олишганимиздан кейин уришмаслигимиз керак-да. Бурун ўзимиз бировлар билан ёқалашганимизда, ёши каттароқ бир бола қўл ушлаштириб, яраштириб қўяр эди. Менглимурот ака худди шу одатимизни билгандек, бизларни бир-биримиз билан қўл ушлаштириб, яраштириб қўйди. Унинг нега кетганини кейинроқ тушундим. Сабаби, муаллимнинг ўзи ҳам Турдибой ҳақида бизларга бундай деди:

— Билишимча, у уйида ҳам бетартиб бўлса керак. Эҳтимол, арзимаган нарсага аразлаб, овқатини ҳам ўз вақтида ичмаса керак. Бўлмаса, ўрнингиздан туриб навбат билан сўзланг деганга арзлаб кетмас эди. Майли, кетса кетаверсин. Ўзим уйига бориб ота-онаси билан гаплашаман.

Мен шу пайтда Менглимурот акага ҳамма болаларнинг олдида Турдибой ҳақида бутун кўрган-билганларимни айтмоқчи эдим-у, яна ўзимни босиб, жим ўтирдим. Чунки Менглимурот ака яна бир қизиқ ҳикоя бошлаган эди.

— Ҳозир бойларнинг мол-мулки нима учун мусодара қилиняпти?— деб бизларга савол берган бўлди-да, Менглимурот аканинг ўзи яна тушунтира бошлади.— Чунки уларнинг ортиқча моллари олиниб, колхозга берилади. Бу моллар колхознинг ўртадаги моли бўлади. Шу молларни колхозчиларнинг ўзлари керагига ярата олади. Мана кўриб турибсиз,— деди у синфни кўрсатиб.— Сизлар манави уйда ўқияпсиз. Шуленбой бу уйга сизлар тугул оталарингизни ҳам киритмас эди. Мана ҳозир бу жой бир одамники эмас, шу овулдаги ҳамма одамнинг жойи бўлди. Бу жойда сизлар ўқийсизлар.

— Сойип, Қунназарлар ўқишмайдимиз?— деб юборганимни сезмай қолдим.

— Ўқишади. Қаёқда улар?— деди муаллим қизиқиб.

— Кўлда яшириниб юришибди,— дедим мен.

— Неча бола?

— Кўп. Ораларида қизлар ҳам бор,— деб жавоб бердим-у, негадир, ўзимдан ўзим қизариб кетдим. Чунки шу ўтирганларнинг бири: Турдимурот чақимчилик қилиб юрибди, деб гап тарқатиши ҳам мумкин-да.

— Қани, улар юрган ерга мени ким эргаштириб боради?— деди Менглимурот ака бизларга қараб. Болаларнинг номларини айтганим етмасмиди? Энди уларни топиб беришим қолибдими? Ота-оналари билса, менга: «Ярамас чақимчи», дейишлари мумкин-у, деб ўйладим. Менглимурот ака бутун синфга тикилиб қаради-ю, ҳеч кимдан садо чиқмади. Кўриб турибманки, ҳамма оғирлик менинг зиммамга тушадиган кўринади. Болалар жимжит. Сўзлаш уёқда турсин, назаримда мени ҳам ёқтирмай ўтиришарди.

— Кимдан кўрқасизлар?— деди Менглимурот ака бизларнинг сиримизни билиб.

— Олиб бориш уёқда турсин, қаерда эканликларини айтсак бўлгани, ораларида катта болалар ҳам бор. Бизларни уриб, таъзимимизни беришади,— деди бир бола. Менглимурот ака бир оз ўйланиб турди. Кейин бир

китобининг варағини очиб, эгилиб қаради-да, бизларга сўзлай бошлади:

— Болалар, сизлар нега шунча қўрқасизлар? Бизнинг ҳукуматимиз энди тузилган даврлардаёқ сизлардек болалар душманларга қарши курашларда фаол иштирок қилди. Қизилларга ёрдам берди. Сизлар бўлсангиз уради деб қўрқасизлар. Улар ўлимдан ҳам тап тортишмаган эди. Ҳатто жонларини фидо қилиб, ҳалок бўлиб ҳам кетишган. Мен сизларга шундай бир воқеани сўзлаб берай: Пермь губерниясидаги Сосново волостининг Маркоко деган қишлоғида Ваня Карасев деган бола бор эди. 1905 йилда ота-онасидан етим қолди. Оғир қийинчиликларни бошидан кечирди. Хўжайинидан неча марта калтак еди. Бироқ 1917 йилги революцияда Қизил Армия сафига ўз хоҳиши билан кўнгилли бўлиб кирди. Уша пайтларда Ваня атиги ўн икки ёшда эди. 1918 йилда Ваняни душманлар тутиб олди. Лекин у кичкиналигига қарамай, Қизил Армия сафида катта топшириқларни бажарар эди. Душманнинг орқа томонига бориб, бир қанча марта яширин сирларини билиб келди. Душманнинг орқа томонига ўтиш осонмиди, йўқ, ҳар бир қадамида ўлим хавфи бор эди. Душманлар кўрса бас, отиб ташлайди. Уни сизлар Ванянинг ўзи билмайди деб ўйлайсизларми? Кичкина бўлса ҳам у ўзини коммунистман, деб ҳис қилар эди. Коммунистик сирни ҳеч кимга билдирмасди. 1918 йилнинг декабрь ойида Ваня қўлга тушиб қолди. Қаҳратон совуқ эди. Ерда тизза бўйи қор. Лекин Ваня қўлга тушса ҳам Қизил Армия ҳақида ҳеч қандай сир очмади. Душман уни қорга яланг оёқ ҳайдади. Қип-яланғоч қилиб қорга ағанатди, яланғоч баданини қамчи билан савалади. Чимчилади, танасига пичоқнинг учини санчиди. Қанча ери қонга беланса ҳам, ўлим азобини қанча тортса ҳам, у ўз сўзидан қайтмади. Қандай савол берилса: ҳам: «Мен коммунистман», деган сўздан бошқа жавоб қилмади. Мана шундай қилиб, душман қўлида ўлиб кетди. Сиз-

лар бўлсангиз тўқайдаги болаларни топиб, мактабга олиб келишдан бўйин товлаб ўтирибсиз. Агарда мен бирга борсам сизларни урдирмайман.

Болалар чурқ этишмади. Муаллимнинг Ваня ҳақидаги ҳикояси ҳаммага таъсир этдими, этмадими, уни билмадим. Лекин мен жуда ҳаяжонга тушиб қолган эдим. Қандай баҳодир бола экан-а? Биз бўлсак қуп-қуруқ далада қўрқиб юрибмиз. Мен негадир ўзимдан ўзим уялиб кетдим. Бироқ шундай бўлса ҳам сизни мен бошлаб бораман, деб айтолмадим. Ҳеч қайсимиздан садо чиқмагач:

— Эртагача уларнинг қаерда яшириниб юрганликларини аниқланглар,— деди муаллим бизларга пировардида.

4

Овулдан чиқиш биланоқ тўқай бошланар эди. Пастак ўсган жингиллар, ундан кейин йирик эрмонлар, яна нарироқда кўл бўйидаги тақир ерлар кўзга ташланиб турарди. Буларнинг ҳаммасини ҳам беш кўлдай билардим. Менглимурот ака икковимиз шу тўқайлар орасидан келяпмиз. Кўл бўйига етиб келганимизда тақир ер яққол кўринди. Ҳар ерида ёриғи бўлмаса, худди биров гир айланасига чипчиннидай қилиб суваб чиққандай кўринарди. Икковимиз ёнма-ён келяпмиз, Менглимурот ака овулга келгани билан ҳам бу томонларни унча кўрмаганга ўхшайди: теварак-атрофга аланглаб қарар эди. Тақир ердан ўтгандан кейин «Дўнгалак кўл»нинг қамишзор жойи бошланди.

— «Дўнгалак кўл» деса деганича бор экан,— деди Менглимурот ака теварак-атрофга кўз ташлаб туриб. Унинг бўйи мендан новчароқ бўлгани учун кўлнинг нариги қирғоғини ҳам кўриб турган бўлса керак, деб ўйладим. Мен уни индамай бошлаб келяпман.

Мен Менглимурот акага жуда ўрганиб қолган эдим.

У ҳам мендан унчалик сир яширмайдиган, мен ҳам ундан тортинмайдиган бўлдим.

— Сиз неча йил ўқидингиз, ака,— дедим унга дам олиб ўтирган пайтимизда. У менинг саволимни ўринсиз деб билдими, кулиб қўйди-да, аста деди:

— Бундан саккиз йил бурун ўқишга кирган эдим. Тўрткўлдаги интернатда ҳам уч йил ўқидим. Ундан кейин мени ўқитувчилик ишига юборишадиган бўлишган эди, розилик бермадим. Шундай қилиб, Тошкентда яна тўрт йил ўқидим.

Менинг ҳисоблашимча, Менглимурот ака роппа-роса етти йил ўқибди. Уҳ-ҳў, шунча узоқ ўқибди-я?! Дадам билан ойимнинг айтишига қараганда, етти йил деган сўз кишининг анчагина умри. Агарда кетган вақтда аёли ҳомиладор бўлганда, Алпомишнинг Ёдгоридек етти яшар ўғли олдидан чопқиллаб чиқар экан-да? Бизга бундай етти йил ўқиш қаёқда дейсиз! Уқиганимизда ҳам уч йилдан кейин ўқитувчи бўл деса, ўйлаб-нетиб ўтирмай дарров розилик берар эдик!

Тошкент деган сўзни биринчи марта эшитдим. Уни шаҳар дейишимни ҳам, мактаб дейишимни ҳам билмадим. Мен Чимбой, Қўнғирот, Хўжайли деган жойларнигина билардим. Халқобод деган шаҳарга эса, туғилганимдан бери бир мартагина бордим. Унда ҳам опамни кига меҳмон бўлиб борганда. Шаҳар дегани — тиқилинч жойлашган уй бўлар экан. Мен чурқ этмай шулар ҳақида ўйлаб келаётган эдим, ўқитувчининг ўзи Тошкент ҳақида яна сўзлаб қолди...

Кўлнинг ичкарироқ томони ўтган йили сув босиб ётган жой эди. Унга одамлар буғдой экиб олишди. Буғдойзорнинг атрофини гир айлантириб қамиш қуршаб олган. Унда қирғовуллар кўп. Яқинда мен ҳам шу ерга бир марта бориб, болалар билан тузоқ қўйиб кетган эдим. Бу жойларни яхши биламан. Эҳтимол, қочоқ болалар шу буғдойзорлардаги сомон ғарамлари атрофида ўтиришгандир. Тузоқларини гир айлантириб қуриб,

пойлаб ўтиришибдими, ким билсин. Чунки, уларнинг кўли келса, озроғи келмайди. Кунни билан шу ерда тузоқ қўймай нима қилишсин. Эшитишимга қараганда, сомон ғарамининг ичига кириб ётишаркан. Ота-оналари болаларининг қаёққа кетганликларини айтишмас экан.

Бир маҳал қамишга араллашиб ўсган жингилларга дуч келдик. Бундай жойлар тузоқ қўйишга жуда қулай бўлар эди. Бироқ мен бу ерларда тузоқ бор, деб ўйламаган эдим. Бир жингилни айланиб ўтаётсам, бир чивиқ кўзимга чирт этиб тегиб кетди. Товушимни чиқармасдан икки қўлим билан кўзимни босиб ўтира қолдим. Ёш тирқираб оқяпти. Менглимурот ака дарров олдимга келиб, қўлтиғимдан кўтарди:

— Нима қилди, укам?

— Тузоқни босиб олибман,— дедим.

— Қани тузоқ?— деди у қизиқсиниб.

Мен кўзимни бир қўлим билан босиб туриб, ҳалиги тегиб кетган жингилнинг тепасидаги шалвираб осилиб турган тасмани кўрсатдим. У илгари тузоқни кўрмаган бўлса керак, жингилнинг тепасидаги тугунни тортиб кўрмоқчи эди, мен унга ушлатмасдан тугунчани ўзимга қараб тортдим. Шундай қилдим-да, тузоқ боғлоқлик турган жингилни кўзимдан уч марта айлантриб, уч марта «туф-туф» дедим-да, Менглимурот акага қайтариб бердим.

— Бу нима қилганинг?— деб сўради у тушунолмаي.

— Зарарли чўпмикни деяпман-да,— дедим мен.

— Зарарли чўп бўлганда нима қиларди?— деди у яна.

— Эҳтимол кўзимга оқ туширар,— деб кафгим билан кўзимни уқалай бошладим. У менга яқинроқ келди. Қўли билан кўзимни очиб, синчиклаб қаради-да: «Сиртига тегибди, ҳеч нарса қилмайди. Бироқ чўп зарарли деган сўзингни қўй. Агарда боягидай кўзингни уқалайверсанг, унда ёмон бўлади», деди. Мен нима дейишимни билмай, индамасдан буғдойзорга қараб бурилдим. Буғдой ғарамни ёнида тўпланишиб ўтирган уч-тўрт бола узоқданоқ

кўзга чалинди. Агар улар бизни аввал кўрганларида қочиб кетишлари мумкин эди. Шунини фаҳмлагандек Менглимурот ака бир ҳийла ўйлаб топди:

— Сен уларни шу ёққа чақириб келсанми?— деди менга.

— Менглимурот ака чақиряпти дейми?— дегандим, у:

— Ҳа, муаллим демаёқ қўй. Балки келишмас,— деди.

Келсам Айтмурот, Сойип, Қунназар ҳаммаси ўтириришган экан. Мени кўриб, аввалига чўчиб кетишган бўлса ҳам, кейинчалик севинишди. Уларга худди бозордан келган отасидай бўлиб қўриндимми, атрофимни ўраб олиша бошлади.

— Муаллим кетдими?— дейишди ҳаммалари бирдан. Нима дейишимни билмай, ўйланиб турганимда, яна баъзилари устма-уст сўроқ бериша бошлади:

— Сени ўқишга олиб кетди дейишган эди. Қандай қутилиб қолдинг?

— Урдими?

— Қочиб келдингми?

— Дуйсен домладан яхшими, ёмонми?

— Тўхтанглар!— дедим мен, уларни қайси бирига жавоб беришни билмай.— Навбат билан-да.

Овозим сал қаттиқ чиқиб кетган бўлса керак.

— Бундай шартта-шартта гапиришни қаёқдан ўргандинг?— деди Қунназар.

Уларнинг олдида ёлғон гапиришни ўзимга эп кўрмадим. Қандай қилиб бўлса-да, ростини айтишни маъқул кўрдим: бафуржа ўтириб олдим-да, уларга уйга ўқитувчининг келганини, яширинганимни, у ердан топиб олганидан бошлаб ҳеч қолдирмай барини сўзлаб бердим. Муаллимнинг отимни ёзиб олиб, қароғим, эртага ўқишга бор, деганини ҳам айтдим.

— Қароғим, деб ширин сўз билан аврайдига,— деди Сойип, сўзимни тамом қилгунимча ҳовлиқиб. У мени қочиб келган бўлса керак, деб ўйлаган бўлиши ҳам эҳтимол.

— Йўқ, урмади,— дедим мен.— Эрталаб азонда мактабга бордим. Шуленбойнинг донидан бизлар учун алоҳида ажратиб қўйган экан. Азонлаб ёрма гўжани уриб олдик. Уқишга борган болаларнинг ҳаммаси ҳам мириқиб тўйиб олишгандан кейин ўқишди.

— Ҳой, овқат ҳам берар эканми?— деди Қунназар сўзимни бўлиб. Ҳамма болаларнинг қарашида ҳам шу савол бор эди.

— Овқат бериш ҳам гапми? Қўп қизиқ ишларни кўрдим,— дедим теваарак-атрофимга қараб. Бу вақтда кун анча кечикиб қолган эди. Осмонда булут ҳам йўқ. Бироқ болаларнинг устларидаги кийимлари қалин, бунинг устига атроф қамишзор бўлганлиги учун шамол тегмас эди. Ҳаммаси димиқиб терлаб ўтиришибди. Мен кўйлакчан эдим. Унча исиб кетганим йўқ. Осмонга қараган кишига ўхшаб, Менглимурот ака ўтирган томонга кўз ташладим. У бир нарсани маъқуллагандек мен томонга кела бошлади. Бироқ, болаларнинг ҳеч қайсиси уни кўра олмади:

— Қандай қизиқ иш? Айт-чи, дўстим,— деб Сойип жуда қизиқиб сўради. Мен уларга муаллимнинг мени қандай ювинтирганини, сувни ўзи қуйиб турганини ба-тафсил сўзлаб бердим.

— Ие? Ҳали у сенинг қўлингга сув ҳам қуйиб турди-ми?— деди Айтмурот. Мен улар бу сўзимга ишонмасалар керак, деб қасам ичдим:

— Худо ҳаққи, сув қуйиб турди, ҳатто ўзи билан бирга уйга олиб кириб, чой ишказди. Тўрдан жой берди.

Ундан кейин бўйрада ўтириб, бир-икки кун дарс ўқиганлигимизни, скамейкалар олиб келинганини, хуллас, қандай янгилик кўрган бўлсам, ҳаммасини муаллим келгунча болаларга сўзлаб бердим.

— Исми нима экан?

— Мен муаллимнинг исмини алоҳида бир товуш билан айтдим.

— Шундай қилиб, урмадими?— деб Сойип яна сўради.

— Сенинг қулоғинг битиб қолганми дейман? Айтдим-ку, урмайди. Қайтанга бошингни сийпалайди деб.

— Шундай экан, биз нега ундан қочиб юрибмиз?— деди Сойип. Болалар ҳайрон қолишиб бир-бирларига қарашди-да, бу саволга жавоб топишолмади.

— Ҳозир ўша ўқитувчи келганда ўзини кўриб, ишонар эдик,— деди Қунназар ўрнидан сакраб туриб.

— Бўлмаса, қани юринглар,— дедим мен уларга,— ҳозир ўқитувчини кўрсатаман.

Улар менинг сўзимга ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билишмади.

— Елғон бўлса хўп таъзирини берамиз,— деб Қунназар менинг орқамдан эндигина эргашган эдики, бошқалар ҳам дарров ўринларидан туриб, йўлга тушишди. Бундай қарасам, қамишзорнинг орасидан Менглимурот аканинг ўзи ҳам келаётган экан.

— Ана, Менглимурот аканинг ўзи,— дедим. Улар Менглимурот акани кўришди-да:

— Уша муаллимми?— дейишди гўё ёқтирмагандек. Шу орада Менглимурот аканинг ўзи яқинлашиб келиб: «Салом, болалар!»— деди кулиб. Болалар унинг саломини эшитмагандек, устма-уст «ассалому алайкум» деб чувиллашиб, муаллим билан қўл беришиб кўриша бошладилар.

5

Овулдаги одамларнинг ташвишга тушиб қолганларига анча вақт бўлди. Қизиқ, кап-катта одамларнинг бир-бирлари билан келиша олмай юришлари мени ҳайрон қолдирарди. Чунки улар катта кишилар-ку, нега чиқиша олмайдилар? Ҳаммасининг айтган сўзи: колхоз, Қўшчилар союзи. Бирови колхоз ҳақида сўз бошласа, иккинчиси Қўшчилар союзи ҳақида сўз бошлайди, баъзилари моллари ҳақида сўз очса, баъзилари хотинлари ҳақида сўз очади. Хуллас, гап-сўз бир хилда эмас. Мен эшит-

ган гапларнинг ҳар қайсиси ҳар турли. Бир вақтлар Менглимурот ака бизларга шундай деган эди:

— Болалар, сизларнинг ота-оналарингиз ҳозир колхозга киришган. Лекин тарвузи қўлтиғидан тушган душманлар ҳалигача қаршилик кўрсатишяпти. Эҳтиёт бўлинглар. Агарда кимки колхоз ишига қаршилик кўрсатса, ҳабар беринглар,— деб бундан тўққиз-ўн йил илгариёқ бўлган воқеаларни айтиб берди. Самара губерниясининг Сулак деган қишлоғидаги Чапаев дивизиясининг 217-Пугачёвчилар ўқчи полкига Ваня Ротанов, Петя Козлов деган болаларнинг келиб қўшилганлигини, уларнинг қизил аскарларга кўп ёрдам кўрсатганликларини айтган эди. Улар деҳқон болалари кийимида, оқгвардиячилар ётган қишлоққа бориб айғоқчилик қилишар экан. Шундай қилиб, оқларнинг нима қилаётганликларини қизил аскарларга етказиб туришаркан.

Мен ўша ҳикояни эшитганимда, Менглимурот ака ҳам ўшандай сергак айғоқчи бўлинг демоқчидир, деган фикрга келдим-да, ҳақиқатан ҳам одамлар орасида гап тинглаб юрадиган бўлдим. Лекин бир куни дадам билан бир қўшнимизнинг ўзаро сўзлашиб ўтирганларига қулоқ соламан деб, дадамдан эшитмаган сўзим, кўрмаган азобим қолмади.

— Муштдай бўла туриб катталар билан нима ишинг бор,— деб мени ҳайдаб юборди. Чамамда, мен Ваня билан Петядек эҳтиётлик билан қулоқ солмаганга ўхшайман. Балки сўзлашаётганларнинг гапларига анга райиб қотиб қолгандирман. Шундан бери гап тинглаб, айғоқчилик қилишни йиғиштириб, тинчгина юрадиган бўлиб қолган эдим. Кўлга бориб Менглимурот акага болаларни кўрсатганим учун дадамнинг олдида айбдор бўлдим-қолдим. Мен билан тенг Гулай деган қизи бор Серали ота дадам билан уришиб қолди. Ушанда Серали:

— Матмурот, болангга кучинг етмаса нимага ота бўлиб юрибсан?— деб ўшқирди. Дадам шу сўздан хафа

бўлдими, мени бугун ўқишга юбормади-қўйди. Қетаверай десам китобларимни яшириб қўйибди. Ялинавердим, ялинавердим, нақ туш пайтигача ялиндим. Лекин юбормади. Дадамнинг бир яхши одати шу эдики, мени бирон марта бўлса ҳам чертган эмас. Биронта қилигим ёқмай қолса ё мутлақо индамайди, ё менга керакли нарсаларни бекитиб ташлайди. Бугун ҳам худди ўшандай қилди. Мен қайта-қайта ташқарига чиқиб қуёшга қарайвердим. Ҳар куни аста-секин жиладиган қуёш бугун негадир тез ботиб борар эди. Охири чидаёлмай ўртов ёрочига қистириб қўйилган ўроқни олиб, далага чиқдим. Қарасам, Менглимурот аканинг ўзи келяпти.

— Салом, Турдимурот,— деди у яқинроқ келиб.— Унинг меңдан олдин салом берганига хижолат бўлдимда, овозидан жаҳли чиққан бўлса керак, деб ўйладим. Финг демай бошимни эгиб туравердим.

— Нима қиляпсан?— деб сўради яна.

— Уй пойлаб қолдим,— дедим қисқагина қилиб. Бошқа баҳонам ҳам йўқ эди.

— Бу баҳона эмас-ку.

Менглимурот акани қандай ишонтирса бўлади. Бошимни қашиб ўйлай бошладим. Менда қандайдир бир сир борлигини фаҳмладими дейман:

— Ўқишга бормаганингни даданг билладими?— деб сўради.

— Биладилар,— деб жавоб бердим. Менглимурот акага қарасам, сал газаблангандек кўринди.

— Майли, ҳозир ота-онанг билан сўзлашиб кўрамиз, — деди у. Шу орада ойимнинг ўзи ҳам келиб қолди. Менглимурот акани кўрди-ю, сўзлаб кетди:

— Чироғим, болаларни Турдимурот орқали топиб, ўзинг четда юрганинг нима қилганинг? Одамлар бизларни гап-сўз қилишяпти.

— Қўйинг, ойи,— дедим мен Менглимурот аканинг ёнини олиб. Чунки бу гапи менга қаттиқ тегиб кетди. Хўрлигим келди. Менглимурот ака менга яна:

— Ҳой, Турдимурот, киши онасига ҳам шундай тик гапирадими? Сен яхши бола эдинг-ку. Ойинг гапирса менга гапиряпти,— деди менга.

Бу сўзни қайси маънода айтганини билмайман. Негадир шовқин-сурон кўтариб, ўдағайлаб келаётган ойим худди чўққа сув сепгандек жимиди-қолди.

— Чирогим муаллим,— деди у Менглимурот аканинг ёнига келиб, кейин қўли билан мени кўрсатди.— Шуни тузат-чи. Мана шундай ярамас одатлари бор.

— Кампир, хафа бўлманг. Турдимурот яхши бола, бундан кейин бундай одобсизлик қилмайди,— деди у. Бу сўздан бошим кўкка етгандек севиндим. Ойим Менглимурот аканинг қулоғига алланималар деб шивирлай бошлади. Нима деганини эшитолмадим.

— Тушуняпман, кампир, тушуняпман. Ҳали ҳаммаси ҳам пушаймон ейишади. Турдимуротдан миннатдор бўлишади.

Ойимни биров сал мақтаб ё кифтига қоқиб сўзласа борми, қўлидаги ичиб ўтирга ошини ҳам ундан аямайди, у гапни кўп чўзиб ўтирмай:

— Бўлди, Турдимуротжонни эргаштириб кетавер. Дадасига ўзим айтиб қўяман,— деди.

Ойим рухсат бергандан кейин мен қараб турардим. Турдибойнинг уйига бордик, у ҳали ухлаб ётган экан. Уйда Турдибойдан бошқа ҳеч ким йўқ.

— Тура қол, Турдибой,— дедим мен унинг бошини чайқаб.

— Қаёққа?— деб эснади Турдибой.

— Қаёққа эканлигини суриштириб нима қиласан, бўл тезроқ!— деб шошилтирдим. Турдибой менинг сўзларимни эшитар экан, кўзининг шапақларини ҳам артмай кийим-кечакларини излай бошлади. Бир лаҳзада кийиниб ҳам бўлди.

— Бўлсанг-чи!— дедим мен яна. Менглимурот ака: «Шошилтирма, кийиниб бўлсин», деб ташқарига чиқиб кетди.

Турдибойни кийинтирдим-да, ташқарига олиб чиқдим. Менглимурот аканинг мақсади — бугун дарсга борма қолган болаларнинг ҳаммасини йиғиб, мактабга олиб бориш экан. Икковимизни эргаштириб олиб, Гулайнинг уйига қараб жўнади. Гулайнинг онаси мени кўриши биланоқ бидиллаб, тўнғиллай бошлади.

— Нега жим юрмайсан, жувонмарг! Уқигинг келса ўзинг ўқийвермайсанми!— деди худди қизини мен ўқитиб юргандай. Мен чурқ этмадим. Менглимурот ака кампирнинг ёнига яқинроқ борди-да:

— Онажон, қизингизни Турдимурот эмас, мен излаб келяпман,— деди ётиғи билан тушунтириб. Шундан сўнг кампир жим бўлиб қолди. Уқитувчи кўп ҳаялламаздан Гулай учовимизни эргаштириб, мактабга қараб йўл олди.

6

Вақт ўтаверди. Синфимиздаги болаларнинг сони ҳам кундан-кунга кўлаяверди. Қизлар ҳам бизлар билан аралашиб ўқийдиган бўлишди. Ҳеч ким Дуйсен домлани оғзига олмай қўйди. Қиз болалар билан ўғил болаларнинг аралашиб ўқишлари ҳаммани ҳам ҳайрон қолдирди. Мен ҳам қизларни унча яхши кўрмайман. Чунки қизлар қитдай камчилигинг бўлса ҳам гап қилиб юргани-юрган. Ҳақиқатан уларнинг кўзи олдида шалвираб юришни ўзимиз ҳам яхши кўрмаймиз. Менглимурот ака дастлабки кунларда бизларни ҳар куни дарсдан кейин олиб қолиб, тартиб-интизом ҳақида бир соатча суҳбатлашарди. Сўнгги вақтларда бу суҳбат ҳафтасига бир марта бўладиган бўлди.

Эрталаб овқат бериш ҳам ҳали тўхтатилгани йўқ. Бизлар азонда овқат қилмай, барвақт етиб келамиз. Лекин анчагача бир нарсани фаҳмламабмиз: қизлар бизлар билан аралашиб ўтиришса ҳам овқат ейишдан тортинишар экан. Ёнларига қўйилган заранг косадаги

овқатларни бошқа болаларга беришаркан. Бир куни буни Менглимурот ака сезиб қолди.

— Қизлар, нега овқат ичмайсизлар?— деди у эрта-лаб овқат маҳалда. Биз ҳеч нарсанинг фарқига бормас эдик. Қайтага қизлар овқатларини бизларнинг заранг косамизга қуйишса севинар эдик. Менглимурот аканинг ҳалиги сўзидан кейин қизлар уялишадиган бўлди. Оғизларини очмай бир-бирларига ер остидан қарашар эди. Бунинг сабабини тушуна олмадик. Улар бўлса жавоб беришмасди:

— Менглимурот ака,— деди Сойип, ёнида ўтирган Гулайнинг лик тўла зарангини кўрсатиб.— Ҳар куни ҳам овқат ичмайди, нега деганингизда рўза тутиб юрибди.

Шу кунларда ҳақиқатан ҳам рўза эди. Ойим ҳам, дадам ҳам рўза. Гоҳо саҳарлик қилишганда уйғониб қолсам менга ҳам овқат едиришар, энди жилла бўлмаса дадангнинг савоби учун, менинг савобим учун бир кун рўза тут, деб ойим менга жаврагани-жавраган эди. Ҳақиқатан ҳам Сойипнинг гапида жон бор эди. Гулайга кўшни. Гулай унга ер тагидан бир олайиб қаради-да, яна бошини қуйи солиб жим ўтираверди. Менглимурот ака ҳеч кимга ҳеч нарса демади. Овқатни ичганлар ичди, ичмаганларникини «мечкай» болалар аллақачон пок-покиза тушириб олишди.

— Болалар!— деди Менглимурод ака синфга киргандан кейин. Биз унинг бу хилда сўз бошлашидан дарсни ҳали-вери бошламаслигини фаҳмладик. Чунки у одатда бирдан қўлига бўр олиб, дарров ҳарфларни доскага ёзишга киришар эди. Ё бўлмаса бировни ўрнидан турғизиб, уйга берилган вазифани сўрарди. Баъзан бир нарса ҳақида сўзлайдиган бўлса, дарсдан кейин синфда анча ҳаяллаб қолар эди. Бу сафар унинг овози нимагадир аввалгидай мулойим эшитилмади.

— Рўза тутиш,— деб у бир оз ҳаяллаб, жим турди-да, кейин рўза ҳақида сўзлай кетди. Унинг қандай келиб

чиққанини, дин киши соғлиғи учун зарар эканлигини сўзлаб бўлиши биланоқ, зўрға ўтирган Қунназар ўрнидан ирғиб турди-да:

— Менинг ойим: «Тўққиз ёшимдан бошлаб ҳар йили рўза тутаман», дейдилар. Лекин ҳеч ерлари оғримаган. Тани-жоним отдай соғ, деб мақтаниб ўтирадилар,— деди.

— Саломатлигининг яхши деганига ҳеч ишонмайман. Анави куни уйингга борганда, биласанми, қандай бўлганини,— деди Менглимурот ака унга. Шундан кейин рўза ҳақида кўп сўз бўлмади. Дарс тугагандан сўнг Менглимурот ака фақат қизларни олиб қолди. Уларга нималар ҳақида сўзлаганини била олмадим. Қизлардан сўрасак ҳеч қайсиси айтмади.

Эртаси куни Менглимурот аканинг Гулайларникидан келаётганлигини кўриб қолдим. Эҳтимол, кечаги рўза масаласида сўзлашгандир.

Орадан яна бир ҳафта вақт ўтди. Қизлар мириқиб овқат ейишадиган бўлди. Албатта, бунга Менглимурот аканинг қандай таъсир кўрсатганини билмаймиз, ўзича бу ҳақда бизларга бир оғиз ҳам гап айтмади.

Синфимиз борган сари яхшилана борди. Деворлари чизиқсиз, қоғоздай оплоқ. Скамейкалар ҳам етарли. Биттасида тизилиб ўтирсак, биттаси олдимизда туради. Китоб, дафтар, қаламларимизни шунга қўямиз. Менглимурот ака ўртада уёқдан-буёққа юриб, дафтарларимизни текширади. Лекин скамейкалар узун бўлганлиги учун, у бериги бошидан текшира бошласа, нариги бошидан бира тўла томонлаб чиқади. Шу ҳафтанинг ичида яна бир ўзгариш юз берди. Масалан: кунда тўрт соат ўқийдиган бўлсак, энди яна бир соат тарбия дарси ҳам қўшилди. Қани кийиминг ифлос, қўлинг сиёҳ ё бўлмаса китобларинг йиртилиб, бир еринг кир бўлиб кўрсин-чи! Менглимурот ака кўпчиликнинг олдида хўп уялтиради.

Мана бугун ҳам тарбия дарси ўтказай деяпти. Менг-

лимурот ака бирданига дарс бошламади. Ҳаммамизни бирма-бир кўздан кечириб чиқди-да, илгариги ода-тича:

— Болалар!— деди бизларга қараб.— Қаерда темир интизом бўлса, шу ерда кучли коллектив бўлади. Мустақкам бирлик бўлса, ёв бардош беролмайди. «Олтовлон ола бўлса, оғзидагини олдирад, тўртовлан тугал бўлса, кўкдагини ундирар», деб ота-боболаримиз бекорга айтмаган. Аҳил бўлсанглар, яхши бўлади.

Менглимурот ака баъзан жуда мураккаб, қизиқ ҳикоя сўзлаб берар эди. Менглимурот ака бизларга бу ҳикояларни яхши эслаб қолишни, улардан ўрнак олишни, ўзимизча хулоса чиқаришни ҳамиша маслаҳат қиларди. Ўзи ҳам жуда қизиқ сўзлаб беради-да, оғзимизни очиб, қотиб қоламиз. Кейин дастлаб сўзлаб берган воқеасига боғлаб ё ўқишимиз, ёки тартиб-интизомимиз ҳақида гапирарди. Бугун у, бизларнинг аҳил бўлишимиз ҳақида тўхталди.

— Сизларда тотувлик йўқ. Шунинг учун ҳам баъзиларингиз дарсдан қолақ бўлсангиз, баъзиларингиз бепарво юрасизлар. Бир-бирингизнинг камчиликларингизни айтмайсизлар.

— Уни сизга айтамызми,— деди Турдибой. Мен Турдибойнинг бугунги ҳаракатидан анча ҳайрон бўлдим. Аввалги жаҳлидан бир оз тушибди. Ўқитувчи унга қарши бир нарса деса ҳам қочиб кетадиган турқи йўқ.

— Нуқул менга айтаверишнинг ҳожати йўқ,— деди Менглимурот ака.

— Бўлмаса кимга айтамыз?

— Сизлар ўз ораларингиздан синфком ва тозалик комиссия сайлаб олишингиз керак. Мана шуларга айтинг. Улар буни бажаришмаса кейин менга айтасиз.

Болалар орасида шивир-шивир гап бошланди. Яқиндагина синфком сайлаш ҳақида ўзаро келиша олмаган эдик.

Баъзилар Турдибойни, баъзиси Сойипни, баъзиси

бошқа бировни кўрсатди. Менглимурот ака ўшанда бизни синамоқчи бўлдими, негадир индамади. Шундай қилиб сайлов бўлмай қолди. Бугун ҳам бизларни синаб ўтирган бўлса керак, деган хаёлга бориб:

— Ундай бўлса сайлайлик,— деб юборганимни сезмай қолдим. Менглимурот ака рухсат берди-ю, яна аввалгидек тортишув бошланиб кетди. Уқитувчи индамай, сўзлаганларга қараб ўтирарди. Ўзаро баҳслашяпмиз. Биримизни биримиз ёқтирмаймиз. Ростини айтганда, ўзим ҳам синфком бўлишга ичимда жон-жон деб турган эдим.

— Бўлдингларми?— деди Менглимурот ака бир оздан сўнг.— Агар қаршилик кўрсатмасаларинг, кимни сайлашингиз ҳақида бир фикр берсам.

Уқитувчига қарши туриб тентак бўлибмизми? Бироқ мени: ўқитувчининг биз билан ўйлашиб иш кўриши, рухсат сўраши ҳайрон қолдирган эди. Шу орада биров худди шуни кутиб тургандек:

— Айтинг, Менглимурот ака,— деди бирдан. Бошқалар ҳам уни қувватлашди.

Менглимурот ака ўрнидан туриб, бир қўлини кўтарди. Биз жим бўлиб қолдик.

— Сизларнинг тортишувингиз жуда ўринли-ку...— деб кулди у,— бироқ ўзларингча ҳал қилолмаяпсиз. Менингча, тозалик комиссиянинг бошлиғи қилиб Гулайни сайласак-а! Нима дейсизлар?

Болалар яна чувиллашди.

— Гулай ким бўпти!

— Жим, жим!— деди Менглимурот ака.— Ҳалигина келишиб олган эдик-ку! Кимни кўрсатишни менинг ихтиёримга қўйиб берган эдингиз. Иккинчидан, синфкомликка Турдимурот сайланса.

Менинг отимни айтганда севинганимдан ўрнимдан учиб кетаёздим-у, шундай бўлса ҳам ўзимни босдим. Ёнимда ўтирган Қунназар ҳам менинг синфком бўлишимга алами келдими, елкамдан ушлаб тортди:

— Намунча, вой-бў, ўтир!

Қунназардан бошқа ҳеч ким менга қаршилик кўрсатмагандек туюлди. Гулай ҳақида ҳам энди ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Менглимурот ака болаларга жавоб бериб юборгандан кейин Гулай икковимизни олиб қолди. Қиладиган ишларимизни, вазифаларимизни тушунтирди. Мен унинг ҳар бир сўзини диққат билан тинглаб ўтирардим. Гулай бўлса уятчан: фақат бошини лиқиллатгани бўлмаса, унча кўп сўзлайвермайди. Амал текканига унча талтайиб ҳам кетмайди. Лекин шу ишга лаёқати бордек сезилди менга.

— Энг аввал ўзларингиз интизомли бўлишни унутманг,— деб Менглимурот ака биз чиқиб кетаётганда яна бир марта огоҳлантириб қўйди.

7

Шу кунларда овулдаги одамлар колхозга кирамиз, деб мажлисларга боришар, баъзан мен ҳам ўша мажлисларга иштирок этиб турар эдим. Менглимурот ака фақат бизлар билан банд эканми десам, катта одамлар орасида ҳам чиқиб сўзлар, бойлар ҳақида кўп ҳикоялар айтар экан. Дадам ҳам кўп ҳикоялар айтарди-ю, Менглимурот ака унинг бу ҳикоясини жуда диққат билан тинглаб, маъқуллар эди. Дадамни яхши кўргани учун мени ҳам яхши кўрса керак деб ўйлайман. Чунки мана, синфком бўлдим. Уйга келиб ойимга айтай десам, мақтанмаёқ қўяй деган андишага бордим.

Бир кун дадам уйга хурсанд кириб келди. У мажлисдан келган эди.

— Дада!— дедим мен унинг бўйнидан қучоқлаб.— Мен синфком бўлдим.

— Синфком дегани нима?— деб сўради у пешонамдан ўпиб.

— Синф комитети, яъни ўзим билан бирга ўқийдиган болаларнинг бошлиғиман.

— Болам,— деди дадам бошимни силаб. Шундай деди-ю, мени даст кўтарди.— Илоҳим икковимизнинг ҳам бахтли бўлганимиз чин бўлсин. Ўлдик-ку, етти пуштимиздан бери кўлимизга амал тегмай. Мен ҳам бугун ўн кишига бошлиқ бўлиб сайландим.

Дадам мени ерга туширди. Тўрга чиқиб роҳатланиб ўтирди. Мен ҳам катта кишидай рўпарасига бориб ўтирдим. Ойим бўлса қозон-товоқ билан ўралашиб, дадамга чой қайнатиш билан овора эди. Икковимизнинг ҳам тўрга чиқиб ўтирганимиздан аччиғландими дейман (жилла бўлмаса мен бориб қарашворсам бўларди-ку!) шартта ёнимизга келди-да:

— Менга амал йўқмикин?— деб ўтириб олди. Ўт ёняпти. Унга ўтин ташлаб турадиган одам йўқ. Ўйлаб ўтирсам, учовимиздан иккитамизда амал бор. Ойимга амал тегмаганига ачиндим. Лекин дадам ўжарлик қилиб ўтираверди. Ойим ҳам ўрнидан кўзғалиб елкасини қисдида, тескари қараб ўтирди.

— Кампир,— деди дадам ойимга қараб қувноқ товуш билан.— Ўтингни ёқсанг-чи! Амал сени бошига урсинми?

Ойим уйда дадам икковимизнинг таъзириимизни берар эди. Бир куни кийиминг кир дейди. Бир куни кийиминг йиртиқ дейди. Унинг шу одатларини эслаб ўтириб, бир нарса ёдимга тушиб кетди.

— Ойи,— дедим.— Сиз уйдаги тозалик комиссиясиз.

— Бу нима деганинг?— деб жекирди ойим.

— Ҳа, сиз ахир бизнинг тозалигимизни кўздан кечириб турасиз-ку. Агарда ўқишга борганингизда Гулайнинг ўрнига сиз тозалик комиссияси бўлар эдингиз.

Менинг бу сўзим ойимга қаттиқ тегди шекилли, дадамга қараб:

— Сен ғинғиллама, — деди. — Сен ўзинг амалга минибсан. Энди ҳў ўша бойларга ўхшаб, менга оёғингни уқалатмоқчимисан? Мен ҳам колхозга кираман. Бориб анави оловни пуфла!

Дадам сарғиш соқолли, юмалоқ юзли, новча одам эди. Қишин-ёзин бошидаги сариқ қўй терисидан тикилган телпагини ташламасди. Дадам қалин қошларини кериб, қаддини ростлаб сўзламоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, тутилиб, кенг пешонасига кафтини тираганча ғўлдиради-қолди. Шу ҳолда у узоқ вақт чурқ этмай ерга қараб ўтирди. Яқин-ўртада уйда жанжал бўлмаган эди. Бир зумда жанжал кўтарилди. Баъзан дадам: «Бизнинг уйга шайтон оралади», деб ғунғилаб, у-бу ишни қилаверар эди. Бугун ундай бўлмади: илгари ойим мажлисга бораман деганларида, дадам бир неча марта юбормай қўйганлар. Колхозга кираман деб бир-икки марта гап очган эдилар, ўдағайладилар. Тўғри-да, мажлисга борганларида ойимга ҳам бир амал тегар эди. Менглимурот ака мажлисларда сўзлаганда, аёлларнинг колхозга кириши ҳақида кўп таъкидларди. Назаримда, ойимнинг гапи тўғри эди.

— Дада, — дедим унинг бўйнига осилиб. — Ойим колхозга кира қолсинлар.

Ойим ҳам, дадам ҳам қовоқ солишиб, чурқ этмай ўтиришибди. Учоқдаги олов ҳам ўчиб қолди. Мен бориб ўтни яна олдириб юбормоқчи бўлганимда, ойим камзулимнинг этагидан тортиб юбормади. У дадамга жаҳл қилиб ўтирар эди. Дадам ҳам қимирламади. Ойим оёқларини чалиштириб ўтираверди. Учовимиз ҳам индамай ўтирибмиз. Дадам ўйга чўмган. Энди гапирсам яна уришиб кетмасин, деб индамай ўтирибман. Алламаҳалдан кейин дадам бир хўрсиниб қўйдилар. Чап қўллари кўтариб бошимни силадилар-да:

— Майли Турдимуротнинг айтганича бўлсин, — деб ўчиб қолган ўчоққа яқинроқ бордилар. Ойим ҳам кўп ўтирмай чироқ ёқиш учун ўрнидан қўзғалди.

Бир куни мактабга болалар: «Сарсенбой келибди», деган хабар олиб келишди. Унинг соғ-саломатлигини ора-чорада отасидан суриштирганимизда ҳеч нарса айтмаган эди. Бугунги хабар ҳаммамизни севинтирди. Бу ҳақда Менглимурот акага ҳам айтган эдик, у дарс тугагандан кейин бизларни тўплаб:

— Сарсенбойникига борайлик,— деди. Мен ҳайрон бўлдим. Узи ўқитувчи бўлса-ю, яна бетоб бўлиб қолган боланинг уйга бориб, соғлиғини билса! Қизиқ!.. Нима ҳам дея олардик. Менглимурот ака бош бўлиб, ҳаммамиз Сарсенбойникига келдик. Сарсенбойлар мен эсимни танигандан бери, ўтови бор бўлса ҳам, бошқа уйлардан нарида, алоҳида жойда ўтиришарди. Ўтовнинг кигизтунлиги қават-қават бўлгандан кейин ичкарига ҳеч ҳам совуқ кира олмайди. У ҳозир ҳам шу ўтовда ўтирган экан. Биз ташқарида қолдик-да, Менглимурот ака ичкарига кириб кетди. Сарсенбой ўтовда йўқ экан. Уни ўқитувчининг товушидан фаҳмлаб турибмиз. Ўтовда гап колхоз ҳақида борарди.

— Чироғим, кексайганда колхозга кимни бераман,— дейди Дуйсен домла. Сарсенбойнинг ўқиши кераклиги ҳақида бир оғиз ҳам гап бўлмади. Биз ҳайратда қолган эдик. Бир маҳал уйнинг орқа томонидан Сарсенбой келиб қолди. Югуришиб бордик-да, бирин-кетин қучоқлашиб кўриша бошладик. Муаллимнинг Дуйсен домла билан сўзлашаётганига қулоқ солишни ҳам унутиб юбордик. Сарсенбой касалхонада ётганида бизлар ўзаро гаплашиб: афт-ангори заъфарон бўлиб сарғайиб кетгандир, деб тахмин қилар эдик. Йўқ, ундоқ бўлмапти. Бу кўриб турганимиз бир вақтлардаги қорачадан келган, қотмагина Сарсенбой эмас, икки юзи анордек қизариб семирбди. У ҳеч нарса билмагандек:

— Нима қилиб юрибсизлар?— деди.

— Муаллим билан бирга сени кўргани келган эдик,
— дедим мен.

— Кеча келган вақтимдаёқ ўқишга бормоқчи эдим,
— деди Сарсенбой,— дадам юбормадилар.

Унинг гапидан бизлар ҳам хафа бўлдик. Чунки отаси ростдан ҳам шундай жоҳил одам-да!

— Сарсенбойни топдиларингизми?

Товуш чиққан томонга бурилиб, ялт этиб қарадик. Менглимурот ака уйдан чиқиб келаётган экан. Муаллим бирдан уни кўриб анграйиб қолди, бир зумдаёқ қиёфаси ўзгарди. Сарсенбой югуриб келиб Менглимурот ака билан саломлашди. У Сарсенбойни бошдан-оёқ қараб чиқди. Сарсенбой илгарилари товонлари қоп-қора, тирсақлари кир-чир бўлиб юрар эди. Касалхонадан кечагина келганиданми, уст-боши жуда озода.

— Сарсенбой, касалхона қандай экан? Врачлар яхши қарадимми?— деди Менглимурот ака меҳрибонлик билан. Сарсенбой касалхонада қандай ётганлигини, докторларнинг қандай ғамхўрлик қилганликларини бир зумдаёқ бидиллаб сўзлаб берди.

— Ўқишга борасанми?— деб сўради Менглимурот ака.

— Бораман,— деб жавоб берган эди, Дуйсен домла уйдан югуриб чиқди.

— Қани, ўғлим, уйга кир!

Сарсенбой орамиздан сирғилиб чиқиб, уйга кириб кетди.

— Менглимурот ака, унинг отаси жуда ёмон,— деб шивирладим мен.— Ўзингиз гаплашмасангиз отаси уради.

— Менглимурот акага гап ўргатмоқчимисан?— деди Сойип бидиллаб.

Ўзим синфком бўла туриб, болалардан гап эшитишим яхши эмас-да. Кўзимни олайтириб Сойипга бир тикилган эдим, Менглимурот акам «қўй» дегандай ишора қилди:

— Турдимурот тўғри айтаяпти. Отаси билан ўзим гаплашаман.

Шундан кейин ҳеч ким ҳеч нарса демади. Менглимурот ака бизларга кетишга рухсат бериб, ўзи Сарсенбой билан бирга уйга кирди...

* * *

Сарсенбой мактабга уч кундан кейин келди. Шу уч кун ичида у анчагина рангини олдириб қўйибди. Бу ҳол ҳамма болаларни ажаблантирди.

— Нега озиб кетдинг, ўртоқжон?— дедим мен бошқалардан аввал. Шундай қилмаса бўлмайди-да. Синфком бўлгандан кейин менга ҳамма бола бирдай эмасми? Бироқ Сарсенбой индамади. У негадир хафа кўринарди. Бизлар Сарсенбойни қуршаб ўтирганимиз устига Менглимурот ака келиб: «Сарсенбойни тинч қўйинглар», деб қолди, бўлмаса, бўлган воқеани гапириб бер, деб қистаётган эдик. Хуллас нима учун хафа бўлганини билолмадик.

Дарс аллақачон бошланган. Бугун «S» ҳарфни ўтяпмиз. Менинг хаёлим ҳарфда эмас, уч кундан бери Сарсенбойнинг нимага келмаганида. Муаллимнинг «тинч қўйинглар» дегани нимаси? Шунини ўйлаб ўтирганимда, аксига Менглимурот ака мендан ўтилган дарсни сўраб қолса бўладими? Урнимдан туриб досканинг ёнига бордим. Доскага чақирилганим йўқмиди билмадим, болалар бирдан кулиб юборишди. Хижолат бўлганимдан йиғлаб юбораёздим. Афтим буришиб бораётгандек туюлди. Кейин мен кулаётганларга, айниқса, кўпроқ кулаётган Гулайга шубҳа билан қарай бошладим. Шунда у:

— Синфкомнинг қўли кир,— деди менга тикилиб. Эй, шунга кулишган экан-да, деб қўлимга қарасам кир эмас, бугун сиёҳдон олиб келган эдим, шундан сиёҳ юққан экан.

— Бу кир эмас, сиёҳ!— дедим мен довдираб. Болалар

яна кулиб юборишди. Менглимурот ака менинг довди-
раганимни сезмадими, гоҳо болаларга, гоҳо менга қараб
чурқ этмай тураверди.

— Нега куласан?— дедим Сойипга.

— Жим!— деб қўйди Менглимурот ака менга ваз-
минлик билан.— Қани, бугун қайси ҳарфни ўтдик?

Бу саволнинг жавоби дарс бошланган вақтда эсим-
да бор эди. Бирдан ёдимдан кўтарилибди. Орқамга қарай
десам, болалардан уялдим. Таваккал қилиб: «Сарсен-
бой», деб юборибман.

— Тўғри,— деди Менглимурот ака менинг жавобим-
ни маъқуллаб.— Сарсенбой деганда ҳам «S» ҳарфи ке-
лади.

Севиниб кетдим. Энди эсимга тушди. Шундай қилиб,
доскага қараб ёзилган сўзларнинг ҳаммасини ўқий бош-
ладим. Ҳаммаси «S» ҳарфи билан бошланган эди. Мен
ҳам охирига Сарсенбой деб қўшиб ёздим.

* * *

Мактабдан чиққанда изғирин шамол эсиб турарди.
Баъзиларимизнинг устимиз юпун эди. Фақат яланг кам-
зул кийиб келганмиз. Сарсенбойнинг эғнидаги анов кун-
ги калта камзули эмас, буниси эски, жулдур-жулдур
камзул. Мен отасининг зиқналигидан ҳайратда қолдим.
Кейин мен Сарсенбойни таъқиб эта бошладим. Хуллас,
анча вақт ўтгач, у ҳамма бўлган воқеани тортинмай
айтиб берди.

— Сизлар кетган куни,— деди у ғамгин сўз бошлаб.
— Ўқишга бораман десам, дадам уйдан чиқармади-қўй-
ди. Бунга жаҳлим чиқиб кетаман десам, устимдан қулф-
лаб, ўзи бир ёққа жўнаб қолди. Ноилож ётавердим.
Бақирсам ҳам яқин-атрофда қўни-қўшни бўлмагандан
кейин, ҳеч ким эшитмади. Бир вақт эшик олдига биров
келиб-кетиб тургандай бўлди. Назаримда эшик қулфлог-
лик бўлгани учун кирмай кетаётгандир деб ўйладим.
«Ким экан бу?»— деб бақирган эдим, Менглимурот ака
экан. Куни билан йиғлай-йиғлай ҳолдан кетиб қолган

эканман. Унга бир огиз сўз айта олмадим, кўнглим бузилиб йиғлаб юбордим. Менглимурот ака бир илож қилиб эшикни очишга урина бошлади. Назаримда дадам келиб қолди шекилли, «уйингизда ким бор?» деб сўради ўқитувчи. Дадамнинг «ҳеч ким», деган товушини эшитиб қолдим.

— Сарсенбой ётибди-ку,— деди муаллим.

— Айтгандай, Сарсенбой азонда оғриб қолган эди, — деб дадам важ топган бўлди. Бироқ унинг ғирт ёлғон гапирганига жаҳлим чиқиб: «Оғриганим йўқ», деб бақириб юбордим. Шундан сўнг дадам чурқ этолмай қолди. Эшик очилди. Мен ўқитувчининг юзига қаролмай эшикдан чиқиб кета бошладим. Суякларим синиб бораётгандек зирқираб оғрирди. Лекин узоққа боролмай судрала-судрала ахийри йиқилиб тушдим. «Қаеринг оғрияпти?» деб муаллим бошимдан силади. Менинг мақсадим: дадам ҳақида оқсоқолга арз қилиб бориш эди.

— Оқсоқолга нима демоқчи эдинг?— дедим мен у гапини тугатгунча шошилиб.

— Биласанми, менинг дадам қандай жоҳил киши. Доимо ўқитувчини ёмонлагани-ёмонлаган. У ўзи домла бўла туриб, ўғирликни яхши кўради. Тунов куни қовун ўғирликка бориб, айрига илиниб қолганлигим ўз нафсим учун дейсанми? Мен-ку, ҳали ҳеч кимга айтмаган эдим. Бироқ нотўғри иш қилган эканман. Энди тузалган бўлса керак десам, тузалмабди. Мен ўша пайтда қовун ўғирликка қандай борганимни айтмоқчи эдим. Ўзимизнинг қовун полизимиз бўла туриб, сариқ шакарпораларни ўғирлаб кел, деб қистар эди. Мен унинг калтагидан кўрқиб, ҳар куни иккита шакарпора қовун топмай қўймас эдим. Шунда нима қиларди десангиз-чи! Ҳар куни еганидан ортганини тилимлаб қовун қоқи қиларди. Ушанда ҳам унинг бетига тик қараган эмасман,— деб Сарсенбой кўзига ёш олди, унинг аҳволига ачиниб кетдик.

— Ахир отангнинг шу ишларини маълум қилмадингми?— деб сўради бир бола.

— Ҳа, айтдим. Дадамни чақириб олиб оқсоқол бир оз койиди. Шундай қилиб, агарда мени ўқишга юбормайдиган бўлса, унга қаттиқ чора кўришлигини таъкидлади. Мана шундан кейин мен ўқишга келдим. Энди дадам уришмайди-ю, бироқ мен билан илгаригидек очиқ чеҳра билан гаплашмайдиган бўлди. Мени кўрса қовғини солади. Шунда ҳам ўқишдан қолмайман. Бир кун бўлмаса, бир кун яхши кўриб қолар...

Сарсенбой йиғламсиради. Кейин бизларнинг хафа бўлганимизни кўриб қаддини ростлади-да, қани овулга кетдик, деди.

9

Ўқишни ҳам, ёзишни ҳам аста-секин ўргана бошладик. Кечагина «Қиш» деган темада дарс ўтдик. Айтгандай, мана ҳадемай қиш ҳам кириб қолди. Муаллим худди аввалдан билиб қўйгандай «Қиш» деган темада дарс ўтган эди, кечга бориб ҳаво айниди-қолди. Аввал, қора совуқ бўлиб, кейин булутлар тарқалиб кечга яқин ҳаво илиди. Ётар пайтда паға-паға қор ёға бошлади. Мен муаллимнинг топшириғига кўра ҳавонинг бу ўзгаришларини эртага сўзлаб бериш учун бирпас далада айланиб юриб, уйга кечроқ келдим. Эртасига барвақт турдим. Уй ичи ҳали нимқоронғи эди. Дадам йўқ. Қалин қор ёққудай бўлса, дадам азонда туриб, уй атрофини курар эдилар. Мен дарров муаллимимизнинг ота-оналарингизга ёрдам беринглар деган сўзи эсимга тушиб далага чиксам, дадам йўқ. Қайтиб уйга кириб, оймидан сўрадим:

— Дадам қаердалар?

— Омборга кетди,— деб жавоб берди ойм.

Ҳайрон бўлдим. Бундай пайтда омборга бориб нима қилар эканлар?

— Қачон кетдилар, нега кетдилар?— дедим мен ҳеч нарсага тушунолмай. Сўнгги кунларда ойм ҳам колхозга кирган. Сал гап бўлса ҳам дадам билан жанжал-

лашиб қолар эдилар. Назаримда дадамдан кўра ойм колхоз мулкига кўпроқ ғамхўрлик қиларди.

— Омборга ўғри тушибди,— дедилар ойм хафа бўлиб.

Юракларим орқамга тортиб кетди. Менглимурот ака худди бундан хабардордек бизларга: ҳали орамизда ярамас душманлар бор. Улар колхоз тузумига ҳам, сизларнинг ўқишларингизга ҳам халақит беришга тайёр, деб доим огоҳлантирарди. Қўшни колхозларда бўлган ҳодисалар, омборларга ўт қўйиб кетган одамлар ҳақида гапириб: «Сизлар ҳам ҳушёр бўлинг», дер эди. Яқиндагина районда бир колхознинг омборига ўт қўяй деб турган одамни менга ўхшаш бир ўқувчи бола кўриб қолибди-да, раисга айтибди. Шу эсимга тушиб: «Биз нега оғзимиз очилиб, ўғриларнинг орқасидан пойлаб, раисга хабар қилмадик-а? Энди қандай жавоб қиламиз!» деган фикр хаёлимдан лип этиб ўтди. Югурганимча омборга кетдим. Борсам, одамлар тўпланишиб туришган экан. Омбор атрофи тақир ер эди. Омборнинг бир томони ўрага ўхшаб ўпирилиб қолибди. Колхоз раиси, Менглимурот ака ҳамда бошқа одамлар ўрага ўхшаган ерга яқинроқ келиб, нима ҳақдадир гаплашиб туришибди. Баъзилар омбор атрофидан айланиб из қарашиб юришибди. Қоровул Есемурот бобо эди. У худди совуқдан жунжикиб турган кишидек одамлар орасида серрайганча турар эди. Колхоз раиси уни ҳадеб койирди. Мен ҳам Есемурот бобо нима деяр экан, деб яқинроқ бориб қулоқ сола бошладим.

— Қор ёғаётган маҳалда ташқарида тура олмай уйга кириб кетган эдим. Бир оз мизғиб кетибман,— деди у оҳистагина.

— Ахир, эл-юрт сизни ишониб қоровул қилиб қўйган эди-ку?— деб раиснинг жиғибийрони чиқди.

— Қим ўйлабди бундай бўлишини,— деди чол ялингансимон. Есемурот бобога раҳмим келиб кетди. Бироқ шунча нарсани ўғирлатиб, ухлаб қолганлигига ранжи-

дим ҳам. Одамлар у ер-бу ерларни синчиклаб қараб юришибди.

— Есемурот отанинг ўзидан бошқа киши ўғирлаган эмас,— деди дадам.— Қор ёққан куни ўғрининг изини топиш қийин бўлади. Қара, унинг топган ҳийласини!

— Ҳа, рост,— деди Гулайнинг отаси Серали.— Ўзи ўғирлаган, бу ерга бошқа ҳеч ким келмайди. Шунча нарса олиб кетгунча донг қотиб ётаверадими, ахир!

Колхоз раиси билан Менглимурот ака чурқ этишмади. Ранглари ўчган, Раис узоқ чидаб турмади.

— Қўлларини орқасига боғланг,— деди у кўпчиликка қараб. Икки одам борди-да, Есемурот отанинг қўлларини орқасига қайириб боғлади. Чол гинг деёлмай, бошини эгиб жим тураверди.

Одамлар тарқалишиб кетишса ҳам кетгим келмади. Упирилган жойни кўргим келиб, шунча ҳаракат қилдим-у, барибир одамлар орасидан киролмадим. Қандай қилиб бўлса-да, горнинг оғзини ўз кўзим билан кўрай шундай қилиб, синфдаги болаларга сўзлаб берай, деб шу ерда ўралашиб қолдим. Одамлар тарқалишгач, омборнинг тешилган жойига энгашиб қарадим. Бир одам тугул икки одам бирданига сиғадиган қилиб ўйилибди. Мен ҳайрон бўлиб аста орқага чекина бошлаган эдим, қор тагидан бир латтанинг учи кўриниб қолди. Латта эрталаб келган одамларнинг оёғи тагида қолиб кетибди. Уни тортиб кўрдим. Бундай қарасам, тўрт бурчакли оппоқ чит экан. «Бировнинг дастрўмоли тушиб қолган бўлса керак, эгасига берай», деб чўнтагимга солиб қўйдим. Шу ерда кимники деб бақирмоқчи ҳам бўлдим-у, бироқ атрофимда ҳеч ким йўқ эди.

10

Илгари биз дастрўмол деган нарсани ҳам билмас эдик. Менглимурот ака дастрўмол тутиб юришни биринчи марта ўргатди. Бир куни ўзи дўконга эргаштириб бо-

риб, ҳар қайсимизга биттадан дастрўмол олиб берди. Ана шундан бери ҳар бир ўқувчида биттадан дастрўмол бор. Бу жуда яхши бўлар экан. Бир еримизга сиёҳ томса дастрўмолни хўллаб артсак, топ-тоза бўлади-қолади. Гулай ҳам бизлардан нуқсон тополмайдиган бўлиб қолди.

Мактабга келганимиздан кейин Менглимурот ака бугун бўлиб ўтган воқеаларни гапириб, колхоз душманларини фош қилиш кераклигини уқтирди.

— Баъзи одамлар,— деди у,— ўзини софдил кўрса-тиб, колхозга чин кўнгилдан берилган бўлади-да, зимдан душманлик қилаверади.

Менглимурот ака Есемурот отанинг қилган ишларини қаттиқ қоралаб гапирди. Бизларнинг бу гаплардан огоҳ бўлолмаганлигимизни айтиб уялтирди.

Танаффусга чиққунча Гулай зўрға чидаб ўтирган экан. Ҳаммамизнинг ёқаларимизни, қўлларимизни кўриб чиқди.

— Ўртоқ синфком,— деди менинг ёнимга яқин келиб,— дастрўмолингни чўнтагингга солиб қўй!

Унинг бу танбеҳи менга жуда қаттиқ тегди. Бундай чўнтагимга қарасам, ҳалиги топиб олган дастрўмолиннинг бир учи чиқиб турган экан. Ростини айтсам, Гулайдан хафа бўлдим. Сал четроққа олиб чиқиб огоҳлантирса ҳам бўларди-ку!

Иккинчи дарс вақтида мен ҳалиги дастрўмол ҳақида ўйлай бошладим. Кимнинг чўнтагидан тушган, нега у қор тагида ётибди? Нега ташлаб кетди экан? Одамларнинг айтишича, ўғри қор ёғмасдан аввал келган. Шунинг учун босган изи билинмай қолган. Балки бу дастрўмол ўғрилардан тушиб қолган бўлса-чи? Ўғрилар тушириб бўпти! Балки Есемурот бобоникидир?.. Шундай ўйлар миямда айлана бошлади. Бахтимга бугун ўқитувчи дарсни сўрамади. Агарда сўраб қолгудай бўлсам... Хуллас, дарслар тугади. Бутун дарс давомида

дастрўмол ҳақида ўйлаб ўтирдим. Қўйинг-чи, маълум бир хулосага кела олмадим.

Мана ҳозир ҳам хаёл суриб қайтиб келяпман. Орқамдан Гулай етиб олиб, мени тўхтатди.

— Турдимурот, нега мунча шалпайиб келяпсан?

Гулайнинг бу сўзи менга ёқмади. Бироқ у ёнимга келди-да, енгимдан тортиб, йўлнинг чеккароғига олиб чиқди. Нима иши бор экан менда, бир гапи бордир-да, деб ўйлаб унга эргашдим. Бошқа болалар ҳам бизларнинг орқамиздан эргашди.

— Сенга нима бор,— деди Гулай уларга. Бироқ Сарсенбой кетмай тураверди.

— Турдимурот!— деди Гулай шивирлаб,— ҳалиги дастрўмолни бир кўрсатгин?

Мен қўрқиб кетдим. Бировникини ўғирлаб олибсан, деб даъво қилиб қолса нима қиламан? Сарсенбой, биз томонга қараб кела бошлади. Гулай индамасдан яна мени четроққа тортди.

— Нега яширинча гаплашасанлар?— деди Сарсенбой бақириб,— бари бир яширсанглар ҳам яширмасанглар ҳаммасини биламан,— деди-да, орқа-олдига қарамай жаҳл қилиб кетиб қолди. Лекин Гулай бунга эътибор ҳам бермади.

— Қани, дастрўмолни ол,— деб буйруқ қилди у. Мен чўнтагимдан ўзимнинг рўмолчамни олиб узатдим. Буни дадам яқиндагина шаҳарга борганларида олиб келган эдилар. Четларида гуллари бор чиройли дастрўмол эди. Рўмолчанинг чиройлилигини кўз-кўз қилиб, Гулайнинг олдида сал кеккайиб турган эдим.

— Бу эмас!— деди у жеркиб. Жаҳлим чиқиб кетди. Шундай бўлса ҳам ўзимни босдим, ўзи чўнтагимга қўлини солиб, ўша рўмолчани олди. Мен ноилож чурқ этмай туравердим.

— Хўш, буни қаёқдан олдинг?— деб сўради у, рўмолчанинг уёқ-буёғини кўздан кечириб. Мен ҳеч парво қилмай жавоб бердим:

— Узимники.

— Иккита дастрўмолни нима қиласан?— деди Гулай кулиб.

— Биттаси кир бўлса, иккинчиси билан бет-қўлимни артаман,— дедим.

— Бу рўмолча сеники эмас,— деди у жиддий.— Ҳечам сеники эмас.

Гулайнинг сўзлари менга қаттиқ тега бошлаган бўлса ҳам сўзимда қаттиқ туриб олдим.

— Бу Дуйсен домланики,— деди Гулай шартта.

Энди тушундим. Бу қиз бари бир менга ишонмайди. Тўғрисини айтиб қўя қолдим:

— Мен буни топиб олган эдим.

— Боядан бери шуни айтсанг бўлмасмиди?— деди у бир оз юмшаб.— Қаёқдан топиб олган эдинг?

Мен қаердан топиб олганимни, қандай топиб олганимни оқизмай-томизмай айтиб бердим.

— Яхши,— деди у, бир нарсани фаҳмлагандек.— Мен бу дастрўмолни Дуйсен домланинг қўлида кўрган эдим. Бизникида шу рўмолча билан артиниб ўтирган эди.

Мен ичимда: «Дуйсен домла бизникига ҳам келган эди. Шунда нега сезмадим? Бу қизнинг сезгирлигини қаранг», дедим.

— Қандай исбот қиласан?

— Сен ҳозирча бу ҳақда индама. Мен бугун Дуйсен домланинг рўмолчаси бор-йўқлигини синаб кўрай. Даддам эрталаб ишга кетадиган пайтларида оймга: Дуйсеканг билан бирга келаман деган эдилар. Эҳтимол тушгача келиб қолишар. Шунда билиб бераман.

— Қандай қилиб биласан?— дедим хавотир олиб.

— Ойим менга чой қуйдиради. Уйни роса иситиб чойни аччиқ қилиб дамлайман. У кишининг ўзи жуда кўп терлайдиган одам, чой ичгандан сўнг албатта терлайди, шундан биламан.

Мен Гулайнинг бу ҳийласидан ҳайрон қолдим. Ҳозирча ҳеч кимга ҳеч нима демай туришга ваъда бердим.

Колхозчилар келгуси йил учун ер шудгор қилаётган маҳал. Кун анча кечкириб қолган. Ойим ҳам, дадам ҳам ишда. Уй ичи сув сепгандек жимжит. Қозондаги совиб қолган овқатимни ичдим-да, уйга берилган вазифани тайёрлаш учун ўтирдим. Қанча вақт ўтганини билмайман. Бир маҳал шошилганча Гулай кириб келди.

— Турдимурот, нима қиляпсан?— деди у энтикиб. Мен ўрнимдан учиб турдим.

— Хўш нима бўлди?

— Дадам билан Дуйсен домла уйга келиб чой-ичишди.

— Хўш, шундан кейин?— дедим мен Гулай сўзини охирига етказгунча сабрим чидамай. Уйда икковимиздан бошқа одам йўқ бўлса ҳам Гулай шивирлаб сўзларди:

— Чой ичди-ю, терлади. Жуда терлаган маҳалда чўнтагини кавлаб-кавлаб дастрўмолини топа олмади. Нақ ойим рўмолча бермаганда тери косага томарди.

— Қизиқ, бу дастрўмол қор тагида қандай қолган экан-а?

Омборга ўғрликка тушган шулармикин, деб ўйладим. Бўлмаса рўмолчаси қор тагида қолармиди? Қопни орқалаб келаётиб, юзини артганда тушириб қўйган бўлса керак.

— Биз катталардан ақлимизми?— дедим Гулайга. — Есемурот бобони ўғри деб қаматиб қўйишди-ку.

Икковимиз ҳам ўтириб, ўйлай бошладик. У ҳам нима дейишини билмади, мен ҳам, Гулай бармоғини чаккасига тираб, ўйланиб ўтирди. Бир маҳал ўрнидан турди:

— Нима бўлса ҳам суриштириб кўрайлик.

— Борди-ю, Менглимурот акагами ё раисгами айтсак қандай бўлар экан,— деган эдим у сўзимга кирмади.

— Қани аввал билайлик-чи, беҳудага ҳовлиқиб ишнинг пачавасини чиқариб қўймайлик тагин.

— Бўлмаса нима қиламиз?— дедим мен яна.

— Сен шу дастрўмолни Дуйсен домланинг уйига олиб борасан. Одамларга кўринмайсан. Уйнинг ёнгинасидаги пичанхонасининг остонасига ташлайсан. Балки кўриб ердан олар. Шундан кейин маълум бўлади-қўяди.

— Олмаса нима қиламиз?— дедим ишонмай.

— Сен кўрқма. Агарда бировники бўлса олмайди. Ўзиники бўлса-чи, олмасдан кетмайди.

— Ҳамма одамлар Дуйсен домлани молпараст, молга ҳирс қўйган киши дейишар эди. Шундай бўлгандан кейин бировники бўлса ҳам у олади,— деган эдим, Гулай ҳадеб:

— Сен хаёл сурма. Ўзиники бўлса албатта олади. Бировнинг кир дастрўмолини биров олармиди?— деб ўз гапини маъқуллади. Мен унинг бу маслаҳатига зўрға кўндим.

— Хўп, ҳозир олиб бораман,— деб тараддуд кўра бошладим.

— Йўқ, ҳозир олиб борма. Яқингинада бизнинг уйдан чиқиб уйига кетди. Бирор ёққа кетсин, кейин олиб борасан. Сарсенбойга ишонма, кўзига ҳеч кўринма,— деб у огоҳлантирди мени. Гулайнинг маслаҳатига кўндим. Бироқ у кетгандан кейин ўтириб ўйлай бошладим: «Есе-мурот бобо ростдан ҳам шунақа одамми? Энди у қандай қилиб қутулиб чиқади...» Гулай кетгандан кейин уйда кўп ўтира олмай ташқарига чиқдим. Дуйсен домланинг уйи бизнинг уйдан нарироқда, яққол кўриниб турарди. Мен анчагача ўша томонга қараб хаёл суриб туриб қолдим.

Теварак-атрофда қимир этган жон кўринмайди. Жимжитлик. Ҳозир қулай пайт экан дедим-да, ўша ёққа қараб жадал кетдим. Ярим йўлга борганимда қопон ит бор эканлиги эсимга тушиб қолди. Домланинг шундай бир катта сариқ-ола кўппаги бор эдики, асти қўяверинг. Мен тенги болалар буёқда турсин, катта одамларни ҳам уйнинг атрофига йўлатмас эди. Агар одам йўқлигида уйига борсам ити талаб, тилка-пора

қилиб ташлайди-ку, деб, бошқа бир чора излай бошладим, уйга қайтиб келдим-да, ит чиқиб қолгудай бўлса олдига ташлайман деб дастурхондан иккита нон олдим. Энди дадил бўлиб, нонни қўлтиғимга қисиб келяпман. Мана Дуйсен домланинг уйига ҳам яқинлашдим. Лекин юрагим дов бермай турибман. Икки кўзим уй томонда, икки қулогим тиқ этган товушда. Қўра олдига яқинлашмай четдан авайлаб қарайман. Гулай айтган пичанхонанинг дарвозаси жуда ичкарида экан. Дастрўмолни улоқтирай десам, етмасдан йўлга тушиб қолиши мумкин. Борай десам, итидан қўрқиб юрагим бетламади. Энди дастрўмолнинг ичига кесак солиб улоқтирмоқчи бўлиб турибман. Борди-ю, кесагим ерга тушгандан кейин уваланиб кетса яхши бўлмас, ичига кесак солинган дастрўмолдан шубҳаланар, деб ўйлаб турган эдим, орқамдан биров келиб қолди.

— Ҳой бола, нима қилиб турибсан?

Ялт этиб қарасам, Дуйсен домланинг ўзи... Довдираб қолганимдан қўлтиғимдаги нонни ерга тушириб юбораёздим. Ити нарироқда изма-из келяпти. Қандай баҳона топишимни билмай, қочай десам ити қувиб етиб тилка-порамни чиқарар, деб ҳайиқдим.

— Ойинг бугун ҳам чўчиб чиқдимми?— деб сўради домла менга яқинроқ келиб. Домланинг бу гапи менга осонгина баҳона топиб берди. Яқиндагина ойим тушида чўчиб, шу кишига иккита нон садақа берганлари эсимда эди. Қўлтиғимда иккита ноним бор. Бу киш ҳам шу нонларни кўриб, сўраб турибди... Жуда яхши баҳона топилди.

— Ҳа, ота,— дедим-да, қўлтиғимдаги нонларни олдим.— Манави нонларни сизга олиб бориб бер, деган эдилар.

— Қани, уйга юр,— деди у, нонларни олиб. Уйига бирга бордим.

— Атиги шуми?— деб сўради уйга киргандан кейин. — Ойинг чой, қанд бериб юбормадимми?

Довдираб қолдим. Лекин оғзимдан нима сўз чиққанини билмайман.

— Уйда чой тугаб қолган экан, ота,— дедим нима дейишимни билмай.

— Майли, сенга рухсат,— деди-да, икки қўлини юзига олиб бориб фотиҳа қилди. Энди чиқиб кетишим қийин бўлди. Ит вовиллаб чиққудай бўлса, ташлайдиган номим йўқ. Домлага «кузатиб қўйинг», десам дастрўмолни ташлаб кета олмайман. Бир амаллаб чиқиб олай деб аста ташқарига чиқа бошладим, ит кўринмайди. Эшиги қўранинг дарвозасига қараган кичкина бузоқхона турибди. Уша ерга ташласаммикин, деб ўйладим. Ахир бу бузоқхона-ку, эҳтимол унинг ичига кирмас. Гулайнинг айтганларини қилай дедим-да, пичанхонага қараб юрдим. Худди пичанхонанинг дарвозаси ёнида бошини икки оёғи орасига суқиб, ит ётибди. Юрагим шув этиб кетди. Уйнинг ўнг томонига бурилдим. Бу ерда ҳам қулайроқ жой йўқ. Чиқиб кетаверай десам, ит кўриб қолади. Қандай бўлмасин орқамга қайтиб, дастрўмолни уйга ташлай,— дедим-да, ичкарига кирдим.

— Эй, занғар, нимага кетмай юрибсан?— деди домла жеркиб.

— Итдан қўрқиб турибман, ота,— деб йиғламсирадим. Домла дарров ўрнидан туриб, мени итдан ўзи ўтказиб қўймоқчи бўлди. Орқасидан эргашдим. Лекин у итни ушлаб турмади. Қўлига бир чивик олди-да, ҳайдаб юборди. Ўзи ҳам итнинг изидан юриб, қўранинг дарвозаси ёнига чиқди. Мен эҳтиёт бўлиб, аста-секин келяман. Бир вақт у ердан бир нарсани олаётганда, дастрўмолни юмалоқлаб туриб қўранинг дарвозасига қараб улоқтирдим. Худди мўлжаллаган еримга бориб тушди. Домла мени итидан ўтказиб юборди. Орқамга қайрилиб қарамасдан ғизиллаганча уйга кетдим.

Гулайнинг отаси Серали қирқ ёшларга бориб қолган одам эди. Соқолига битта-яримта оқ оралаган. Бироқ менинг дадамга қараганда ёш бўлса керак. Уйга келиб қолса ойимни доим кенжа келин деб ҳазиллашарди. Бизникига кўп келишига қараганда мени ҳам ёмон кўр-маса керак, деб тахмин қиламан. Кечқурун Гулай билан маслаҳатлашай деб борсам, Серали ота билан Дуйсен домла яна чой ичишиб ўтиришган экан. Билмадим икковининг қандай дўст бўлиб кетишганини, илгари бунчалик тотув эмас эди. Бир вақтлар икковининг уришиб қолганини ҳам кўрган эдим. Ёз куни, сув бўйида бўлса керак. Эсимда йўқ. Шунда дадам ажратиб қўйган эди. Дуйсен домлани кўриб кўрқиб кетдим. Бироқ сирни бой бергим келмади.

— Ҳа, укам, нега келдинг?— деди Серали. Бу киши мени ҳамиша укам деб чақирар эди. Баъзан унинг яхши кўришини ҳам, ёмон кўришини ҳам тушунолмаёй қоламан. Мени кўрди дегунча тили қичийдими, дарров сўка бошлайди. Бу сафар сўкмас деб турган эдим, ранги ўчган, дарғазаброқ кўринди.

— Гулай керак эди,— дедим мен.

Домла Сералига, Серали домлага қараб қўйди. Шу орада терлаб ўтирган домла юзини артди. Қарасам мен ташлаган дастрўмол. «Ҳа!» деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Бундан домла чўчиб кетди.

— Утакамни ёрдинг-ку, занғар!— деди домла, ётган ўрнидан ирғиб туриб. Мен яна ҳийла топдим.

— Ота, кечадан бери тумовланиб, шамоллаб юрибман,— деб бир биқинимни ушладим.

— Тумов бўлган бўлсанг нега уйингда ётмайсан?— деди Серали овозини баланд чиқариб. Мен Гулай билан уйга берилган вазифани тайёрлаш учун келганлигимни айтдим. Шундан кейин улар менга эътибор беришмади. Узаро сўзлашишга киришди.

— Үзимизнинг ўқишга болалар ҳозиргидек ихлос қўйишганда, манаман деган эшон бўлишарди,— деди Серали қўлидаги косасини ерга қўйиб. Мен эшитиб турибман, уларнинг мен билан иши йўқ. Лекин Дуйсен домла Сералининг сўзига жавоб қилмади.

Шу пайт Гулай кириб келди.

— Ҳалиги китобингни бериб тур,— дедим унга, кўришим биланоқ. Гулай менинг баҳонамни дарров фаҳмлаб:

— Үзимга керак,— деди, мени ёқтирмаган киши бўлиб.

— Бўлмаса бирга тайёрлайлик.

— Дадам юборармикинлар?— деб Гулай дадасига қаради. Дадаси ўзини эшитмаганга олиб ўтирган эди. Дуйсен домла:

— Қизинг кетаверсинми?— деди унга. Серали бошини силкиб рухсат берди. Дадаси рухсат бергандан кейин Гулай икковимиз чопиб чиқиб кетдик.

Бугун ҳам ойсиз кеча. Атроф қоп-қоронғи. Лекин қор севалаб ёғиб, теварак оқиш тортиб турибди. Гулайларнинг уйдан анча узоқлашиб қолдик. Дастлаб бизникига қараб йўл олсак ҳам, нарироқ бориб айнадик.

— Турдимурот,— деди Гулай шивирлаб.— кўрдинги, рўмолчасини олибди.

— Кўрдим, сен тўғри айтган экансан,— дедим унга хушомад қилиб.

— Бўлмаса қани пойлайлик,— деди Гулай.

— Қандай қилиб пойлаймиз?

— Эҳтимол бугун кечаси бизникидан чиқиб бирор ёққа борар.— Мен унинг маслаҳатига кўндим.

— Сойипникига борайлик, ташқарида кўп ўтираве-риш ярамайди. Кун совуқ.

— Майли,— деди Гулай. Шундай қилиб, Сойиплар-никига келяпмиз. Эсимга бир гап тушиб қолди.

«Қизик, пойлаймиз деймиз-у, яна бошқа уйга кетиб бораётганимиз нимаси? Ҳозир чиқиб кетса, қаёққа кетганини қандай биламиз?!»

— Тўхтаб тур, — дедим Гулайни тўхтатиб. — Ҳеч қаёққа бормаймиз. Даданг ҳойнаҳой сени бизнинг уйда ўтирибди, деб ўйлайди. Итинг сенга индамайди. Ертўлаларинг ёнига бориб ўтирайлик. Қани, Дуйсен домла қаёққа борар экан?

Менинг маслаҳатим Гулайга маъқул бўлди. Бизлар дарҳол орқамизга қайтдик. Қор севалаб турарди. Ертўланинг ёнгинасига келдик-да, чурқ этмасдан ўтиравердик. Ичкаридан чиққан ёки ташқаридан келган одам бизларни кўрмасди. Ёлғиз ўзимиз ўтирибмиз. Аксига олиб овул одамлари ҳам бугун эртароқ ётмаётгандай. Деразалардан чироқ шуълалари тушиб турибди. Вақт ҳечам ўтмас эди. Алламаҳалда шақиллаб эшик очилди. Секингина қарасак домла экан. Бир-биримизга суяниб ўтирибмиз. У ташқарига чиқиб, қўрани бир марта айланди-да, яна қайтиб ичкарига кириб кетди. Биз уни энди кетса керак, деб ўйлаган эдик. Қайтиб кириб кетганини кўриб ҳайрон бўлдик.

— Нега кетмайди, ахир? — деб шивирлади Гулай.

— Ётиб қолмоқчи бўлса керак, — дедим мен ҳам пичирлаб. Икковимизнинг гаплашганимизни ташқаридан келган одам ҳеч эшитолмас эди. Гаплашсак биримизнинг қулоғимизга биримиз оғзимизни тутиб, секин гаплашардик.

— Кўкнори ичадиган банги одам кўрқоқ бўлади, дейишади. Кўрқаётгандир, — деди Гулай.

У киши кўкнорига тўйиб олса, қумурсқадан кўрқиб ерда ётмас экан. Эҳтимол Серали отани эргаштириб кетмоқчидир, деб ўйладим. Шу маҳал тўсатдан биров орқамдан келиб кўзимни бекитди. Юрагим тарс ёрилиб кетай деди. Гулай ўрнидан ирғиб туриб қочиб қолди.

— Тўхта, Гулай, — деди кўзимни бекитган одам. Қарасам, Сарсенбой экан. Бироқ кўрққанлигимни билдирмасликка ҳаракат қилдим.

— Қаёқдан келдинг? — деб сўрадим мен Сарсенбойга шивирлаб.

— Ертўладан,— деб жавоб берди у қисқагина қилиб. Гулай ҳам қайтиб келди.

— Айтмасаларинг айтмай қўя қолинглар, мен ҳам биламан,— деди Сарсенбой,— ҳозир сенларни дадамга тутиб берайми?

Мен жон ҳолатда Сарсенбойни маҳкам қучоқладим. Гулай ҳам келиб осилди. Бизлар қочиб қолмоқчи бўлдик.

— Тўхтанглар,— деди Сарсенбой кулиб.— Нима учун келганингларни биламан. Кун билан пойлаб ўтирибман. Мен сизлардан бурун келган эдим... Учовимиз бирга пойлайлик.

Сарсенбой ҳали Гулай икковимиз дастрўмол ҳақида гаплашганимизда бир нарса айтмоқчи бўлиб келганлигини, кейин бизлардан хафа бўлиб кетганлигини шивирлаб сўзлаб берди. Шундан кейин учовимиз жим ўтирдик. Орадан кўп вақт ўтмасданоқ Дуйсен домла чиқди.

— Энди қайтиб кетар,— деди Гулай қулоғимга оғзини тутиб. Сарсенбой «индама» дегандек икковимизнинг ҳам елкамиздан босиб қўйди. Бизлар кўриб ўтирибмиз. Дуйсен домла ташқарига чиқиб теварак-атрофига қаради, икки қўлини ёзиб керишди. Оғзига қўлини босиб секин-аста йўталди. Орқама-орқа Серали ота ҳам чиқди.

— Ҳозир жуда пайти экан,— деди домла, Серали чурқ этмади. Иккови уй атрофини гир айланиб кўздан кечириб бўлиб, бир оз туришди. Теварак-атрофга қулоқ олишди. Кейин Дуйсен домланикига қараб жўнашди. Улар анчагина ерга борганларидан кейин бизлар ҳам ўрнимиздан қўзғалдик. Улар қўлларига белкурак олиб олишди. Овулнинг орқа томони тўқайзор. Тун қоронғилигида шитирлаб турибди. Шу ёқда одамлар ўтин олиб келадиган кичкина сўқмоқ йўл бор эди. Улар сўқмоқсиз четда ёнма-ён кетишяпти. Бизлар ҳам олисроқдан, уларнинг изи билан кетардик. Қоралари кўзга зўрға чали-

нарди. Улар гоҳо тўхтаб, теварак-атрофларига бир оз қараб туришарди-да, кейин яна тез-тез одим ташлаб йўлда давом этишарди. Овулдан икки чақиримча узоқлашиб кетишди. Қалин тўқайга киришди. Бизлар энди адашиб қолмаслик учун қадамимизни тезлатдик. Бир вақт улар қалин тўранғил олдига бориб тўхташди. Домла тўранғилдан ғарб томонга бир оз юриб, биқиниб бир ерга кирди. Бир зумдаёқ уларнинг иккови ер қазий бошлади.

— Кўрдингларми?— деди Сарсенбой.— Омборга тушган ўшалар. Сал гумон қилган эдим. Уғирланган куни кечаси Серали бизнинг уйда алламаҳалгача ўтирган эди. Қаранглар, кўмишяпти.

Шу пайтда Гулайга: «Сенинг даданг ҳам ўғри экан», демоқчи бўлдим-у, лекин хафа бўлиб йиғлаб юборар деб кўрқдим. Шу пайтда Гулай чиндан ҳам қаттиқ жаҳл устида экан. Кўп тура олмади. Бирдан дадасининг олдига бормоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалди. Агарда Сарсенбой икковимиз оғзини босиб қолмаганимизда, ўзимизни билдириб қўйишимиз турган гап эди. Бизлар Гулайни судраганимизча панароқ ерга чиқдик. У бўй бермай оёқларини типирчилатиб келяпти. Бизлар оғзини маҳкам босиб келяпмиз. Гулай ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.

— Муттаҳам домла сенинг дадангни ҳам йўлдан оздирган экан-да,— демоқчи бўлган эдим, Сарсенбой хафа бўлмасин дедим. Лекин Сарсенбой ўзига маҳкам эди. Гулай ҳали ҳам йиғлаб келяпти. Икковлашиб уни қанча тинчлантирмоқчи бўламиз, у йиғлагани-йиғлаган.

— Менинг дадам...— деди у зор-зор йиғлаб, охирини айта олмади. Ҳеч овута олмадик.

Бизнинг уйга келсак, ойим уйғоқ эканлар.

— Турдимуротмиёан?— деди у,— шу маҳалгача нима қилиб юрибсанлар. Йиғлаётган Гулайми?

Сарсенбой ҳам, мен ҳам индамадик. Менга ўрин солиб қўйган экан. Урнимга Гулайни ётқизиб, Сарсенбой-

га овутиб тур дедим-да, югурганимча чиқиб кетдим. Мақсадим — Менглимурот аканинг олдига тезроқ етиб бориш. Қор ҳали ҳам ёғиб турибди. Теварак-атроф сув сепгандек жимжит. Бундай қарасам, бизникига биров келяпти. Тагин изимиздан пойлаб келаётган бўлмасин, деб қўрани гир айланиб, Менглимурот аканинг уйига қараб тасир-тусир қилиб чошиб кетдим. Борсам, ҳали ҳам чироғи ўчмаган, уйғоқ экан. Деразадан ичкарига қараган эдим, ҳеч ким кўринмади. Дарров деразани тақиллатдим. Ҳеч ким товуш бермади. Орқамга қарасам ҳалиги одам яна кўринди. Жон-поним чиқиб кетди. Тўсатдан Менглимурот аканинг деразасини қаттиқ ура бошладим.

— Қимсан?— деди ичкаридан биров. Менглимурот аканинг товушини танидим. Бироқ у ечиниб ўтирган бўлса керак, ҳадеганда чиқа қолмади. Жоним ҳалқумимга келиб турибман. Бир маҳал бир катта панжа келиб елкамни қисди. Бақирай десам катта қўл оғзимни босди. Мен ҳалиги кучли қўл оғушида типирчилаганча кетавердим. Юзига қарай десам ҳеч қимирлай оладиган эмасман.

— Оғзингдан чиқарасанми?— дейди у белимни маҳкам қисиб. Финг дея олиш қаёқда! Сал имконим бўлса «Менглимурот ака!» деб бақирмоқчиман. Бир вақт у тишини ғижирлатиб туриб, алланималарни гапира бошлади. Овозидан Дуйсен домла эканлигини пайқадим. Менглимурот аканинг уйдан қанча узоққа кетганимни билмайман. Бошим пастга шилқ тушди. Бўйин умуртқам узилиб кетгандек бўлди. Тикланиб қаддимни ростлаб олай десам, гавдамни кўтара олмадим. Гандирак-лаб бориб йиқилдим.

— Турдимуротмисан?— деди биров... Қарасам Менглимурот акам. Урнимдан туролмадим. У бир қўлимни бўйнига ташлаб қучоқлаб кўтариб олди. Тушимми-ўнгимми эканлигини ҳам билолмай қолдим.

— Ҳалиги ким эди?— деб сўради у.

Дуйсен домла Менглимурот акани кўриб қочиб кетган экан.

— Домла,— дедим мен. Бошқа сўзга тилим келмади. Шу орада қаёқдандир Сарсенбой ҳам етиб келди.

— Нима қилиб юрибсизлар?— деб сўради Менглимурот ака. Биз унга бўлиб ўтган бутун воқеани тез-тез айтиб бердик.

— Бўлмаса сизларнинг пойлаганлигингизни билган экан-да. Эҳтимол манови қордаги изингиздан фаҳмландир,— деди-да, Менглимурот ака олдимизга тушди. Гулайни тинчлантириб Сарсенбой ҳам изимдан етиб олган экан.

— Мен тураман дегунча сени қанча ерга кўтариб кетган-а?— деди Менглимурот ака. Шундай деди-ю, раиснинг уйига қараб йўл олди.

Белим қақшаб огриётса ҳам улардан қолиб кетгим келмади. Дастлаб раисникига бордик. Ундан кейин уч-тўрт одамни уйғотдик. Беш-олти одам тўплангандан кейин, вақт ярим кечадан ошганда улар тўқайга қараб жўнашди. Мен юра олмай қолиб кетдим. Уларни Сарсенбой бошлаб кетди.

13

Икки-уч кундан бери кечаси билан қор ёғса ҳам бугун ҳаво очиқ эди... Оппоқ қор офтобда ярқираб кўзингни жимираштиради. Мана энг сўнгги дарсни ўтяпмиз. Бу — бадантарбия дарси эди.

Илгари бадантарбия нима эканлигини билибмизми? Менглимурот аканинг биз билан катта бошини кичик қилиб, худди болалардек аралашиб ўйнаганлигига, ўйинимизга бошчилик қилганига бошимиз кўкка етгандек қувондик. Домла бўлса болалар билан аралашиб ўйнаш уёқда турсин, нуқул: «Ўйнаманглар, сувга чўмилманглар!» деб бақиргани-бақирган эди.

Менглимурот ака келгандан кейин тинни чиниқтириш — севган дарсларимиздан бири бўлиб қолди. У дастлаб шу дарсни бошлашдан олдин: «Тан-соғлигингиз учун фойдали» деган сўзни қайта-қайта такрорлаган эди. Бу сўзни эшитганимда ўша домлага қатнаб юрган вақтларимда эшитган гапларим дарров ёдимга тушди. Кўпинча шундай бўларди, домла ҳар сафар дарсини ўқитиб бўлиши биланоқ, агарда ҳуши келса: «Бугунча кетаверинглар, эсончилик бўлса эртага кўришармиз», деб қўярди. Борди-ю, овулда биров вафот этса, қассобдай жилпанглаб, энг аввал ўзи жўнаб қолар эди. У ўлик тепасида пешона томирлари бўртиб, қадди букилиб маъюс ўтирарди. «Куни битган экан, иложимиз йўқ», деб бошини чайқаб қўярди.

Баъзан дарс ўқитиб турганда ҳам биров жанозага айтиб кетади. Домланинг бундан хафа бўлганини ҳам, севинганини ҳам тушуна олмайсан. Ғўлдир-ғўлдир қилиб ўрнидан тез сакраб туради. Енидаги кавишига оёғини чала-чулпа суқиб, бизларни ҳам эсидан чиқариб юборади. Эшикдан чиқиб бораётганида: «Куни битган эканда», деганини эшитамиз холос. Худди эчкиникидай чўққайган соқолини қўли билан бир-икки сийпалаб, пилдираб кетганинигина аранг кўриб қоламиз.

Домла доимо: «Одамнинг куни саноқли бўлади, куни битса ўлади», деб қулоғимизга қуйгани-қуйган эди. Мен ҳам: «Рост бўлса керак, куним битиб қолмасин», деб кўп ўйлардим. Қани ўйламай кўр-чи! Ўлимни ким яхши кўрарди?! Кечқурун ётганимда шу сўз эсимга тушса тез-тез нафас олиб, дамимни тамомлаб қўймай куним битиб қолмасин, деб секин-секин нафас олардим. Кўзим уйқуга кетгунча эринмасдан неча марта нафас олганимни санаб ётардим.

Аммо Менглимурот ака дастлабки кунлардаёқ мен ўйлаган фикрларни ҳаммасини пучакка чиқарди. Шундай бўлса ҳам қайси бирига ишонишни билмасдим.

Бадантарбия дарсида югур деса (фақат мен эмас, бошқалар ҳам) елкамдан оғир тош босгандай зўрға чопар эдим. Чунки югуриб бўлгандан кейин юрагинг дукиллаб, уст-устига қанча нафас оласан! Агарда шундай қилиб юриб, нафасинг бирдан тугаса, вассалом!.. Шу ўйлардан мени Менглимурот ака қутқазди-да!

Илгари ҳарсиллаб юра олмайдиган бўшанг болалар ҳам кейинчалик эпчил бўлиб кетишди. Ҳаммаси ҳам югуришга ўрганган. Қайтага бадантарбия дарси бошланса аввалгидан ҳам қувончли, катта вақтичоғлик бўларди. Ўйин бошланиши олдидан Менглимурот ака бизларни икки гурпуага ажратиб, ўртада ўзи қизил байроқ ушлаб турарди. Бу «Қизил байроқ ўйини» деб аталарди. Ўйиннинг қондаси бўйича, сафга тизилган барча болалар икки гурпуага бўлинади. Ўқитувчи ўртада —икки томонга баравар масофада туриб ўйинни ўзи бошлайди. «Бир, икки, уч» деб санаса бўлди, ҳар тарафдан бир бола ўқитувчи турган ерга югуриб келиб, унинг қўлидаги қизил байроқни олади. Ўзларининг рўпарасида турган сафни гир айланиб ўтиб, навбати келиб, шайланиб турган болага байроқни олиб келиб беради. Иккинчи бола ҳам, биринчи бола сингари, рўпарада турган болаларнинг сафини бир айланиб, байроқни болага олиб келиб беради... Шундан тўртинчи болага олиб келиб беради. Энг охири бола қизил байроқни ўқитувчининг ўзига тутқазиши керак. Қайси тарафдан энг кейин югурган бола ўқитувчига аввал байроқни тутқазса, ўша томон ютган ҳисобланади!

Қандай қизиқ ўйин-а! Ҳатто чарчаганингни ҳам сезмайсан! Жанжал ҳам шовқин ҳам кўтарилмайди.

Илгари мен икки тиззаси шилиниб кетгунча ошиқ ўйнайдиганлардан бири эдим. Энди ошиқ ўйнаш уёқда турсин, тўп ҳам ўйнамаймиз. Ошиқ ўйнайдиган болаларни ёмон кўрадиган бўлдик. Илгари одамлар: «Ошиқ ўйнаган озар, тўп ўйнаган тўзар», деса ёмон кўрар эдик, энди шу сўзни дарсдан қочиб юрган болаларга, ёмон

ўқийдиган болаларга ўзимиз айтадиган бўлдик. Мана, бугунги ўйин ҳам қизиб кетди. Кун қаттиқ совуф-у, бироқ ҳеч ким совқотмади.

Ўйинга берилиб кетиб, ҳозиргина ўртада турган Менглимурот аканинг бир зумда қаёққа гойиб бўлганлигини сезмай қолибмиз. Бир группани мен, иккинчи группани Сарсенбой бошқарар, бизнинг группамиз Сарсенбойникидан ўзиб кетай деб қолган эди. Менглимурот аканинг овози жимликни бузди.

— Тарқал!

Бундай команда фақатгина дарс тугаган пайтда берилар эди. Ўйин билан бўлиб дарс тугаганини ҳам пайқамай қолибмизда, деб югура-югура синфга кирдик. Кирсак, синфда оқсоқол, раис, яна бир киши ўтирган экан. Бу йигитни илгари бир марта кўрган эдик, Дастлаб бўйнимизга қизил галстук тақиб кетган ҳам шу йигит эди. Мен яна бир гап бўлса керак, деб ўрнимга бориб ўтирдим.

Югуришиб келган болалар ўрни-ўрнига жим ўтиришди. Раислар бўлса, ўқитувчи ўтирадиган жойда... Тўртбурчакли столнинг устига оқ мато ёпиб қўйилган.

— Болалар,— деди Менглимурот ака бизларга қараб,— овул советининг раиси сизлар билан сўзлашмоқчи.

Мен бир марта дадам билан колхоз йиғилишига борганимда шу кишининг сўзлаганини кўрган эдим. У жуда тез, бақриб сўзлайдиган одам эди. Агар у, бизнинг синфимиз ичида худди ўшандай бақриб сўзлайдиган бўлса, жаранглатиб юборса керак, деб ўйладим. Йўқ, бу бундай қилмади. Ўрнидан қўзғалди-да, томоғини бир қириб олиб, ўсиқ мўйловини силади. Бизлар эса у нима экан деб ҳанг-манг бўлиб ўтирибмиз.

— Сизларнинг зийраклигингиз,— деб сўз бошлади у баланд овоз билан,— аввало раҳмат айтаман. Сиз бизларнинг нуқсонимизни топдингиз. Есемурот бобода айб йўқ экан. Уни туҳматдан қутқаздингиз. Чинакам ўғриларни топишга ёрдам берганингиз учун кўп-кўп раҳмат.

Мана мен сизларга бутун дунё пролетарларининг до-хйиси Лениннинг портретини олиб келдим. Лениндай бўлиб ўсинглар,— деб ёнида турган, устига оқ мато ёпилган портретни очиб юборди. Бирдан Ленин бобо бизга тик қараб, очиқ чеҳра билан ҳаммамизни қутла-гандек бўлди. Менглимурот ака билан овул советининг раиси қўл қисиди. Раис билан ёнма-ён турган йигит чапак чалиб юборди. Биз ҳам чапак чалдик.

Шундан сўнг ҳалиги йигит гапирди. У узоқ сўзлади. Гоҳо Лениннинг портретига, гоҳо бизларга қараб, Ле-ниннинг содиқ фарзандлари бўлиб ўсиб-улғайингиз, деган тилакни билдирди.

Раис ҳам раҳмат айтди.

Бир вақт менга сўз берди. Дастлаб нима дейишимни билмай турган эдим. Бирдан бошимга ғалати бир фикр келиб қолди.

— Бултур ёзда...

Агарда Менглимурот ака келиб бизга ҳеч нарса ўр-гатмаганда ошиқ ўйнашдан тиззамиз тешилар эди. Ё бўлмаса қовун ўғирликда юриб, айри уёқда турсин, тўнғиз ўқиға ҳам дуч бўлар эдик. Дуйсен домла билим бериш тугул, бизларни ўғриликка ўргатарди. Менглиму-рот ака бўлса бизларни тўғри йўлга солди. Шуларнинг ҳаммасини бирма-бир гапириб бердим.

Гапни кўп чўзиб ўтирмай дедим-да:

— Ҳаммаси учун Менглимурот акамизга катта раҳ-мат,— дедим баланд овоз билан.

Ҳамма болалар бирдан чувиллашиб, менинг гапимни қувватлашди.

— Раҳмат, муаллим!

Оқсоқол ҳам, раис ҳам, ҳалиги йигит ҳам болаларга жўр бўлишиб, очиқ чеҳра билан чапак чалишганда, синф ичи аввалгидан ҳам қаттиқроқ янграб кетди. Оқсоқол ўрнидан туриб, Менглимурот акани кучоқлаб ўпиб ол-ганида, ҳаммамиз ўрнимиздан туриб яна қаттиқ чапак чалиб муаллимимизни чин дилдан қутладик...

СЕКРЕТАРЬ

1

1942 йил.

Қаҳратон қиш.

Туни билан тинмай паға-паға ёғиб чиққан лайлак қор азонга яқин тўхтаб, ҳаво очила бошлади. Теварак-атрофни қоплаб ётган оппоқ қор ҳозиргина булутлар орасидан чиққан қуёш нурларида жилваланиб, кўзларни қамаштиради.

Аммо ҳаво совуқ. Кунботар ёқдан эсаётган изғирин шамол юз-кўзларни ялайди. Почангдан кириб, енг-оёқларингдан чиқмоқчи бўлади. Бадан-баданларингга игна санчиб, қунишиб-қимтинтиради, бўйнингни ичга тортишга мажбур қилади.

Эрта саҳар шаҳардан йўлга чиққан уч бола совуқнинг зўридан дам олишга ҳам илож топмай, эшакларини олдинга солиб ҳайдаганларича дилдираб келишяпти. Гоҳо сал тўхтаб, депсиниб олишади.

Сиртдан қараганда учаласининг ҳам бўй-басти баб-баравардай, қулоқчинларининг қулоғини тушириб, боғичларини боғлаб олишган. Учови ҳам бошларини қуйи эгиб, эшакларини хих-хихлаб бормоқда.

Олдинда бораётган бир оз ўктамроқ ва савлатлироқ кўринган Отамуроднинг икки бети қалампирдай қип-қизариб кетган, худди телпаги бошидан тушиб кетаётгандай у оқ қўлқопли ўнг қўли билан уни босиб-

босиб қўяди. Унинг кейинидаги ўрта бўйли, чўпдай ориқ Аметнинг бир қўли қўйнида, иккинчи қўлидаги халачўп билан эшагини нуқиб ер сузган куйи дейди.

— Отамурод, агар битта қўлқопингни менга бермаганинга, қўлим тарашадай қотиб қолар экан.

Аметнинг кайфиятидан унинг унча қайғурмаётганлиги сезилиб турар эди. Унинг бу гапларига гаши келдими ёки бўлмаса, армияга йўллаган отаси ва ўзининг бундан кейинги ҳаёти тўғрисида чуқур ўйга чўмиб келаётганлигиданми, ҳайтовур, гарчи шаҳардан чиқаётган пайтда «тўнғиб қолма тағин» деб қўлқопининг бирини берган бўлса ҳам Отамурод унинг сўзларини хушкўрмади. Жавоб бермади.

Амет «ҳойнаҳой сўзим унга маъқул тушмади-ку» деган ўй билан Отамуроднинг юзларига разм солди. Аммо уни қаҳрли кўрди.

— Совуққа чидамай кўзларингдан ёш чиқиб кетипти-ку, дўстим,— деди ва йўл четига бурилиб бораётган эшагини изга солди.

Уларнинг учинчиси думалоқ юзли Сержон бўлиб, у бу икковини ҳам унча ёқтирмай, ўз хаёллари билан банд эди. Қийиқ кўзлари билан Амет томонга бир қараб қўйди-да: «Эсини еганми у? Кимсан отаси келса-да, парвойига келтирмаса?!»— деди ичида ва қаттиқ бир йўталиб, эшагига устма-уст халачўп урди, илгарилаб олдинга ўтиб кетди.

Йўл торайғач, учаласи яна олдинма-кетин тизилишди.

— Эсдан чиқариб қўймадингми?— деди Сержон издан келаётган Отамуродга. Отамурод унинг нимча тўғрисида сўраётганини тушунмади.

— Нимани?

— Аскарларимизнинг бир қанча қишлоқлар билан бирга Боровен шаҳрини душмандан озод қилганини-да?!— деди Сержон.

— Шаҳардан овулга олиб борадиган бундай қувовч-

ли хабарни эсдан чиқариб бўладими? Душманнинг ўн тўққиз самолёти яксон қилингани-да. Буни эшитса, ким хурсанд бўлмайди.

— Биздан ҳам бешта самолёт мажақ бўлган-ку,— деб гапга аралашди Амет.

— Эҳ, аҳмоқ,— деди Сержон. Бошқа сўз айтмади. Отамурод қайрилиб ўткир кўзлари билан унга бир қараб қўйди-да, яна йўлида давом этди. Шундан кейин ўртага совуқчилик тушиб, бошқа сўзлашишмади.

Кунботар ёқдан яна кўтарила бошлаган оқиш булут осмони фалакни қайтадан қоплаб, қуёш юзини яна тўсиб олди.

Болалар эшакларини шитоб ҳайдаб, овулга барвақтроқ етиб олишга шошилишди.

Овулга кираверишдаги йўлнинг икки томони бошдан-оёқ қатор терак эди. Уларнинг баргсиз шох-шаббалари шамолда чайқалиб гувиллар, бу гувиллаш болалар қалбида уйғонган гитлерчи босқинчиларга қарши қаҳр-ғазабини орттириб, улар руҳига ҳамоҳанг бўлган каби аламли инграрди. Тик тепага бостириб келган гунгурт булут кузги оқбош гулларидай тўзғоқланиб, қорга айлана бошлади. Худди шу пайт болалар ҳам овулга етиб келиб, уй-уйларига тарқалишди.

Ўразгул янга фронтга жўнаб кетаётган отасини шаҳаргача кузатиб борган Отамуроддан хавотирда. «Ишқилиб ўғлим боёқиш совуқда тўнглаб қолмаса гўрға эди» деб, тез-тез ташқари чиқар, йўл қараб, жон қўйгани жой тополмас эди. Ниҳоят, уни кўрди-ю, кўнгли таскин топди. Эшагини нари-бери оғилхонага ҳайдаб, ўзини апил-тапил ичкари олиб кирди. Отамурод йўл-йўлакай, ойим менинг ёлғиз кириб келаётганимни кўрган ҳамоно ув тортиб йиғлаб юборса керак, деб ўйлаган эди. Аммо ундай бўлмади. Ойиси унинг болалик ўйларини чиппакка чиқарди. Йиғлаш уёқда турсин ҳатто ундан ҳеч нарса сўрамади ҳам. Кийим-бошларини ечишга кўмаклашди. Унинг муз қотган юзларини ўзининг

ажин туша бошлаган иссиқ бетларига босиб қиздирди. Ингичка бармоқларини кафтларининг орасига олиб, қайта-қайта куҳ-куҳлади.

Отамурод бир оз илиб, тили калимага кела бошлагандан кейингина гапирди:

— Отамлар бугун тонгга яқин соат бешларда машинага чиқди. Машинага чиқиш олдидан юзларимдан, пешанамдан суйиб-суйиб ўпди. «Ўғлим», комсомол ёшига етдинг, хурсандман. Ортимда сендай бўй етган, ақлли фарзандим қолаётгани учун ҳам кўнглим тўқ», деди. Бошқа ҳеч нарса дегани йўқ. Мен бир талай гаплар айтса керак, деб ўйлаган эдим. Озиқ-овқат солинган қопчиғини олиб, машинага ўтиргандан кейин мен томон бурилиб, қайта-қайта қўл силтади... Шундан сўнг кўринмай кетди.

Уразгул янга киприкларига қалқиб чиққан кўз ёшларини Отамуродга билдирмаслик учун бошидаги рўмол учи билан юзларини сийпалаб «шилқ» этиб бурнини тортиб қўйди.

— Бир ўзинг келдингми, болам?

— Йўқ,— товушлари бошқача эшитила бошлаган онасининг юзларига тикилиб деди Отамурод.— Амст, Сержон, мен — учовимиз қайтдик.

Она яна алланарсаларни сўрамоқчи бўлиб тарадудланди-ю, бироқ сўз қотишга журъат этмади. Иккиланиб ўйлаб қолди. Индамай келиб беланчакда ётган кичкина ўғли Ўринбекни қўлига олди-да, аста бағрига босди.

2

Қор яна туни билан тинмай ёғиб чиқди. Отамурод бугун нима учундир ҳар кунгидан кўра барвақтроқ уйғонди.

Уйғонган ҳамоно юз-кўзларини ювишдан олдин ҳўрага чиқиб, сигир-бузоқларининг остини тозалади. Қор остидан ўтин суғириб олиб, майдалади. Сўнг бир дастасини қўлтиқлаб кириб, печкага ўт қалади. Кечагина ҳеч нарсанинг ташвишини қилмайдиган беғам-бепарво бўзбола бир кундаёқ худди катта одамлардай ўзидан-ўзи уй ишларига аралаша бошлаганини кўриб, онаси дилдан хурсанд бўлди, аммо ҳеч нарса билмагандай ўз юмушларига берилди. Сигирни соғиб келиб, сут лиширди. Кечқурунгидан қолган шовлани иситди. Ун бир яшар қизи бижилдоқ Ойшагулнинг йиғлайвериб қовоқлари шишиб кетган эди, у ҳам ташқари чиқиб, бет-қўлларини қорга ювиб келиб сир билдирмасликка тиришди. Лекин ҳар кунгидай кўп сўзламади. Онасига эрка-тантқлик ҳам қилмади. Жимгина бориб каравотда ухлаб ётган укаси Ўринбекни уйғотмоқчи бўлди. Бироқ унинг кулиб турган юзларига кўзи тушгач, оромини бузгиси келмай, бир лаҳза иккиланиб турди. Аммо уйдагиларнинг ҳаммаси ишга шошилаётганлигини ўйлаб, уйғотишга мажбур бўлди.

— Ойим қайда?— деди Ўринбек кўзларини очар-очмай.

Худди шу пайт ташқаридан Уразгул кириб келди. Ўринбек ойнисига кўзи тушиши билан онаси буёқда қолиб, унга талпиниб қучоқ очди.

— Ойи, ой-йи, отам қанилар, ҳалиям келмадиларми?

Муштдай ўғлининг саволига нима деб жавоб беришини билмай шошиб қолган она:

— Отанг армияга кетди,— деб юборганини сезмай қолди.

Бу гапга Ўринбек тушунмаган эса-да, саволга жавоб олганидан хурсанд бўлиб чапак чалиб юборди.

Нонушта Жумамўрад бор пайтдагидай файзли бўлмади.

Жумамурод колхознинг илғор тракторчиси бўлиб, ҳар куни эрта тонгда уйғонар, хотинига ёрдамлашиб, овқат пиширар, нонушта маҳал эса Уринбекни тиззасига ўтқазиб, Ойшагулдай эркалатарди, ҳаммалари қувнаб-яйрашиб овқатланишар эди. Мана, унинг ҳар кунги ўрни бўм-бўш, йўқлиги ҳувиллаб билиниб турибди. Ҳеч ким бурунгидай иштаҳа билан овқат емади. Фақат Уринбеккина олдига қўйилган косадаги шавлани шошапиша еяпти, холос. Уразгул янга ҳарчанд «енглар» деб қистаса ҳам болаларига таъсир қилмади.

Аксинча, Отамурод билан Ойшагулни ўзлари оёқ-сина қистарди. Унинг ҳеч нарса емай қуруқ қўлини шунчаки оғзига олиб тамшаниб қўяётганини пайқаб, бараварига чувиллашди:

— Ойи, ўзингиз ҳам енг-да, бўмаса толиқиб қоласиз-ку!

Уразгул янга сир бой бермасликка ҳаракат қилса ҳам бунинг иложи бўлмади. Фарзандларининг сезиб қолганини билди, оғзига овқат солди. Бироқ юта олмай, алламаҳалгача қийналиб, чайналиб ўтирди.

Мактаб маҳал бўлиб қолган эди. Отамурод билан Ойшагул ўринларидан туришди. Идиш-товоқларни йиғиштириб, Уразгул ҳам ишга отланди.

— Ойи,—деди Отамурод укасини кийинтириб бўларкан,—Уринбекни боғчага йўл-йўлакай ўзим ташлаб ўтарман.

Ҳар сафар Уразгул эри Жумамурод билан эрта — азонда ишга кетаётиб, иккалалари Уринбекнинг икки қўлидан ушлаб, биргаликда етаклаб боғчага олиб боришар эди. Бунга ўрганиб қолган гўдак кийиниб бўлиши билан бир қўлини кўтариб:

— Манов қўлимдан ким ушлайди?— деди оёқсига.

— Ўзим, чироғим, ўзим ушлайман. Отанг қайтиб келгунларича сени аканг икковимиз олиб борамиз.

Отамурод папкасини бўйнига осиб, укасининг қўлчасидан тутди. Жажжи Уринбек жилмайиб турган ака-

сининг меҳрибон чехрасига бир қараб олди-да, кейин алпанг-талпанг йўлга тушди.

Ойиси билан Ойшагул апил-тапил дастурхонни йиғиб, уй ичларини саранжом-саришта қилди.

Улар эшикни қулфлаб, ҳовлидан чиққанларида яна ҳаво очилиб кетган, қуёш ҳам оламини алвонрангга бўяб, аста уфқдан бош кўтара бошлаган эди.

3

Қор уч кундан бери тунлатиб ёғади.

Қолхоз овулининг ҳаммаёғи оппоқ пахта ғарамларига қоплангандай, ўзгача манзара кашф этади. Тутуни бурқсиб чиқаётган мўриларнинг оғизларигина бу ғарамлар устидан қорайиб кўринади.

Шунга қарамай, кўчалар гавжум. Қари-қартанглар, аёлу болалар қўлларида курак, супурги. Дарвоза оғизларини, молхона ва уй томларини кураш билан банд. Кўпчилиги эрталабки аёздан ўзини эҳтиёт қилиб, оғизбурунларини танғиб олишган.

Кўча бўйлаб бир қўли йўқ почталъон от йўрттириб келмоқда. У ҳар қадамда бир тўхтайди. Бир уй эгаси билан сўзлашиб бўлиб, иккинчисининг олдига келиб от жиловини тортади. Почталъоннинг тезроқ етиб келишини сабрсизлик билан кутаётганлар ўша томон бурилишиб куракларига таянишади.

Ана, Амет билан Сержонларнинг уйлари ёнидан ўтадиган ариқ бўйида Темирхон ота пайдо бўлди. У почталъонни кўрди-ю, «яна қандай хабар бор экан?» деган ўй билан узоқдан унга товуш қилди:

— Қалай, почтачи ўғлим, омонликми?

Почтачи қуён тери қулоқчинининг қулоқларини тушириб томоғи остидан танғиб олган эди. Темирхон ота-

нинг сўзини эшитмай, унинг олдига етиб келиб салом берди-ю:

— Бугун мактаб клубида колхознинг умумий мажлиси бўлади, — деди.

— Қай вақтда?

— Тушда.

Мўйловлари қиров боғлаган почтальоннинг тўплатўғри ўз уйлари томон кетаётганини деразадан кўриб турган ўрта бўй, от жағ, қотма юз, япасқи бурун бола югуриб ташқари чиқди.

— Ассалому алайкум, почтачи оға. Бизнинг оғамиздан хат олиб келдингизми?

— Йўқ, қароғим ҳали, улар билан кетган йигитлардан ҳеч қайси биридан хат келгани йўқ. Улар ҳали Чоржўйдан жўнаб кетишолмаган бўлса ҳам ажаб эмас.

Бола бўшашиб изига қайтди. Бу анов куни Отамурад билан бирга шаҳарга бориб отасини фронтга жўнатиб келган Амет эди. Ким билсин, балки у ўша куни отам кечга яқин уйга қайтиб боради, деб ўйлагандир? «Дарров соғинипти боёқиш?». Почтальоннинг кўнглига шу фикир келди. Бироқ ҳамманинг эрта-азондан туриб ҳаракатга тушганини, қария ҳам, ёш бола ҳам, кампирлар ҳам ғимирсилаб, қор кураш, ҳовли супуриш билан банд бўлганлари ҳолда Аметларнинг хонадонидан ҳалигача ҳеч ким чиқмаганини кўриб ажабланди.

— Ойнинг қаёқда? — деди почтальон отининг жиловини тортиб.

— Уйда, — деди Амет орқасига бир қараб оларкан бўйинни қисиб.

— Нима қиляпти?

— Ётибди.

— Ойингга айтиб қўй, бугун тушда мактабда умумий мажлис бўлади. Амет ўзини эшитмаганга солиб индамай кетаётган эди, почтальоннинг жаҳли чиқиб кетди. Унинг орқасидан бақирди:

— Ҳой, сен қанақа боласан! Нега индамайсан?

— Индаяпман-ку! — деди Амет истар-истамас.

— Ҳей, ғафлат босиб ётавермасдан сенлар ҳам уй атрофларингни кураб, тозаласаларинг-чи!

Амет «ўргатаверманг», демоқчи бўлиб, почтальонга ўқрайиб бир қараб қўйди-ю, лекин индамади. Шўппайиб ичкари кириб кетди.

Аметнинг отаси шу — «7-ноябрь» колхозида ферма мудирини бўлиб ишлар эди. Узи аксар ферма томонда бўлса ҳам, хўжалиги овулда турарди. Оиласини фермага кўчириб олиб боролмаслигининг сабаби хотини Гулим Аметдан кейин туғмади. Отахон шундан кўнглириб, ўзича аразлаб юргучи эди. Гулим эса уни жонидан ортиқ яхши кўрарди. Шу туфайли, унинг нималар қилиб юргани билан иши бўлмасди. Келса, қувонарди холос. Амет ёлғиз ўғил бўлгани учун унга қаттиқ-қурим гапирмай, нима деса хўп деди, эрка ўстирди. Уй-рўзғор бут: тахмонда бахмал, атлас, шойи кўрпалар, мол-қоллар ҳам талайгина. Гулим учта сигир соғади. Унга яқин қўйи бор. Отаси Отахоннинг ора-сира арақ ичиб келиб кўпроқ сўзлаб мақтангани дейилмаса, ота-онасининг бирор етишмовчиликдан жанжаллашиб жиғибийрон бўлишганини Амет кўрган эмас. Ойиси ҳаминша очилиб сочилиб юрарди.

Бироқ отаси армияга кетди-ю, ойиси бор қувончидан жудо бўлгандай мунғайиб, камсуқум, камсўз бўлиб қолди. Ҳеч бир ишга қўли бормай эртаю кеч ётади. Эрта ётиб, кеч туради.

Сигирларини ҳам хоҳласа соғади, хоҳламаса йўқ. Уй атрофлари ҳам кураб-тозаланмайдиган бўлиб қолгани ҳам шундан. Қўшнилари келиб: «Бошингни кўтар, Гулим», дейишса ҳам гўнг, фиқ этмайди.

Йўқса, Темирхон ота ҳам бугун почтальондан олдинроқ келиб уни уйғотиб кетган эди:

— Ҳафа бўлма, чироғим, кўпга келган тўй, катта тўй, қоноти қайрилган бир сен ўзинг эмас, мана, икки бирдай арслонимни юбориб мен ҳам юрибман-ку! — дея

насиҳат сўзлари ҳам айтди.— Тура қол, чироғим. Эрта туришнинг хосияти катта. Кишининг ризқ-насибаси улуғ бўлади. Бу овулда мендан эрта туриб, номоз ўқийдиган саҳархез киши йўқ эди. Уч кундан бери Жумамуротнинг заифаси Уразгул келиннинг мендан илгари туриб, катта ўғли Отамурод билан қор кураб юрганини кўраман. Сизлар ҳам Отахоннинг йўқлигини билдирмай, эртaroқ туриб, қор курашга чиқинглар.

Гулим бу насиҳатларга қарши бирон оғиз сўз айтмаган бўлса ҳам ташқарига чиқмади. Кеча кечқурун уйга олиб кириб қўйган ўтинини ўчоққа қалатиб, Аметга чой дамлатди-да, чойни ҳам ётган жойидан қўзғалмай кўрпасига ўранган кўйи ичди. Ўғли почтальон олдидан қайтиб кирганда чойини ичиб бўлиб, чойнак-пиёлаларни ҳам йиғиштирмай, қизил гижим бахмал кўрпасига бурканиб ётар эди. Амет ҳайрон бўлиб, кирган жойида туриб қолди.

— Анов одам, нима деб юрипти?— деди Гулим кўрпанинг бир четини қайириб, юзини очаркан.

— Сизга нима бўлди, ойи? Бирор жойингиз оғриётгани йўқми?

— Оғриган-оғримагани билан сенинг ишинг бўлма-син! Почтальон нима деди?

— Бугун тушда мактаб клубида мажлис бўлади. Шунга сизлар ҳам боринглар, деяпти.

Амет оёғидаги кавушини эшикда қолдириб, темир печка ёнига келди. Чордана қуриб ўтириб, қўлларини иситди.

Гулим қайтиб юзини ёпмади. Бироқ Аметни ёқтирмагандай бурнини жийириб қўйди. Қуёш тигида қирови эрий бошлаган деразага қараб яна бир оз ётди. Чошгоҳга яқин эринибгина ўрнидан туриб кўрпа-тўшакларни йиғиб тахмонга тахлади.

— Ойи, мажлисга борасизми?

— Намунча суриштиравердинг?..

Амет индамади.

Дам олиш кунн бўлгани учун Амёт уйда ёлғиз ўтириб, охири зерикди. Ойиси билан бирга мажлисга боргиси келди. Ойиси ташқари чиқиши билан у ҳам апил-тапил кийиниб изидан юрди...

4

Кейинги сафар йигитларнинг кўпчилиги кетган эди. Овул кимсасиз ҳувиллаб қолгандай жимжит. Тун-кечалар бўладиган одатий ўйин-кулгилар, шовқин-суронлар ҳам энди барҳам еган. Ҳатто кундуз кунлар ҳам тишининг оқини кўрсатган одам кам топилади. Гўё одамларнинг ҳаммаси бир кечада ўзгариб кетган каби, кўзлари ғамли, юзлари қаҳр-аламли...

Улуғ Ватан урушига йўл олган йигитларнинг ичида не-не азаматлар бор эди. Энди уларнинг излари, сўзлари, гурсиллаб қадам ташлашлари йўқ. Ҳамма ерда ўринлари билиниб турипти.

Мана, колхознинг умумий мажлиси тарқади. Илгари бундай пайтларда кўча жуда гавжум бўлиб кетарди. Энди бўлса илгаригидай жовур-жувирлар, йўл-йўлакай тортишиб, баҳслашишлар эшитилмайди. Кулги-қаҳқаҳалар йўқ. Шукуҳсизлик. Ҳамма ўйчан, ўз ҳаёли билан банд. Балки улар бугунги берилган янги топшириқлар, вазифалар устида ўй ўйлаб, хаёл суриб бораётгандир?! Энди улар фронтга кетган ўз ўғиллари, ака-укалари, ёру дўстлари учун ҳам ишлашлари, уларнинг ўрнини тўлдириб, йўқликларини билдирмасликлари керак. Колхоз уларга шундай деб айтди. Етти ўйлаб, бир сўйлайдиган мактаб директори Тажен оға Изембетов ҳам сўзга чиқиб шундай деди.

Колхозчиларнинг ўрнини босадиган анов бир гала болаларгина дунё ташвишларидан беҳабар, бир-бирларига қор отиб, яхмалак ўйнашмоқда. Бошқа болалар-

дан кейин чиққан Отамурод тез-тез одимлаб, яхмалак ўйнаб бораётган болалар ортидан қувиб етди:

— Болалар, тўхтанглар!

Ўқувчиларнинг кўпчилиги ўйиндан тўхтаб, Отамурод томонга қарашди.

Отамурод мактаб бўйича «ёши катта» ўқувчилардан ҳисобланади. Шунинг учунми ё дружина советининг бошлиғи бўлгани учунми, у бир нарса деса, қуйи синф ўқувчилари уёқда турсин, ўзи ўқийдиган 7-синф болалари ҳам гапини ерда қолдиришмас эди.

Унинг ана шу обрўйини яхши биладиган директор мажлисдан сўнг уни ўз ёнига чақириб олиб, баъзи маслаҳатли гапларни айтган эди.

Болалар Отамурод етиб келгунча кутиб туришди. Улар Отамуроднинг директор ёнида қолганини сезишган, шунинг учун директорнинг унга нималар деганини билишга қизиқишар эди. Унинг етиб келишини кутишди. Бироқ синфдошлари Сержон, Амет билан яна икки бола индамай кетишаверди. У Сержоннинг ўжарлигини яхши биларди. Шу туфайли унинг орқасидан чақириб юрмади, Сабаби сержон ҳеч қачон унинг сўзларига қулоқ солмас эди. Ҳатто дружина мажлисларида Отамурод сўзласа у қулоқларини икки қўли билан беркитиб ўтирарди. Фақат Отамуродга шундай қиладими десанг, бошқалар сўзлаган пайтда ҳам унинг одати шу: ўз тенгқурларининг насиҳат қилишини ёқтирмайди. Ўзини бошқалардан ақлли деб билади. Айтганини қилади. Тутган жойидан кесади. Агар бирорта бола билан жанжаллашиб қолса, томоғи йиртилгунча айтишиб чарчамайди.

Амет уйда эрка бўлса ҳам, мактабда унақа эмас. Кўпчилик нима деса, хўп дейди. Қаршилиқ қилмайди. Мажлисда сўзга чиқса елкасини қашиб-қашиб жуда мулойим гапиради. Гапираётган пайтда ҳеч кимнинг афтига қарамайди. «Уялса керак», деб ўйласанг, унақага ҳам ўхшамайди. Товуши ўқдай — ўзгармайди. Бироқ

ювош-мўминтой эканлиги билиниб туради. Шуниси чатоқки, баъзан ваъда бериб, эсдан чиқариб қўяди. Гоҳо сўзининг устидан чиқмай ўзинигина эмас, бугун синфни ноқулай аҳволда қолдиради. Шу туфайли Аметнинг феъл-атворини олдиндан яхши биладиган Отамурод унинг кетиб қолганини кўриб, хафаям бўлмади. Бироқ анов икки боланинг кимлигини биллолмади. Сабоби, улар анча узоқлашиб, колхозчилар ичига араллашиб кетган эди.

Отамурод болаларнинг олдига келиб, оёқ остидаги қорларни этиги билан уёқ-буёққа суриб ташлади-да, қулоқчинининг қулоғини кўтариброқ боғлаб олгач, деди:

— Болалар, мактаб директори Тажен оға бояги мажлисда нималар деди? Уйин билан бўлиб, эсдан чиқариб, қўймадинларми?

— Дарров эсдан чиқариб, нима, биз миямизни еб қўйибмизми?— деди тўладан келган қўй кўзли Елесин Отамуродга эътироз билдириб. Бошқалар ҳам унинг сўзини қувватлади. Эсдан чиқармаганликларини айтиб жовур-жувур кўтаришди.

— Ундай бўлса, жуда яхши! Юртимиз мана шундай аҳволга тушиб турган пайтда мана бундақа яхмалак отиб, қорбўрон ўйнаб юришимиз мутлақо ўринсиз. Халқ устимиздан кулади. Ота-оналаримиз ҳам буни хўш кўрмайди. Энди, оғайнилар, уруш тўхтагунча ўйинқароқликни йиғиштирайлик. Ғалабага эришиб, туғишганларимиз қайтиб келгандан кейин ҳар қанча ўйнасак-кулсак ўшанда ярашади. Ушанда мана шу ўйнолмаган кунларимиз ҳиссасини чиқариб олаверамиз. Эндиги ўйинларимизни далада меҳнат билан ўтказайлик.

Унинг сўзлари директорнинг боя айтган сўзларига ҳеч бир ўхшамас эди. Болалар ҳайрон бўлиб туриб қолишди. Ҳар доим улар Отамуроддан ақлли гап чиқишига ўрганиб қолишган ва унинг гапларига қулоқ солар эди. Бу сафар ҳам худди шундай бўлди. Аввалига ҳайрон бўлишса ҳам кейин уни маъқуллашди.

— Ўқиш тўхтайдими?— деди бир бола кўзларини ола-кула қилиб.

— Ким айтди сенга ўқиш тўхтайди деб,— Отамуроднинг катта одамлардай жаҳли чиқди.— Тўхтамайди, ўқиш ҳам бўлади, ўқишдан чиққач колхоз даласида ишлаймиз. Ҳеч бўлмаса, ота-оналаримизга фронт хабарларини айтиб берамиз. Шу ҳам фойда. Бунинг учун ҳаммамиз ўз вақтида газеталарни топиб ўқиб, кузатиб боришимиз керак. Бу — биринчи вазифа. Иккинчи вазифа шуки, ҳозиргина мажлисда эшитдингиз: биз ҳам ҳозирнинг ўзидан бошлаб, хоҳ қопда бўлсин, хоҳ замбалда бўлсин пахта далаларига ўғит олиб чиқамиз.

Отамурод қисқа сўзини тугатди-да, ҳеч кимнинг фикрини эшитиб ўтирмай, қўл кўтариб:

— Қани, ким бугундан бошлаб ўғит ташишга чиқадди? Қўл кўтарсин?— деди.

Болалар бирин-сирин қўл кўтара бошлашди.

Отамурод синамоқчи бўлди «бир, икки... уч», қараса, ҳамма кўтарган.

— Демак, ҳеч ким қарши эмас!

Отамуроднинг кейинги сўзига қарши Елесин эътироз билдирди:

— Ҳе, нега ундай дейсан? Эл бошига тушган оғирчиликни тушунадиган бир ўзингми?— деди.

Отамурод унинг сўзини тан олмади. Қайтанга хурсанд бўлиб, қўлларини сиқди.

— Дуруст, Елесин! Директоримиз Тажен оға ҳам сенинг мана шунақа тушунадиган бола эканингни менга эслатган эди,— деб қўйди.

Елесиннинг юққа лаблари тортилди, иржайиб кулди, елкасини қисиб қўйди. Отамурод шу топда унинг кўзига худди директорнинг ўзидай улугсифат кўриниб кетди. У хурсанд эди.

— Унда ҳозир уй-уйингизга бориб, овқатланиб келинглар,— деди Отамурод болаларга.— Бригадирларни овора қилмай дарров чиқинглар.

Уқувчи болаларнинг йўл-йўлакай қор устида бўлиб ўтган бу мажлисига ҳеч ким ҳайрон бўлгани йўқ.

— Мажилис тамомми?— деди бир қиз.

— Тамом,— деди Отамурод, қиз томон қараб. У ми-йиғида жилмайиб кулиб турар эди.

Гулойша исмли бу қиз Отамуроднинг синфдоши бўлиб, ўзининг мана шу биргина жилмайиши билан унинг барча ишларини маъқуллаган каби эди. Бу уни руҳлан-тириб юборди.

Болалар ўша заҳоти тарқалди. Ҳар бири ўз зиммасига оғир вазифа олган каби, болалик шўхликлари бирдан йўқолиб, ўзларини катта одамлардай ҳис этишган каби, бир оз вазмин тортиб тарқалишди. Уларнинг тик оёқда туриб мажлис ўтказган ерда қорга қўшилиб, болаликлари ҳам эриб кетгандай эди. Улар турган жойдаги оппоқ қорлар қорайиб, олачалпоқ доғларгина қолди. Гўё бу доғлар мангу ўчмайдигандай эди.

Гулойиша ҳам кетди. Отамурод то у кўздан ғойиб бўлгунча унинг изидан аллақандай ўзи тушунмайдиган туйғулар билан кузатиб қараб турди...

5

Сержоннинг ойиси Ойгул опа оқ тўридан келган, узун бўй эллик ёшлар чамасидаги, турмушнинг барча аччиқ-чучукларини татиб кўрган аёл. Эри шу колхозни биринчи бўлиб тузганлардан бири эди. Уни босмачилар чавақлаб кетишганларида яқинда армияга ариза бериб жўнаб кетган Отажон саккиз, Сержон эса уч яшар бола эди. Шундан бери ўн бир йил ўтди. У ўн бир йил есир ҳаёт кечирди. Бироқ суйган эридан жудо бўлгани дейилмаса, колхоз уни есир деб четга суриб қўймади. Аксинча, ҳамиша дийдан кафтида тутди. Кам-кўстидан хабар олиб, ёрдам бериб келди. Шу бондан бўлса керак, баъзан сўққабошлигидан нолиб қолгундай бўлса,

дарҳол инқилобдан олдинги тул хотинлар ҳаётини кўз олдига келтиради. «Мен нега қайғураман? Ёшлик чоғларимни биламан, менга ўхшаган тул хотинларнинг аҳволи оғир эди. Ишлай деса иш, ей деса ош тополмасди. Болалари тугул ўзларини ҳам эплаб боқолмасди-ку, ахир?» деб ўзини ўзи юпатарди. «Ношукур бўлмаслик керак», дейди. У эри ташкил қилган колхозда фидокорона меҳнат қилди. Ўзини аямади. Ўз бахтини меҳнатдан топди. Аммо ўз ҳаётида битта хатоликка йўл қўйди: ўғлини ўқитмай, мактабдан чиқариб олди. Гўё уни ўқитса, оч-яланғоч қоладигандай эди. Аммо ўзининг бу хатосини у фақат кейин билди. Бироқ энди кеч деди. Мана, ҳозир ўша ўғлининг саводсизлигини ўйлаб оналик юраги эзиляпти: «Болагинам қаерларда юриптийкин? Хат ёзиб беринг деб кимларга ялинаркин?»

«Йўғ-е!» дейди кейин дилидаги гапларни тилига чиқариб, ёв ичида эмас-ку. Ёзиб беришар. Бурунги вақтларда пойгага от берганлар отининг бошқаларникидан ўзишини тилар эди. Мана, мен ҳам эл қатори узоқ йўлга тулпор қўшдим. Ўзиб келса, тулпор бўлгани! Менинг тулпорим албатта ўзади. Келиши биланоқ, албатта, ўқитаман, ҳали ёш!»

Бироқ кичик ўғли Сержон бутунлай бошқача чиқаяпти. Отасиз ўсаётганлиги туфайли кўнгли чўкмасин, деб она уни доим яхши едириб, яхши кийинтирарди. Ўйинчоқларини ҳам сероб қилиб қўярди. Катта ўғлининг ўқиёлмай қолганининг ҳиссасини шундан чиқармоқчи бўлган эди. Бутун меҳр-ихлосини шунга қўйиб ўқитарди. Қани энди Сержон онасининг бу ниятларини тушунса! Бориб турган ўжар. Ўз айтгани бўлса-ку — хўп, бўлмаса, уни куйдиргани-куйдирган.

Мана, Сержоннинг мактабдан келганида алламаҳал бўлди. Қўшниларнинг болалари уйларига келганлари ҳамано нари-бери овқатланиб ишларига жўнаб кетди. У бўлса ҳадеб қандайдир бир ёғочни йўниш билан овра.

— Сержонбой!— деди онаси. У ҳар сафар қаттиқ жаҳли чиққан пайтларида бунинг сездириш учун жўрттага унинг исми ёнига «бой» сўзини қўшиб ниқаб айтди,— нималар қиляпсан-а, болам? Бу қанақаси, на дарс тайёрлайсан ва на иш қиласан?

Сержон йўнаётган ёғочларини йиғиштирди. Урнидан туриб кўҳна сандиқдан ниманидир излай бошлади. Қайсарлиги тутди.

— Ойи, ранда қайда?— деб бақирди у сандиқ ичига қўл ва боши билан шўнғиб.

— Уни нима қиласан?

— Қоньки ясайман.

Ойгул опанинг баттарроқ жаҳли чиқди. Шундай бўлса ҳам ўзини босиб, унга насиҳат қилди. Қўшниларининг болаларини мисол келтириб, уни ёзғира бошлади.

— Оймуродни айтмай қўя қолай. Елесинни кўряпсанми? Уқишдан ҳам қолмайди. Қолхоз ишига ҳам боради. Шунақа қилиб юриб, ўйинни ҳам ўрнига қўяди. Ойисининг сенга ўхшаб, жавратиб ўтирмайди. Ҳеч ким ўргатмаса ҳам ўзи билиб қилаверади. Ишига пухта. Ҳеч ким билан жанжаллашмайди, уришмайди ҳам. Сен бўлсанг гоҳ пичоқ, гоҳ «ранда қайда» деб бошимни қотирасан, гоҳ яна...

— Ундай бўлса сен ўша Елесинни бола қилиб ола қол. Сержон ойисининг сўзларига қулоқ солмай яна боягидай ёғочини йўна берди.

Ойгул опанинг ғазаби қайнаб, унинг олдига ҳайбат билан келди. Ишлаётган нарсаларини бузиб, ўтга улоқтирмоқчи бўлди. Аммо Сержон ҳамма нарсасини бағрига маҳкам босиб ерга ётиб олди.

— Агарда,— деди ойиси Сержонга пўлиса қилиб,— гапимга кирмайдиган бўлсанг, мактабга бориб директорингга айтаман.

Сержон шунчалик ўжарлигига қарамай директорнинг номи тилга олингудай бўлса, ўша заҳоти ҳушёр

тортиб, ҳамма нарсани эсдан чиқарар эди. Сабабини ўзи ҳам билмас, мабодо биров унинг бирор айб иш қилганини кўриб қолиб директорга айтаман деса, бас, жонини қўйгани жой тополмай қолаверарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Ойиси: «Гапимга кирмайдиган бўлсанг, директорга айтаман», дейиши билан нарсаларини йиғиштириб, дарҳол ўрнидан турди.

— Нима қилай ойи?

Ойгул опа ўглининг нозик жойини топганидан хурсанд бўлди, бироқ буни унга сездирмаслик учун яна сўзида давом этди:

— Мен сенга «оиланн тебратиб, ош-нон топиб, мени боқ», деяётганим йўқ. Энди ақл-ҳушинг кирадиган вақт етди. Миянгни ишлатиб ўз билганингни қилавер.

Сержон нари-бери юз-қўлларини ювди-да:

— Ишга борайми, бўлмаса, ойи?— деди.

— Ана, энди, эсинг кирди. Аканг Отажоннинг қочон келиши номаълум. Анов кунги мажлисда ўзинг ҳам бўлдинг, колхоздан шунча йигит кетган бўлишига қарамай, пахта плани бу йил ўтган йилгидан ортиқ. Ўғит-гўнглари далаларга замбилда ташияпмиз.

Ойгул опа ўша мажлисда звено бошлиғи этиб тайинланган эди. Тўғрироғи, кейинги икки йил ичида колхознинг илғор звено бошлиғи бўлиб келган Отажоннинг йўқлигини билдирмаслик учун бу вазифани унинг ўзи сўраб олган эди. Эр-йигитларнинг ёвуз душман устидан тезроқ галаба қозониб юртларига соғ-омон қайтиб келишлари учун қарию ёш, барча эркагу аёл ана шунга ўхшаш мажбуриятлар олишган, пахтадан мўл ҳосил етиштириш учун аҳду паймон қилишган эди. Ойшагул ҳам шулардан биттаси эди. Звенода одам оз, ишчи кучи етишмайди. У звеносига ёрдамчи куч излар, бундай ёрдамчи кучдан бирини у ўз фарзанди Сержон сиймосида кўрарди. Илгари унча койимай ўз майлига ташлаб қўйган ўғлини бугун бунчалик қистовга олиб турганининг боиси ҳам шундан эди.

Сержон ноилж ойисининг айтганига кўниб, кўчага чиқди. Чиқди-ю, синфдошлари Отамурод, Гулойша колхоз комсомол комитетининг секретари Зубайдаларга кўзи тушди. Улар шу ёққа келишар эди.

Ҳали мактабнинг ўз комсомол ташкилоти йўқ эди. Утган ойнинг бошида мана шу Зубайда еттинчи синфга кириб, ёши ўн тўртга кирган болалар билан бирров суҳбат ўтказиб кетган эди. Ҳозир яна шулар билан юрипти. Сержоннинг гаши келди. Айниқса, Отамуродни кўргач, яна бутунлай қайсарлиги тутди-қўйди.

— Ҳа, Сержон,— деди Зубайда унга яқин келаркан, — яхшимисан?... Сен ҳам комсомол ёшидасан шекилли, шундайми?

— Кирмайман!— деди Сержон бурнини тортиб.

Ҳозир уларнинг ишлари шошилишч, Сержон билан пачакилашиб ўтиришга вақтлари йўқ эди. Йўлларида давом этишди. Сержон анграйганича улар кетидан қараб қолди. Мактабдан келиши билан шоша-пиша далага ўғит ташиши учун замбил орқалаб чиқадиган Қалбайларнинг уйига яқинлашиб, уни чақиришгани тўхтаганларида Сержонга яна баттароқ алам қилиб кетди.

— Бошқаларга ялинади, менга эса буйруқ беришади булар.

У шу зайлда ўзича ғудурланиб орқасига ўгирилиб қараган эди, ҳув нарида уни кузатиб турган ойисига кўзи тушди. Феъли айниб ўша томон юрди.

— Қароғим, қилиқларинг на отангникига ва на онангникига ўхшайди.

Сержон ўйланиб тўхтаб қолди.

Ойшагул опа ҳам ишга шошар эди. Шунинг учун гапни қисқа қилди. Йўл-йўлакай унга деди:

— Тўнг-тушларингга қараб иш қил, болам!

Сержон оёқларига тушов тушган каби турган жойида серрайиб туриб қолди.

Колхоз комсомол комитети хонасида мактабдаги комсомол ёшига етган ўсмир болалар билан бўлган суҳбат мажлиси узоққа чўзилмади. Уларга ВЛКСМ уставини яхшилаб ўрганиб чиқиш билан бирга ҳар бирига алоҳида-алоҳида топшириқлар берилди: Гулойша Собирова колхоз комсомол комитетининг органи бўлган «Ёш куч» деворий газетаси чиқаришга ёрдамлашиши керак. Қалбой эса учинчи бригаданинг агитатори қилиб тайинланди. Ҳар куни туш пайтида газеталарда эълон қилинган сўнгги ахборотни ўқиб беради, шунингдек, жанговар варақа чиқаришга кўмаклашади...

Отамурод комсомол комитетидан чиқаркан, нима учундир яна Гулойшага хаёли бўлинди: «Қандай сулув, қандай ғайратли, қандай ақлли», деб қўйди дилида. Унинг ярим ақли ҳам йўқдай ўзини ожиз ҳис этди.

Отамуродга ҳар куни уйма-уй юриб, саводсиз қарияларга газета ўқиб бериш вазифаси топширилган эди. «Эҳ, Гулойшаларнинг уйига бориб бўлмайти-да,— деб қўйди дилида,— ўзи саводли, онасига газеталарни ўзи ўқиб тушунтириб беради...»

Отамурод йўлда Темирхон отани учратди. Шундан кейин бир оз алаҳсиб Гулойшани унутди. Отага салом берди. Чол ундан ҳол-аҳвол сўраб, жавобларидан кўнгли тўлди.

— Умрингдан барака топ, болам!— дея дуо қилди уни. Кейин ёш боладай эрамишланиб менинг ҳам саводимни чиқар. Газеталарни ўзим ўқийдиган бўлай!— деди ота.

Отамуроднинг яккаю ягона мақсади муаллим бўлиш эди. Шунинг учун Темирхон отанинг бу илтимосини у бажонидил қабул қилди.

— Жоним билан, ота!

...Мана, ярим ойдан ошаяптики, у Темирхон отанинг муаллими.

Чол зеҳнли экан. Унинг ўргатганларини биринчи кунданоқ яхши ўзлаштира бошлади. У ҳар оқшом бир ҳарф эмас, икки-уч ҳарфни ёд олади. Бундан эса ёш муаллим ўзида йўқ хурсанд.

— Ота, агар ёшликдан ўқиганингизда борми, ҳозир нақ профессор бўлар экансиз-да, — деб қўярди гоҳо у катта одамлардай чолни мақтаб.

«Профессор» деган сўзнинг маъносини унча аниқ тушунишмаса ҳам ҳар ҳолда илмли кишиларни шундай деб аташларини улар яхши билишарди. Шунинг учун бир-бирларига қараб кулиб қўйишди.

— Болам, — деди чол бир кун танаффус вақтида, — мен ҳам ёшлик чоғимда ўқиб кўрганман. Бироқ эски мактабда, мулла қўлида. Бай, бай, болам, мулланинг ҳўл гаврони қурсин — ўлгудай заҳарли эди. Уша ҳўл гаврондан биттаси орқангга теккундай бўлса борми, заҳари бир умр баданингда ўрнаб қоларди. Шундай бўлгач унинг қўлида ким ҳам ўқигиси келарди, дейсан. Ташлаб кетдим. У замонлар қурсин. Нималар деяпман ўзи? Аллақачон қуриган-ку. Сен ҳаммасини бирма-бир айт, мен шу Совет ҳукуматининг бунақанги ўқишидай қулай, ўрганилиши осон ўқишни ҳеч вақт кўрмаганман. Мана, қартайган чоғимда саводимни чиқариб оладиган бўлдим.

Отамурод кекса «ўқувчисининг» сўзларини мароқ билан тинглаб хурсанд бўлди.

— Сенга бир насиҳатим, — деди Темирхон ота сўзларини яқунлаб, — эшитганим бор — Ҳазрат Навоий «билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим», деган экан, бежиз айтмаган. Ҳамиша ўзингдан каттанинг сўзига қулоқ сол, улардан ўрган, ўқи! Лекин ёши катта деб ҳар кимларнинг гапига лақиллайверма ҳам. Баъзан, ўйлаб иш тутиш керак бўлади. Қисқаси шуки, йўлдан адашма. Бу гапимнинг маъзини чақ: эл бошига шундай кулфат тушиб турган пайтда унинг оғирини енгил қил, йўлини чироқ бўлиб ёрит. Ўзингни аяма.

Гажир бўлма, меҳнатдан қочма сен меҳнатни севасан бу — яхши. Лекин енгилга югурма, оғирини изла, кам бўлмайсан!

— Маъқул, ота!

Уруш бошланган ўша қаттол кундан бери ҳеч ким тунги соат икки-учсиз ухламайди. Катталар кун бўйи колхоз даласида ишлаб келиб, туни билан эртанги тирикчиликнинг гамини ейди, ўқувчилар эса дарс тайёрлашади.

Тунги соат бирлар бўлиб қолган эди. Кекса ўқувчи ёш муаллими билан эндигина хайрлашмоқчи бўлиб турганда колхоз комсомол комитетининг секретари Зубайда кириб келди.

Улар яна чўк тушиб ўтиришди. Зубайданинг мақсади Темирхон отадан Отамурод тўғрисида гап сўраш эди.

— Қалай ота, Отамуродни комсомол аъзолигига қабул қилсак бўладими?— деди уёқ-буёқдан гап айлантириб.

— Кечирасан, қизим,— чол ёшларга хос куюнчаклик билан,— менинг муаллимим Отамурод ҳалигача комсомол аъзоси эмасми?

— Навбатдаги мажлисда қабул қилмоқчимиз.

— Менинг фикримни бир тавсиянома ўрнида қабул қилаверинглар. Икки-уч тавсиянома ўрнида қабул қилсаларингиз ҳам янглишмайсизлар, қизим. Бу бола аллақачон комсомол бўлиши керак!

Зубайда Темирхон отанинг гапларидан хурсанд бўлиб, унга ташаккур билдирди. Сўнг Отамурод иккаласи чол билан хайрлашиб чиқиб кетишди.

7

Кейинги сафар фронтга жўнаб кетган йигитларнинг ҳаммасидан ҳам ҳарбий қисмлари аниқ кўрсатилган хатлар бирин-сирин кела бошлади. Фақат колхознинг

собиқ ферма мудирини Отахондангина на бирор хат ва на бирор хабар бор эди.

Гулим билан Аметларнинг фиғони фалак. Ҳар куни почтальонни кўриб, унга алланечук адоват билан қарашади: гўё у буларга келган хатни жўрттага яшириб бермаётгандай туюларди. Бироқ бефайда...

Тунд ҳаво кечга яқин очилиб кетди. Шундай бўлса ҳам тун ўз номи билан тун-да. Атроф жимжит. Осмон юлдузлари секин жимирлашиб, заиф зиё таратишади. Гир-гир эсанган тун шамоли қора толларнинг яланғоч новдаларини аста шитирлатади.

Тун сукунатини бузиб, кўздан қолган дайди итдай аллаким овул томон тимирскиланиб келарди. Оёқлари остида ўпқон кўргандай баъзида у бирдан тўхтаб ортга тисланади, баъзида эса хас-чўпларнинг шитирлашига қулоқ солиб тингшаниб туриб қолади. Ана, қўрқаписа овул ичига кирди. Гоҳ у, гоҳ бу ердан итлар ҳуриб чиқа бошлади. Бироқ уни кўргач, ўз зотига ҳамла қилиб, хижолатда қолгандай думларини ликиллашиб изларига қайтади. Унга эса ҳозир итларнинг хуриши уёқда турсин, ҳатто ўзининг ҳарсиллаб-пишиллаб нафас олиши ҳам ёқмайди. Гоҳ чўкка тушиб ўтиради, гоҳ ўрнидан туриб, илгари юради. Гўё ҳар бир шарпа унинг грибонидан ҳиққа буғиб, ҳар бир қорайиб кўринган нарса унинг жонини олмоққа шай турган Азроилдай ҳайбатли. Дуч келган нарсадан чўчийди. Колхоз овули ором уйқусида. Ана, у ниҳоят томига жўхори поя фарам қилиб қўйилган жойга келиб тўхтади. Тумшугини икки оёғи орасига олиб мудраб ётган қора кўппак ҳурпайган бошини даст кўтариб, вовыллаганича унга ташланди.

— Тўрткўз! Танимаяпсанми?!

Тўрткўз товуш эгасини таниди, шекилли бошқа ҳурмади. Думини ликиллашиб, атрофида гир айланди. Қора шарпа уй деразаси ёнига келиб тўхтади. Қулоғини деразага тутиб, бир лаҳза тингшаниб турди. Уй ичи қоронғи, ҳеч нарса кўринмайди, бирор товуш ҳам эши-

тилмайди. «Нима бадю, бошқа жойга кўчиб кетишганми булар? Майли бир оз кутай-чи, шояд бирортаси ташқари чиқиб қолса...» деди қора шарпа ўзига далда бериб. Кейин яна бу фикридан қайтди: «Йўқ, вақт зиқ, бекор ўтказиш ярамайди». У битта-битта босиб яна дераза ёнига келди. Дераза ойнасига уч марта чертиб, сўнг эшик томон юрди. Эшик ёнидаги эски деворга суяниб, ичкаридан одам чиқишини кутди. Орадан бир оз фурсат ўтди. Натижа у ўйлагандай бўлиб чиқмади. «Нима қилиш керак? Тагин ойнани чертсамикин?» Яна дераза ёнига келди. Олдинги сафаргидай унинг ойнасини уч марта чертди.

— Ким у?— деди ичкаридан аёл киши ҳадиксираган товуш билан.

Қора шарпа товушни таниб, оёқ учида аста юриб эшик томон ўтди. «Меҳмон-пеҳмон бўлмаса гўргайди...» Шу фикр кўнглидан ўтди-ю, оёқ-қўлларида дармон кетгандай беҳол бўлиб қолди. Ўзини пичанхонага уриб, ювинди кутган тозидай эшикнинг очилишига кўз тикди. Аллавақтдан сўнг эшик очилди. Бошига бешмат ёпинган аёл киши чиқди. У бир лаҳза аланглаб тингшаниб турди: ҳеч ким йўқ. Дераза ёнига келди: «Ўнгимми, тушимми? Шўрим, қайнаб, жин чақирган бўлмасин тагин?!» Юрагини ҳовучлаб, қўра атрофини айланиб чиқди. Аммо яна ҳеч кимни кўрмади. Баттароқ ваҳима босди. Ўзига дадиллик бериш учун йўталиб ҳам қўйди. Теварак-атрофга зеҳн солиб юлдузларга назар ташлади. Анов чўлпон юлдузи умр йўлдоши Отахон билан бир ёстиққа бош қўйган ўша унутилмас кечада ҳам худди шу ерда турар эди. «Ҳозир ҳам ўша жойда турипти...»— кўнглидан ўтказди у. Кечалари бирор ёқдан келганда эри дераза ойнасини худди шундай уч марта чертиб чақиргувчи эди. «...Наҳотки эри бўлса?!» Эҳтимол ўшадир... Фронтга кетган эди-ку? Қаёқдан, қандай қилиб кела қолдийкин?

— Гулим!..

Гулим чўчиб кетди. У қалтираб эшитилган товушнинг қаёқдан келаётганини билолмас эди. Бошидаги бешмати сирғаниб елкасига тушди. Юрагига ғоят яқин бу товуш жўхориюя томондан эшитилгандай туюлди. Уша томон юрмоқчи бўлди. Тағин бошқа биров бўлма-син, деб чўчиди.

— Кимсан?— Гулимнинг товуши қалтираб чиқди.

— Мен... мен... Гулим!

— Вой!..— Гулимнинг юраги орқасига тортиб кетди. У нима қилишини билмай шошиб қолди. Аъзойи бадани алланечук титраб, ларзага келди. «Ушанинг ўзига ўхшайди! Вожаб?!»

У товуш эшитилган тарафга юрди.

Бошқа вақтларда ҳаммавақт тасир-тусур от ўйнатиб келадиган унинг эри бу сафар пичан ғарам ичидан шарпасиз астагина сирғилиб чиқиб келарди. Гулим энди уни аниқ таниди: ҳа эри! Лекин улар бир-бирларини яхши таниб туришган бўлишса ҳам нима учундир бири иккинчиси томон илгаригидай соғинч билан талпинмас эди. Аксинча, бири иккинчисидан чўчиб, ён-атрофларига олазарак қараб олишди. Улар дийдор кўришишга ташна бўлсалар ҳам қучоқ очиб кўришмади. Суйишиб сийлашмади.

— Уйда ким бор?

— Ҳеч ким.

— Амет қайда?

— Ухлаб ётибди.

— Бошқа одам йўқми?

— Мендан гумонсираяпсизми?

— Мен сени жондан ортиқ кўраман, Гулим...

Алҳол бегона одам йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, Гулимнинг қўлидан олиб, ичкари кирди.

— Чироқ ёқайми?— деди Гулим гугурт излаб.

— Керак эмас. Ҳозир кетаман. Фақат сизларнинг тинч-омонлигингизни билиб, сенинг ойдаи ҳусну жамолингга бир тўйиб кетай, деб келдим.

Шундан кейин иккалалари ҳам ечинмасдан кийим-бошлари билан кўрпага чўзилишди. Алламаҳалгача сўзлашиб, арзи ҳол изҳор қилишди...

— Аметни уйғотайлик, деди Гулим эри кетишга тараддудланган чоғда.

— Ҳали гўдак, мени кўриши билан «ота» деб бақриб юборади. Эрталаб уйқудан тургандан кейин ётиғи билан тушунтириб қўйсан. Бола яхши кўрган отасига садоқатли бўлсин. Шундай деб ўргат. Қани менга бир-иккита нон бер-чи...

Гулим қоронғида тимирскиланиб юриб дастурхонни қаерга қўйганини билолмади. Излади. Излашди. Охирида гугурт чақишга мажбур бўлди. Гулим гугуртни чақа солиб, эрининг башарасига кўз қири билан назар ташлади: унинг соқол-мўйловлари япроғи тўкилган қўй тикандай, юзлари қонсиз, озиб-тузиб кетган, уст-боши ҳам бир аҳволда...

— Бечорагина,— деб пичирлади, уни кузатиб қўйгандан кейин раҳми келиб.—Мени деб мажнуни гадо бўлиб юрипти-ку? Муҳаббат шу-да. Кишини ўтдан чўққа солади. Минг балоларга гирифтор қилади. Лаънати Гитлер, қанчадан-қанча одамларни сарсону саргардон қилиб, жаҳаннам азобига солмадинг. Сени ҳам худо ўзи балога гирифтор қилиб, миянгда мис қайнатсайди...

8

Бугун дам олиш куни. Бироқ ҳеч ким дам олаётгани йўқ. Катта-кичик ҳаммаси ишда.

Қуёш ярқираб ўзининг заррин нурлари билан ер-жаҳонни тўлдириб турса ҳам бугунги совуқ кечагидан қаттиқроқ. Қор деярли эриб битган, фақат буталар остида, жар ёқаларида, уйларнинг кунга терскай томонларида сўнгги қор уюмлари эски пахтадай оқариб кўзга ташланади. Шундай эса-да, қора совуқ қақшатиб изғийди.

Аmmo бирорта колхозчи ўзини панага олиб совуқдан қочгани йўқ. Ҳамма ёппасига ишда. Ота-оналари билан бирга ишга чиққан ўқувчи болалар ҳам тиним билмайди. Бири белкурак билан, бириси кетмон билан ариқ тозалайди, ўқ ариқ олади. Ерларни текислаб баҳорги мавсумга тайёрлайди. Улар совуқни писанд этишмайди, аксинча, манглайларидан шариллаб тер қуйилади. Енглари билан сидириб артиб қўйишади. Айниқса, анов тракторчи аёлни айтсангизчи, қўллари рулга ёпишиб қолмаганига ҳайрон бўласан киши. Қўлида руль, оғзида қўшиқ. Қўшиғи фронтга кетган йигитларнинг аллақайсисига бағишланган: муҳаббат, соғинч, садоқат улуғланади унда. «Қандай довюрак қиз-а!» деб қўяди кексалар ҳайрат билан у томон имо қилишиб. Ҳузрул янга учун трактор овунчоқ, далада, мадаккор. Унинг ёнида бўлса худди эрининг ёнида юргандай ўзини бардам ҳис этади. Шунинг учун унга сув ташувчи бўлиб олган. Челақларга сув тўлдириб, унинг ортидан югуради. Атрофида парвона бўлади. Пешоналаридан қуйилиб шувшув тер оқади.

Болаларнинг куч-ғайрати оламга сиғмайди. Айниқса, Елесинни кўрсангиз, ҳеч кимга қарамай ишлайди. Сержон, Аметларни аллақачон орқада қолдириб кетган.

Ҳамма фронт учун, фронтдаги жангчилар учун жон олиб, жон берапти.

Ҳақат Гулимгина алланечук бошқача. У совуқдан қотган қўлларини куҳ-куҳлаб, Ҳузрул янгага:

— Саратоннинг сариқ кунда туғилганми, нима бало?— деб тўнғиллаб қўяди, унинг совуқни писанд қилмай енгларини шимириб олганини кўриб энсаси қотади.

Унинг ёнида бирга ишлаётган Ойгул опа қаддини ростлаб, унга қарайди.

— Кимни айтаяпсан?

— Ҳузрулни-да!

— Юрагида ўти бор унинг, ғайрати ичига сиғмайди.

Ҳамма сен бўптимми? Бу гаплар албатта Гулимга ёқмайди. Тўрсайиб терс ўгирилади.

Уразгул янга ишдан бош кўтариб, қўлларини «уф-уф»лаб турган Сержонга кўзи тушди: «Ойисининг сўзларини қулоғига олмай юрганини қара?» деди ўзига ўзи ва ўғлининг тенгқур ўртоғи бўлгани учун унга ётиғи билан тушунтирмоқчи бўлди:

— Сержон, чироғим!— деди у олисдан туриб,— шунақа, совқотиб бекор уф-уфлаб турганинг нимаси? Тез-тез ишла, исиб кетасан!

Уразгул янганинг сўзларини бошқалар ҳам қувватлади:

— Холанг тўғри айтаяпти, Сержон!

— Ишламасанг тўнгиб қоласан!..

Фақат Гулимгина индамади.

Сержон кимга айтаяпсан, демасдан гулхан ёқиш учун ўтин чўп йиға бошлади. Ёнига Аметни чақирди. Бу Аметга хуш ёқди. Сержоннинг айтганини қилиб, ўтин териб келди. Гулхан ёқилди. Бироқ гулхан атрофига иккаласидан бошқа ҳеч ким яқинлашмади. Кекса бригадир тракторга ёқилғи олиб келиб, эндигина аравадан тушаётган эди. Буруқсиб ётган тутунни кўрди-ю, ёнига ҳаллослаб етиб келди.

— Ҳов, болалар, нима қиляпсизлар?

— Ўт ёқаяпмиз!— деди Сержон парво қилмай гулханни кавлаштириб.

Амет кўз қири билан бригадирга бир қараб қўйдида, ўзини четроққа олди. У анов куни кечаси отасининг уйга келиб-кетганини эрта-азонда онасидан эшитган, шундан бери ўзидан-ўзи ҳадиксираб камсўз, камсухан бўлиб қолган эди.

— Агар,— деди ойиси ўшанда ҳамма гапни айтиб бўлгач унга пўписа қилиб,— бировга тиш ёрсанг, кўпчилик ўртасида бу сирни очиб қўядиган бўлсанг, менинг болам, отангни ўғли эмассан. Ғалва-жанжалли ишлардан ўзингни четга ол.

— Ёш бола эмасман,— деди Амет ҳам ўшанда гапни чўзиб ўтирмай, қисқа қилиб. Ҳозир шу гаплар эсига тушди-ю, дарҳол ўзини четга олди.

— Ҳамма куйиб-пишиб ишляпти. Сизлар совет мактабининг ўқувчилари эса,— бригадир кейинги сўзларни алоҳида таъкидлади,— бошқаларга намуна бўлиш ўрнига..

— Утағаси,— деб бригадирнинг сўзини бўлди Сержон,— бизнинг ўқувчи эканлигимиз билан ишингиз бўлмасин. Гулхан масаласига келсак, совқотиб кетдик.

Бригадир Сержоннинг феълини илгаридан яхши билса-да, ҳозир қилган ишини маъқул кўрмади. Жаҳли чиқди.

— Хўш, бўлмаса айтинг-чи, бошқалардан қаерингиз ортиқ сизларнинг?

— Ҳар кимнинг ўз совуғи ўз олдида бўлади деб эшитгандим, ёлғон экан-да, бўлмасам!

— Ёлғон! Шуюм гап бўлдими?— деди бригадир баттар жаҳли чиқиб.— Бу дангаса-ялқовларнинг эски мулла эшонларнинг гапи! Агарда манов болаларга ўхшаб ишласаларингиз, мана бундақанги изғирин совуқ уёқда турсин, ҳатто унинг акаси бўрон ҳам олдингизга яқин йўлай олмайди.

Амет ерга қараб минғирлади:

— Звено бошлигининг боласи «ўт ёқамиз» дегандан кейин...

Буни Сержон эшитмади.

Бригадир апил-тапил ўтни ўчирди-да, араваси томон ошиқди.

— Ана, агитатор келяпти,— деди шу пайт бир колхозчи.

Амет буни эшитди-ю, кўзлари қинидан чиққудай бўлди. Дарҳол кетмонига ёпишди. Сержон эса қилт этмади. Аксинча, баттарроқ терсайиб олди.

Бу агитатор деганлари бошқалар билан барабар меҳнат қилиб, айни вақтда тушунтириш ишларини олиб борадиган Отамуроднинг ўзи эди. У кеча кечқурун ком-

сомолга кириш учун район комсомол комитетининг бюро мажлисига кетган, ҳозир ўша ердан қайтиб келар эди. Гўё шуни кутиб тургандай, унинг далада қораси кўриниши билан тушлик овқатга занг чалинди.

Ҳамма маданий дам олиш жойи — шийпон томон йўл олди. Илгари шийпон совуқ эди. Ҳозир унчали совуқ ҳам эмас, иссиқ ҳам эмас. Фақат меъёрига етказиб пиширилган жўхори гўжанинг оқиш, тотли ҳовуригина димоғларни аста қитиғлаб, иштаҳа очади.

— Қани, Отамурод, болам,— деди Темирхон ота ҳамма овқатга ўтирган чоғда,— айт-чи, комсомолга ўтдингми?

— Ўтдим, ота!

— Қутлуғ бўлсин, бўлмасам!

Отанинг тилагига бошқалар ҳам қўшилди.

— Қутлуғ бўлсин!

— Қутлуғ бўлсин!.. Учовингиз ҳам ўтдингизми?

— Учаламиз ҳам ўтдик. Улар ўз бригадаларига кетишди.

— Офарин, офарин! Мана бу ўта яхши иш бўлги. Қани, энди нима янгиликлар бор? Ана шундан гапир!— Темирхон отанинг ёш комсомол аъзосидан нимани илтимос қилаётгани барчага тушунарли эди. Шу туфайли бир зумда ҳаммаёқ сув сепгандай, жим бўлиб қолди.

Отамурод ўртага ўтиб, қўйнидан «Қизил Қорақалпоғистон» газетасини ва яна аллақандай кичик китобчани олди. Аммо уларни ўқиб ўтирмади. Бир қараб қўйди-да, сўнг ютиниб олиб сўз бошлади:

— Қирғин жанглар давом этмоқда. Бизнинг қўшинларимиз Москва областидаги Верея, Смоленск областидаги Кондрова шаҳарларини ёвдан озод қилди. Душманнинг 15 самолёти, 5 танки, ўн тўрт автомашинаси.. яксон қилинди.

Ғалабалар тилга олина бошлаганда колхозчилар ҳар сафар шодлигидан қарсак чалиб юборар эди. «Қоғил», «Офарин азаматлар!» деб қўйишар эди.

Боядан бери тингламай ўтирганмиди ё тингласа ҳам чала эшитдими, Отамурод сўзининг охирида, биздан олти самолёт қайтиб келмаганини айтганида Амет нима учундир «ура» деб чапак чалиб юборди. Колхозчилар қаҳрли нигоҳига дуч келгандан сўнггина ўзининг қовун тушириб қўйганини сизди. Қиргани ковак тополмай, пилдирпис бўлиб қолди. Онаси номусдан ўлиб бўлди, остки лабларини қаттиқ тишлаб, қонатиб юбораёзди.

Аммо Амет бундан беҳабар эди.

Тушлик овқат тугади. Қўнғироқ чалиниб, ҳамма ўрнидан қўзғалди. Амет думи қисик кучукдай кўпчиликка қўшилолмаб бир четда, ночор-ноқулай юрди.

Шаҳардан пиёда келиб чарчаган бўлишига қарамай, Отамурод белкуракни қўлига олиб кеча чала қолдириб кетган ишини давом эттиришга киришди.

9

Мактаб директори Тажен оға Изимбетов ўрта бўй, қорачадан келган, қотма юз, ориқ киши бўлгани билан турган-битгани пай, сўзларни тўлпончадан отгандай тарсиллатиб, ниқтаб гапирар, сира тиниб-тинчимас эди. Бир қарасанг мактабда, бир қарасанг далада, кечқурунлари эса мажлисда, колхоз идорасида аллақандай ёзув-чизув ишларини қилиб, тун яримдан оққанда бухгалтер билан бирга уйга қайтарди. Урушгача биров уни унча хушкўрмас эди. Энди бўлса у ҳамманинг оғзида, ҳамма суйиб гапирди. Тиниб-тинчимаслигини меҳнатсеварлигини мақташади. Ишининг кўплигиданми ё ўзи вақт-соати етганми, ҳайтовур, қоп-қора сочи сўнгги ярим йил ичида қордай оқариб кетди.

Мана, ҳозир у ўз хонасида бошини икки қўли орасига олганича, чуқур ўйга чўмиб ўтирибди.

Эшик тақиллади.

— Қиринглар! — деди ҳушёр тортиб.

Отамурод, Гулойша, Қолбойлар кирди.

Директор уларнинг ҳар бирини синовчан назар билан бир-бир кўздан кечириб чиқди-да, кейин ўтиришга рухсат берди.

Сўзларида доим оталик меҳри товланиб турадиган бу одамнинг насиҳатларини кўп эшитишган улар. Шу туфайли унинг амрига бўйсуниб, итоаткорлик билан ишора қилинган жойга ўтиб жимгина ўтиришди.

— Учовингизни ҳам комсомол сафига ўтганингиз билан қутлайман,— деб гап бошлади Тажен оға Изимбетов,— бу сизларнинг ҳаёт йўлингиздаги энг муҳим имтиҳонлардан биттаси ва энг каттаси. Фақат сизгина эмас, балки «7-ноябрь» номи билан айтиладиган мана шу қадрдон мактабимиз тарихида ҳам жуда катта воқеа. Биринчи бўлиб сизлар...

Тажен оға кейин мана шу «воқеани» уларга тушунтира кетди. Мактаб ҳақида, уни очишдаги қийинчиликлар ҳақида сўзлади.

Илгари бу бошланғич мактаб эди. Уқувчилар бешинчи синфни тугатганларидан сўнг, қўшни колхоздаги ўн йиллик мактабга қатнаб ўқишар эди. Бу йилдан бошлаб у етти йилликка айлантирилди.

Мабодо оқсоқоллар орасида мактаб тўғрисида гап очилгундай бўлиб қолса, бунда Тажен оға Изимбетовнинг хизмати жуда катта бўлганини ифтихор билан тилга олишади: «Ўшанинг ҳаракати билан бўлди», дейишади.

Тажен оға ташаббусни, биринчиликни ёқтиради. Ҳозирги сўзида ҳам бунга алоҳида маъно бериб гапирди.

Болалар ҳам унинг сўзларини мароқ билан тинглашди: биринчи бўлиш яхши-да, албатта.

Отамурод директорнинг сўзларини айниқса алоҳида иштиёқ билан эшитди, кўнглидан: «Боёқишнинг сочлари бизни деб оқарган-ку, бизга ўхшаган ёшларни одам қиламан деб, жонини ҳам аямайди. Қандай меҳридарё,

қандай софдил, яхши ният, пок одам. Ҳаммага бирдай, ҳамма билан гаплашиш учун вақт топади», деган сўзлар ўтди. Сўнг дилидагини тилига чиқариб деди:

— Раҳмат, Тажен оға! Бу ишда сизнинг ҳиссангиз кўп.

Директор унинг мақтов сўзларини унча хуш кўрма-са ҳам, кўнглини қолдирмаслик учун индамади, столнинг тортмасидан учбурчакли бир конверт олди:

— Фронтга кетган ўқувчимдан.

— Илтимос, ўқиб беринг,— деди Гулойша.

Отамурод ҳам унга қўшилди.

— Ҳа, Тажен оға, биз ҳам илтимос қиламиз, ўқиб бера қолинг.

Тажен оға болаларнинг сўзларини ерда қолдиргиси келмади. Аста, бир оз толиққан товуш билан хатни ўқишга тушди.

Хат муаллифи «қимматли устози»га ўзининг фронтда қўлга киритган жанг ютуғларидан ҳикоя қилар, «буларнинг ҳаммаси сиз туфайли» деб, унга ҳад-ҳисобсиз миннатдорчиликлар изҳор этар эди.

Хат болаларнинг руҳига кучли таъсир қилди. Улар ҳам фронтдан келган хат эгасидай бўлишни орзу қилиб, ўринларидан қўзғалиб қўйишди.

— Болаларим,— деди директор кўзойнагини хиёл кўтариб олгач,— энди мактабимизнинг бугунги аҳволига келайлик

Қолбой билан Гулойша Изимбетовнинг нима демоқчи бўлганини тушунолмагандай Отамуродга қараб олишди.

Изимбетов тўхталмасдан сўзида давом этди.

— Энди мактаб дирекциясига, ҳатто колохоз правлениясига ҳам қандай ёрдам бераман десангиз, чоғингиз келади. Кучларингиз етади. Уставга кўра, энди биз ҳам мактабда бошланғич комсомол ташкилоти тузишимиз зарур. Бугун район комсомол комитетидан менга телефон қилишди. Мактаб комсомоллари бошланғич ташки-

лотининг секретарини сайлаш кераклигини айтишди. Сайлов мажлисини ўтказишимиз керак. Ҳозир шу мажлисни бошлаймиз. Кимда қандай таклиф бор.— Бўлмаса мажлисни очиқ деб, эълон қиламан. Хўш, ким сўзлайди?

Мажлис дабдурустдан бошлангани учунми, болалар шошиб қолишди. Ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Қолбой, иним,— Изимбетов стол четида ўтирган болага юзланди. Изимбетовнинг одати ўзи шунақа — қайси бир ўқувчига мурожаат қилмасин ё «иним», ё «қароғим» деб сўз бошлар эди. Директорнинг бундай самимият билан мурожаат қилганини кўрган ҳар бир ўқувчининг дарҳол унга нисбатан ҳурмати ошиб, меҳри товланиб кетарди. Ҳозир ҳам у шундай қилди. Бироқ бу мурожаат Қолбойнинг кўнглига қўл солиш эди.— Менинг таклифимга сен қандай қарайсан?

Қолбой нима деб жавоб беришни билмай, қизариб кетди. Беихтиёр ўртоқларига қаради. Ниҳоят:

— Маъқуллайман!— дея олди.

10

Амет синфдаги болалар ичида унчалик ёмон ўқийдиганлардан эмас, шунингдек инжиқ ҳам, Сержонга ўхшаган тутган жойидан кесасан деб турадиган қайсар ҳам эмас эди. Бироқ отасининг фронтга кетмай овул атрофида қочиб юриши уни ўзини-ўзи тушунолмайдиган ғалати бир аҳволга солиб қўйди. У ҳеч кимга қўшилмас, ўқишининг ҳам тобора мазаси қочиб борарди. Колхоз ишига ҳам астойдил аралашолмасди. Ҳафтасига бир марта ўқишга ҳам, ишга ҳам бормасдан «касал» бўлиб қоладиган одат чиқариб олди. Яна қизиғи шундаки, бу «касаллик» кун ичида ҳафта сайин ўзгариб турарди: ё ҳафтанинг биринчи, ё тўртинчи ва ё олтинчи кунга кўчириларди.

Уша «касал» бўлган кунлари ўқувчилар мактабга, катталар далага кетиб, овулда ҳеч ким қолмаган пайтни пойлаб, онаси тугиб берган тугунчакни қўлтиққа урарди, зипиллаганича тўқайга йўртиб қоларди.

Тугунчакда нон, ош, картошка, тухум ва шунга ўхшаш егулик, мева-чевалар бўларди. Отаси фермада ишлаб юрган пайтларда уни ўзи билан бирга тез-тез тўқай, яйловларга олиб бориб турар, шу боисдан овул атрофидаги тўқай йўллари унга жуда яхши таниш эди. Онаси тўқайдаги бирор тўранғини тайинлаб айтса, у ўша тўранғини топиб борар, қўлидаги тугунчакни унинг тагига қўйиб, секин изига қайтарди. Амет бу тугунчакни қочоқ отасига атаб юборилганлигини, у қўйиб кетгандан кейин отаси келиб, уни олишини билса ҳам бироқ шу кунгача уни бирор марта ҳам ўз кўзи билан кўрмаган эди.

Мана бугун ҳам ана шу вазифасини адо этиш учун яна «касал» бўлиб қолди. Лекин бу сафар у отасини ўз кўзи билан кўриб келишга қасд қилди. Тугунчакни онаси тайинлаган бир туп баланд жингил остига яширди-ю, ўзи ҳам қимир этмай ўтираверди. Олисида жингиллар орасидан кузатиб турган отаси унинг ниятини тушундими ё ўзининг ҳам ўғли билан кўришиб, гаплашгиси келдими, ҳайтовур, биров қараб турмаяптимикин деган хавотирда уёқ-буёққа аланг-жаранг қараб олди-да, ҳеч ким йўқлигига обдан ишонч ҳосил қилгач, тулкисимон битта-битта қадам босиб унга яқинлашди.

— Аметжон, ўғлим, мени соғиндингми?

Амет отасининг товушини таниб, у томон ўгирилди. Сўнг бирдан кетга шох ташлаб қочди.

— Ҳа, ўғлим, сенга нима бўлди, унақа қўрқоқ болалардан эмас эдинг-ку?!

Амет ўн қадамча нарига бориб яна отасига ёввойи қараш қилди. Уни ҳадеганда таниёлмади. Соч-соқоллари ўсиб, афсоналардаги ёввойи одамларга, китобларда

суратини кўрган шимпанзенинг худди ўзгинасига ўхшаб кетябди. Фақат кўзларигина йилтираб кўринарди.

— Кел, ўғлим, бирга овқатланайлик.

Амет охири бу ёввойи одамнинг ўз отаси эканлигига ишонди чамаси, қўрқа-писа унга яқинлашди. Отаси савачўпдай ингичка бармоқлари билан Аметнинг бошларини силаб-сийпалаб бағрига босди. Унинг димоғига ёмғирда қолган пўстак ҳидига ўхшаш алланечук қўланса бадбўй урилди...

— Хафа бўлма, ўғлим, ҳозирги боришида немислар енгади. Ушангача ўлмасдан етиб олсам, улар мени бутун дунёга дoston қилиб мақташади.

Одамларнинг гап-сўзлари, газеталарнинг ёзиши, радио хабарларига фронтдаги йигитларнинг ёзган хатларига қараганда немисларнинг енгилмасликлари, енголмасликлари Аметга аён эди. Аммо отасини ёлғончи қилгиси келмади, шекилли, индамади. Бошларини силаётган бармоқлари совуқ бўлса ҳам нима учундир унга хушёқар эди. Шундай бўлса-да, фронтга кетган йигитларнинг салобатли қиёфалари билан манов отасининг ёввойи нусха сиёқи ўртасидаги тафовут унинг ичига оташ солмай қўймас эди. Отаси буни дарров сизди.

— Сабр-бардошли бўл, ўғлим,— деди у Аметга,— ичиигдан ўтганини биров билмасин. Сир сақлашни ўрган. Шунда бахтли бўласан. Хўп энди, хайр, ойингга салом айт.

У ўғлининг кетишини кутиб ўтирмай, тугунчакни қўлтиғига қисди-да, сувга шўнғиган айиқдай қалин тўқай ичига кириб кўздан ғойиб бўлди.

Аметга унинг билан кўришмай, овул атрофида эканини билиб юравергани ўзи маъқул экан. Мана энди уни кўрди-ю, гўё жон олғувчи азроилга тасодифан дуч келиб қолгандай бўлди-қўйди. Баданлари жимирлаб, вужудини қалтироқ босди, битмас-туганмас қайғу ва аламлар юкини орқалаб қайтди.

Елгон ростга айланиб, унинг чиндан ҳам мазаси қочди, уйда ётиб қолди. Бир вақт уйнинг эшиги тарақлаб очилди-да, худди биров ташқаридан итариб юборгандай ичкарига отилиб Сержон кирди.

— Ҳа, намунача? Уйгаям шунақа кирадими?— деди Аметнинг жаҳли чиқиб, у ўрнидан қўзғалмади.

— Нима, капалагинг учиб кетдими?

— Гап унда эмас. Агар эшик орқасида бирорта кичкина бола турган бўлса, нақ бошини ёрардинг-ку.

— Ўзингнинг бошинг омон бўлгач, жўн ётавермайсанми, хумпар!

— Жўн ётмай сени чақриб келдимми?— деди Амет каравотдан ирғиб тушиб.

— Эй, шўрпешана,— деди Сержон.— Нега бугун ўқишга бормадинг? Янгиликларни эшитиб қўй: Отамуроднинг комсомол секретари бўлганини айтайин десам...

Унинг айтган янгиликлари Аметга ёқмади. У яна бориб каравотига чўзилиб ётди.

— Тўғриси айт.

— Эй, тўғриси айт деганинг нимаси?— деди Сержон жаҳли чиқиб, сўнг ияги остига келиб,— мана сенга тўғриси,— деди-да, Аметнинг қулоқ-чаккасига шапалоқ билан тарсиллатиб қўйиб юборди.

Амет ҳам бўш келмади. Шапалоғига шапалоқ билан жавоб қайтарди. Зум ўтмай уй ичи тасир-тусур, гулдургупга тўлиб кетди: икки дўст жиққа-мушт бўлишди.

Яхшики, Гулим вақтида келиб қолди, йўқса чироқ пачоқ бўлиб, печка ағдарилиб тушиши аниқ эди.

Сержон Гулимга кўзи тушди-ю, орқа-кетига қарамай, ўша заҳоти ўзини эшикка урди. Зипиллаб чиқиб кетди. Аметнинг бурни қип-қизил қон эди. Гулим унга дакки берди.

— Ўзинг тенги боладан таёқ егунча...

Амет бир оғиз ҳам сўзламади. Оғиз-бурнини ювиб келиб, яна индамай келиб каравотига ётиб олди.

Кечка томон Темирхон ота кириб келди. Гулим унча хушкўрмаса-да:

— Ҳов,— деб унинг истиқболига чиқди,— қани, қайнога, юқорига.

Темирхон ота ён томондаги тўшакка чиқиб чордана курди.

— Қалай, келин, саломат ўтирипсизларми?

— Шукур,— деди Гулим, сўнг дастурхон ёзишга тараддудланди. Темирхон ота дастурхонга нарво қилмай, қўйнидан учбурчакли конверт чиқариб Аметга узатди.

— Қани, товуш чиқариб ўқи-чи, болам!

Аметнинг авзойи ўзгарди. Конвертни қўлига олиб, товуш чиқармай бир карра кўздан ўтказиб чиққандан кейингина асли ҳолига қайтиб, бошдан бошлаб ўқишга киришди.

«Соғинчилик салом!»

Темирхон ота бутун вужудини қулоққа айлантириб, миқ этмай тинглай бошлади... «Ота, мен тўп командири Александров билан бирга душман танкини нишонга олдим. Шу йўсин танкни тўхтатдик-да, унинг замбарагини ёвнинг ўзига қаратдик...»

— Тилингдан... кучингдан, командирингдан айланай, чироғим!— деб қўйди Темирхон ота дил-дилидан қувониб.

Амет хатни ўқиб бўлиб, лоқайд бир қиёфада Темирхон отага қайтариб берди. Яна бошқа галабалар тўғрисида ҳам битилган бўлса керак деган умидлар билан ўтирган қария, Аметга анграйганча қараб қолди.

— Бори шуми?

— Бори шу! Бўлса ўқимайманми?— деди Амет жаҳли чиқиб. Темирхон ота бирданига Аметнинг жаҳли чиқиб кетганига ҳайрон бўлса-да, лекин хафа бўлмади. Бунга аҳамият ҳам бермади.

— Отахоннинг адресини берсанглар, ўғлим Тўрахонга жўнатиб юборардим,— деди қария инқиллаб ўрнидан туришга тараддудланар экан.

— Қайноға, ундан хат келса, ўзимоқ манов болан-гиздан ғириллатиб жўнатаман...

Гулимнинг мужмал жавобидан унча қаноат ҳосил қилмаса ҳам Темирхон ота базўр ўрнидан турди.

Темирхон ота чиқиб кетгач, Гулим дарҳол ўглининг бош-кўзини силаб-сийпалашга, эри Отахоннинг ҳол-аҳволини сўраб билишга шошилди. Сержонга ўхшаб қайсарлик қилишидан ҳеч қанақа фойда йўқлигини айтиб насихатлар қилишга тушди.

11

«7-ноябрь» колхози билан район маркази ўртасидаги масофа тахминан ўттиз чақирим атрофида. Шу туфайли почтальон газета ва хат-хабарларни икки-уч кунда бир мартаба олиб келар эди.

Мактабда сўнгги дарснинг тугаганлигидан дарак берувчи кўнғироқ чалинса-да, Отамурод ошиқмай ҳаммадан кейин чиқди. Почтальонни кўриб тўхтади. Почтальонни бир тўда болалар ўраб олишган, ем талашган кўзичоқлардай бир-бирларини итаришиб, суришиб унга томон қўл чўзишар, «Менга беринг, амаки!», «Акамдан икки ойдан бери хат олмаяпмиз, нега ёзмайди?» деб чуғурлашар эди.

Отамурод ҳам уларга қўшилди. Отасидан хат келган-келмаганини билиш ниятида болаларнинг орқасидан келди-да, шовқин босилишини кутди.

— Ўртоқ секретарь!

Отамурод товуш эшитилган ёққа ўғирилди. Зубайда экан. От миниб олибди. Зубайданинг «Секретарь» деб чақиргани хуш ёқди, шекилли, у мийиғида кулиб қўйди. Кейин азамат йигитлардай залворли қадамлар ташлаб, унга яқинлашди. Қўл олиб кўришди.

— Ишим шошилиңч. Чорвага кетяпман,— деди Зубайда.— Ма, манов газетани ол. Унда мурожаатнома босилибди. Шунини сенга бериб ўтай, деб буёққа юрдим.

Район комсомол комитети атайлаб бериб юборди. Биз колхозда эртага ишлаб чиқамиз. Унгача сизлар...

У қандай тез келган бўлса, шундай тез жўнаб кетди. Отамурод газетани олиб, уёқ-буёғини кўрди.

Газетанинг биринчи бетида «Қизил Армиянинг 24 йиллик байрамини муносиб кутиб олайлик» деган чақириқ, унинг остида эса Москва автозаводи комсомол-ёшларининг мурожаатномасини муҳокама қилишга боғишлаб, Тошкент ёшлари томонидан ўтказилган митинг ҳисоботи ва бу митингга қабул қилинган мурожаатнома босилган эди. У турган жойидан жилмасданоқ мурожаатнома билан танишиб чиқди. Фикри-ёди мурожаатнома билан банд бўлгани учун бўлса керак, почтальоннинг жўнаб, болаларнинг тарқаб кетганини ҳам сезмай қолди.

«Директор билан маслаҳатлашиш керак», деб Отамурод яна изига қайтди.

Тажен оға ҳар куни дарслар тугаши билан уйга кириб, чала-чулпа овқатланарди-да, кейин колхоз идораси томон йўл олар эди. Бугун ҳам худди шундай йўлга чиққан пайтда Отамурод тез-тез юриб, унинг орқасидан етиб олди.

— Ҳа, Отамурод,— деди директор қадамларини секинлатиб,— тинчликми?

— Тинчилик!— деди Отамурод, кейин газетани кўрсатиб, мурожаатномани айтди:

— Қани, бошдан бошлаб ўқи-чи?

Улар тўхтамай йўлда давом этишди. Отамурод ўқишга тушди:

«Қизил Армиянинг 24 йиллик байрамини муносиб кутиб олайлик!.. Азиз москваликлар!.. Бизни, Тошкент ёшларини қаҳрамон шаҳар — Москвадан Ватанимиз юрагидаги мингларча километрлик йўл ажратиб туради...»

Тажен оға бирдан тўхтади. Бутун вужудини қулоққа айлантирди. Отамурод худди синфдаги сингари тик

туриб, мурожаатноманинг битта ҳам сўзини тушириб қолдирмасдан ўқиб чиқди.

— Сенинг фикринг қандай?

— Агар тўғри йўл бўлса, Қорақалпоғистон Москвага Тошкентдан ҳам яқинроқ,— деди Отамурод.

— Вақти келиб тўғри йўл ҳам бўлади. Сен манов мурожаатнома хусусидаги ўз фикрингни айт.

— Уқувчилар ўртасида ишлаб чиқишимиз керак. Шундай қилиб, темир-терсаклар тўплаш ишини бошлаб юборамиз, ҳеч қанақа иш ҳақи олмай ўқувчиларни икки кун ишлаб беришга даъват этамиз.

— Маъқул!— деди директор.— Қолбой билан Гулойшани топиб, даставвал ўзларингиз бир қарорга келиб олинглар. Эртага мактабнинг умум мажлисини ўтказамиз. Мажлисни ўзинг бошқарасан.

Директорнинг маслаҳати ва билдирган ишончи уни ғоят руҳлантириб юборди.

Тажен оға билан хайрлашгандан кейин, унинг маслаҳатини ўрнига қўйиш учун аввал Қолбой, сўнг Гулойшанинг олдига борди. Улар билан келишиб, маслаҳатни бир жойга қўйиб олгандан кейингина тушлик овқат қилиш учун уйга кетди.

Бироқ газетада босилган мурожаатноманинг мана бу сатрлари унинг кўз ўнгидан сира нари кетмай туриб олди: «Раҳнамомиз барча ғалабаларнинг илҳомчиси — Ленин партияси бизнинг олдимизга буюк вазифалар қўйди: биз фронт учун борган сари кўпроқ қурол-аслаҳалар, самолётлар, танклар, танкка қарши отадиган тўплар, миномётлар, ўқ-дорилар, шунингдек ғалла, гўшт, саноат моллари етказиб беришимиз керак. Биз вазифани сўзсиз бажарамиз...

Немис босқинчиларига ўлим!»

Кунни кеча Гулойша ҳам ўз нутқини шундай сўзлар билан тугатган эди.

«Гулойша, Гулойша!» Энди унинг хаёлини шу қиз банд этди. Кўз олдида Гулойшанинг ёқимтой чехраси намоён бўлди.

— Шошмай тур, Гулойша, ҳадемай мен ҳам катта йигит бўлиб қоламан,— деб пичирлаб қўйди. Уридан туриб, ойна ёнига борди. Ойнада ўз аксини кўриб, жилмайиб кулди, кулди-ю, тагин бирортаси қараб турган бўлмасин деган ҳадик билан ён-атрофига қаради. Ҳеч-ким йўқлигига қаноат ҳосил қилгач, шодон ташқарига йўл олди...

12

Тажен оғанинг жуда яхши бир одати бор: бирор кишига иш буюрса, ўз ақл-фаросати билан бажарсин учун унинг ўз ҳолига ташлаб, имконият яратиб қўяди. Уқувчиларни ҳам шунга ўргатган. Отамуродга нисбаган ҳам худди шундай йўл тутди. Шу туфайли мактаб ўқувчилари билан мажлис ўтказиш ишига ўз синф раҳбарларини ҳам бошқа синф раҳбарларини ҳам аралаштирмади. Шундоқ ҳам уларнинг ишлари бошларидан ошиб ётибди. Эрталаб мактабга келиб, дарс беришади, дарслари тугаши билан колхоз бригадаларига бўлиниб кетишади, колхозчиларни сўнгги янгиликлар билан таништиришади, тракторчиларга ёрдамлашишади, табеллар ёзишади. «Жанговар варақа»лар чиқаришади ва ҳоказо, ҳоказо. Шундай бўлгандан кейин...

Отамуродга мажлисни ўтказиш инон-ихтиёри бутунлай бериб қўйилган бўлса ҳам, ҳайтовур, 7-синф раҳбари билан директорнинг ўз президиумга чиқиб ўтиришди.

Бироқ ҳеч бири унга йўл-йўриқ кўрсатиб ақл ўргатмади.

«Мурожаатнома»ни Гулойша ўқиди. Биринчи бўлиб Қолбой сўзга чиқди. Шундан кейин иш ўзидан-ўзи юришиб кетди.

Мажлис охирида Қизил Армия учун икки кун бепул ишлаб беришга ҳамма яқдиллик билан қўл кўтариб, қарор қабул қилинди.

Фақат яна Сержон билан Аметгина қўл кўтармай,

кўпчиликдан ажралиб қолди. Буни Отамуроддан бошқа ҳеч ким сезгани йўқ. Отамурод уларга «нега ундай қилдинглар?» деб ўтирмади. Бундай қилса, мажлис руҳига путур етадигандай туюлди. Шу туфайли мажлисни ёпа қолди.

Директор билан синф раҳбари мажлисни яхши олиб бординг, деб уни табриклади. Кейин хотиржам ўз ишларига жўнаб кетишди. Отамурод ҳаммадан кейин Амёт билан Сержонларни олиб қолди. У Амёт билан Сержонларнинг иккови икки олам эканини яхши биларди. Шунинг учун бугун уларни атайлаб «тил бириктириб олишган» деб ўйлади ва яккама-якка гаплашиб олмоқчи бўлди.

Олдин Амёт кирди.

— Қани, айт-чи, Амёт! Нима, сен мурожаатномани тушунмадингми?

Юзи кузги япроқдай сўлгин Амёт миқ этмай тураверди.

Амётдан садо чиқмади.

Отамурод ўрнидан туриб, унинг ёнига келди:

— Гаранг бўлиб қолганмисан?

Амёт оғир хўрсиниб бошини юқори кўтарди.

— Ҳар бир ўқувчининг ихтиёри ўзида деган эдинг-ку?

— Нимага?

— Шанбаликда ишлаш ё ишламасликка?

Дарҳақиқат мажлисда шундай гаплар айтилган эди.

Отамурод ўйланиб қолди. Яна жойига бориб ўтирди.

— Ихтиёрийликка ихтиёри, бу тўғри...

— Шундай экан мен ишламайман!

— Сабаб?

Амёт тумшайиб, яна ерга қараб олди.

— Қулоқ сол!— деди Отамурод товуши қалтираб. У яна ўрнидан турди. Қовоқларини уюб, муштумларини уйди, ҳайбат билан Амётнинг ёнига келди.— Агар ишламайдиган бўлсанг, кўрасан. Ҳа, мен сенга кўрсатиб қўяман.

Амет яна гапни айлантриб, сувдан қуруқ чиқмоқчи бўлган эди, аммо Отамуроднинг сўнгги сўзидан кейин ўйланиб қолди, қўрқди. Бироқ, Амет ишламайдиган бўлса Отамурад унга нимани кўрсатиб қўйишни ҳали ўзи билмасди. Унинг нияти фақат Аметни йўлга солиш эди. Аметнинг қаршилиги узоққа чўзилмади. «Кўрасан» деган бу сирли таҳдиддан кейин у дарров кўнди-қўйди.

Амет чиқиб кетгандан кейин шип этиб Сержон кирди. Отамуроддан рухсат сўраб ўтирмасданоқ чап томондаги диванга шаппа ўтириб олди:

— Менда ишинг бўлса айт!

Отамурад дастлаб айтадиган гапини айтолмай, бир оз довдираб қолган бўлса ҳам кейин ўзини ўнглаб, Сержонга бошқача муомила қила бошлади.

Икки қўлини кўксига қўйганича, унинг рўпарасига келиб сўради:

— Сен Амет билан ораларингдан қил ўтмайдиган ўртоқсан-а?

Сержон Аметларнинг уйда муштлашиб қайтгандан бери унинг билан дўстлашиш уёқда турсин, ҳатто сўзлашмас ҳам эди.

— Буни сенга ким айтди?

— Ўзинг.

— Қачон?

— Мажлисда.

— Ёлғон! Мен у билан ўртоқ ҳам, дўст ҳам эмасман. Қачондан бери аразмиз.

— Нима учун?

— Сен суд эмассанки, ҳамма гапни айтаверсам. Ишинг бўлса айт, бўлмаса кетаман.

— Сен ёлғон гапиряпсан, унинг билан дўстлигинг узилгани йўқ. Мана, мажлисда Амет қўл кўтармаган эди, сен ҳам кўтармадинг!

— Аметингга қараган бўлсам, кўзим чиқсин!

— Яхши. Майли, сўзларингга ишонган ҳам бўлайлик. Лекин ўзинг нима учун коллективга қарши чиқяпсан?

— Коллективга эмас, сенга қаршиман.

— Нима учун?

— Сен мақтанчоқсан! Сен Гулойшанинг олдида ўзингни атайлаб билагон кўрсатмоқчи бўлаяпсан.

Отамуроднинг жаҳли чиқди, аммо ўзини босди.

— Гулойшани яхши кўрасанми? Яхши кўрсанг уни тилга олма.

Сержон сакраб ўрнидан турган эди, Отамурод куч билан елкасидан босиб, ўтиргизиб қўйди.

— Утир! Гулойшани ўртага қўшма!

Сержон силтаниб ўрнидан турди.

Отамурод ишнинг чаппасидан кетаётганини сизди. Энди ётиғи билан яхши гапириб, ёлворишга ўтди.

— Сержон, сен нима, аканг Отажон оғанинг урушда тезроқ ғалаба қилиб, уйга қайтишини хоҳламайсанми?

— Нима учун хоҳламас эканман?

— Шанбаликда қатнашмаганинг шуни англатмайди-ми, ахир?!

— Унақа бемаъни гапларингни қўй, мен акам учун шанбаликка ҳам, якшанбаликка ҳам боравераман.

— Мана, бу ўғил боланинг гапи бўлди.

— Ҳов!— деди Сержон яна бирдан тўнини тескари кийиб,— менга баҳо беряпсанми? Қимсан ўзинг?

— Қомсомол ташкилотининг секретариман.

Сержон нима дейишини билмай бир дақиқа қизариб, бўғилди. Кейин яна ҳовуридан тушиб деди:

— Билиб қўй, мен сенинг сўзингни писанд қилаётганим йўқ. Сен мендан ақлли бўлиб кетган ҳам эмасан. Мен директорнинг топшириғини бажараман.

Отамурод унинг дилидагини тилига чиқариб айтган гапидан хафа бўлмади.

— Шу мен айтган гаплар директорнинг топшириғи-ку,— деди кулимсираб туриб...

Сержон индамай ўйланиб қолди. Кейин Отамуродга қараб алланима демоқчи бўлди, бироқ деёлмади. Фақат:

— Емонсан!— дея олди холос. У ташқарига йўл олди. Отамурод елкасига қўлини қўйиб, эшиккача кузатиб қўйди.

Шундай қилиб, мактаб бошланғич комсомол ташкилотининг Қизил Армия учун бепул икки кун ишлаб берамиз деган ташаббусини барча ўқувчилар, уларнинг ота-оналари, шунингдек, ўқитувчилар коллективи яқдиллик билан қувватлади.

Овул шанба, якшанба кунлари байрам тусини олди. Олтинчи синфгача бўлган барча кичик ёшдаги болалар Қолбой бошчилигида темир-терсак тўплашга, юқори синф ўқувчилари эса ерларни баҳорги экиш мавсумига барвақт тайёрлаш мақсадида колхоз далаларига ишга чиқди, ер текислаш, ўғит ташиш ишлари билан шуғулланди.

Отамуроддан бошқа ҳамма барабар жон олиб-жон бериб ишлади. Ҳатто директор Тажен Изимбетовнинг қўлидан ҳам эрталабдан қора кечгача белкурак тушмади...

13

Отамурод бошланғич комсомол ташкилотига секретарь қилиб сайлангандан бери бирор кун тўйиб ухлагани йўқ. Кундуз кунлари эса мутлоқо тиним билмасди.

Мактаб директори унинг ўзига алоҳида хона ажратиб бериб, мустақил ишлаши учун кенг шароит яратиб берган. У дарс орасидаги ўн-ўн беш минутли танаффус вақтларида ҳам ажратиб берилган хонага кириб олиб кичик ёшдаги ўқувчи болаларнинг шикоят ва арзларини тинглайди.

Бошланғич комсомол ташкилоти тузилмасдан олдин улар нима қилишган экан-а? Отамуродга алоҳида хона

ажратиб берилгандан бери улар ҳам тиниб-тинчимай қолишди, танаффус бўлди дегунча хона олдида болалар йиғилади. Бир иккинчисидан қалам ё дафтар олиб, вақтида қайтариб бермаса ҳам шикоят қилиб келаверади. Иккинчиси учинчисининг мушугини пишт деб қўйса ҳам келаверади.

Мана, хона эшигини қоқиб яна икки бола кириб келди. Иккови ҳам биринчи синф ўқувчиси. Бўйи ҳам тенг. Бир қорачадан келган, дўмбоққина, иккинчиси сап-сарик қилтириқ, ориқ.

Отамурод овқатланишга шайланиб, уйдан олиб келган нондан эндигина бир тишлаган эди. Болаларни кўриб, уларга пешвоз чиқди. Гоҳ унисига, гоҳ бунисига қараб сўради:

— Хўш, азаматлар, нима бўлди?

Сап-сарик ориқ бола йиғламоқдан бери бўлиб деди:

— Манов, Қурбонбой кеча мендан нон қарз олган эди. Бермаяпти.

Отамурод уларни пионерликка ўтиш учун маслаҳат сўраб кирган бўлса керак, деб ўйлаган эди. Ҳозирги гапини эшитиб, бир қизарди, бир бўзарди.

— Қачон олган эди?— деди Отамурод нима бўлса ҳам шикоят қилган боланинг кўнглига қараб.

— Кеча.

— Ҳм,— деб қўйди Отамурод. Кейин иккинчисидан сўради.— Хўш, Қурбонбой, шу ростми?

Қурбонбой жавоб бериш ўрнига ерга қаради. Отамурод уларни навбатма-навбат гапиртирди. Қурбонбойнинг олгани рост экан. Кеча онаси ишдан кеч келиб, тоби қочиб қолибди. Нон ёпишнинг иложини қила олмабди. Шу боисдан Қурбонбой қарзини узолмай қолган экан. Шикоят қилиб кирган бола эса, қарзга берган нонимни олиб ерман деб бугун нонсиз келаверибди.

Отамурод бир кулиб қўйди. Кейин ўзи емоқчи бўлиб турган нонни сумкасидан олиб, тенг иккига бўлди-да,

иккаласига узатди. Елкаларига қоқиб яраштириб қўйди.

— Қўриб турибман, жуда яхши болалар экансиз, энди жанжаллашманглар, хўпми? Қурбонбойнинг онаси тузалгандан кейин сенинг нонингни беради.

Болалар хурсанд бўлиб чиқиб кетишди. Отамурод курсига ўтираркан оғир хўрсиниб, бош чайқаб, қўйди:

«Биринчи синфни ўқитган муаллимларнинг отасига минг раҳмат. Уларни эпақага келтиришнинг ўзи бўларканми? Кичкиналигимизда биз ҳам шуларга ўхшаган бўлсак керак-да. Ё ҳозирги етишмовчилик туфайли шундаймикин? Албатта, шу етишмовчилик туфайли... Ҳечқиси йўқ, буларнинг ҳаммаси вақтинча, ҳали ҳаммаси жой-жойига тушиб кетади...» Унинг ўйлари охирига етмаган ҳам эди, эшик бирдан очилиб, хонага Сержон кириб келди.

— Сержон, сенмисан? Шунақа рухсат сўрамай ҳам кираверар эканми?

Сержон парво қилмай яна диванга ёнбошлади.

— Ҳе, ёши ўзинг тенг боладан ҳам рўхсат сўраб, жинни бўпманми!

— Мени эмас, комсомол ташкилотини ҳурмат қилиш керак, ахир!

Сержон Отамуродни писанд қилмай терс ўгирилиб ўтираверди.

— Ишинг бўлса, мундоқ одамга ўхшаб ўтириб айтмайсанми?

— Айтсам, сен ёрдамлашиб қўярмидинг?

Отамурод мийиғида жилмайиб қўйди.

Сержоннинг ҳозирги келишида сир бор эди. У эрталаб Аметларникига кирганда ғалати воқеа устидан чиқиб қолди. Ҳамма ёгани нон тополмай юрган бир пайтда улар мой чайнаб, Аметнинг бир ўзи қўйнинг бир илигини ғажиб ўтирарди. «Ўғирлик эмасмикин?» Ана шу гумонини Отамуродга айтмоқч эди. Аммо Отамуродга ўчакишиб, ҳеч нарса демасдан чиқиб кетди.

Отамурод унинг бу келишида қандайдир бир сир борлигини сезди. Унинг кўнглини топиб, ётиғи билан сўзлашолмагани учун ўзини ўзи койиди. Лекин орқасидан ялиниб чақирмади.

«Феъли айниб қолди бу қайсарнинг, энди барибир айтмайди».

Шу аснода кўнғироқ чалиниб, дарсга кирадиган вақт бўлиб қолди. У боши ғовлаган бир ҳолатда синф томон йўл олди. Алгебра дарси эди. Парта остидан дафтар-китобини олгунча ҳам бўлмай ўқитувчи:

— Жумамуротов!— деб унинг фамилиясини айтди. Отамурод ўрнидан турди.— Уйга берилган вазифани бажардингми?

Алгебра ўқитувчисига нима деб жавоб беришни билмай, икки бети нақш олмадай қип-қизарди.

— Нега индамайсан?

— Тайёрлана олмадим.

Синфдошлари гуррос кулиб юборишди.

— Эҳ, секретарь, секретарь!— деди Сержон гўё ўзи ҳамма ишни қойил қилиб юборгандай.

Отамурод унга хўмрайиб қараб қўйди, Сержон жим бўлиб қолди.

Ўқитувчи Отамуродни доскага чиқарди. Отамурод доска ёнига бориб, қўлига бўр олди. Ўқитувчининг буйруғини кутди. Шундай бўлса-да, уят ва номусдан ер ёрилса-ю, ерга кириб кета қолсам дерди. Пешонасидан реза-реза тер чиқиб кетди. Ўқитувчи унга масала берди. Отамурод бир лаҳза ўйлаб турди-да. Кейин тасир-тусир доскага ёзиб ишлаб кетди.

— Бунинг дуруст,— деди, ўқитувчи. Уни обдан синаб олмоқчи бўлдими, яна битта масала берди. Аммо Отамурод буни ишлашда янглишиб кетди.

— Утира қол,— деди ўқитувчи унинг оғир аҳволда қолганини кўриб.

Отамурод мактабдаги энг аълочи ўқувчилардан ҳисобланарди. У биринчи марта шундай аҳволга тушиб

турипти. Шунинг учун бу унга жуда қаттиқ ботди, ўрнига аранг бориб ўтирди.

Димоғида пиқир-пиқир кулиб ўтирган Сержон ёнидаги Гулойшанинг иягидан кўтариб шивирлади.

— Мақтовлардан тумшуғи кўтарилиб кетган-да, ана, кўрдингми?

— Жим!— жеркиди уни Гулойша.

Орқа партада ўтирган Амет ҳам Сержоннинг тескари бўлиб юрганини томом унутди. Унинг елкасига туртиб ўзига қаратди-да, ишшайиб деди:

— Ана, секретарнинг аҳволи!

Сержон уни ёқтирмаса ҳам Гулойшага қарши ўзига шерик топилганидан хурсанд бўлиб кетди.

— Ҳа-да, секретарлик осон бўптими? Турган-битгани зиён!— деди.

Ўқитувчи доскада янги масала ишлаш билан банд эди. Шу туфайли у синфдаги бунақа гапларни эшитмас эди. Гулойша шартта ўрнидан турди.

— Ўртоқ муаллим, бу Сержон билан Аметлар тинч ўтирадими-йўқми!

— Жим!— деди ўқитувчи орқасига ўгирилиб. Синф сув селгандай жимжит бўлиб қолди.

Отамурод дарсдан ғоят бўшашиб чиқди. Ҳадеганда ўзига келолмади. У гўё бугун энг қимматли нарсасини йўқотган кишидай маъюс эди.

Отамуродларнинг уйи марказий кўчанинг охирида эди. Уй ёнидаги ариқчадан сакраб ўтмоқчи бўлган, эди, эгилиб турган дарахтнинг битта шохи қулоқчинини илиб кетди. Қулоқчинига қўл узатаркан, кўзлари бўртиб турган куртақларга тушди.

— О, дарахтлар уйғониб қолибди. Демак баҳор. Отам бундай пайтларда дарахтларнинг қинғир-қийшиқ шохларини бутаб қаламча қилар эди...— у ўзи билан ўзи гаплашиб ичкари кирди. Ойиси пишириб тайёрлаб кетган жўхори ёрмадан идишга қуйиб ичди. Кейин қўлига болта олиб ташқари чиқди.

Уйнинг теварак-атрофидаги теракларни бир-бир кўздан кечирди. Қинғир-қийшиқ ўсган шохларни мўлжалга олиб, сўнг уларни бир четдан буташга тушди. Ҳаммаёқни шох-шабба босиб кетди. Ўзлариникини бутаб бўлгач, қўшнисиникига ўтди. Сабабки, улар қари бўлиб ўзларидан бошқа ҳеч кими йўқ, кампирнинг кўзи ожиз, чол эса мункиллаб, ўз гавдасини аранг кўтариб юрарди. Уч азамат ўғли фронтда. Шунинг учун ҳам Отамурод барча зарур ишларини бир ёққа йиғиштириб қўйиб, кун ботгунча уларнинг дарахтларини бутаб чиқди. Кейин бир бошдан қирқиб, қаламча бодини — қаламча, ўтин-бодини — ўтин қилишга киришди.

— Ҳорма, Отамурод?

Отамурод учун бу товуш жудаям таниш, жудаям азиз бўлса-да, унинг эгасини кўрмади.

— Бор бўл,— деди у аста.

Товуш эгаси Гулойша эди.

У Отамуроднинг обдан чарчаганини пайқади, яқинига келди.

— Вой-бўй, Отамурод, шунча ишни бир ўзинг қилдингми-а?..

— Ҳа, Гулойша, сенмисан?— деди Отамурод кўзларини ишқалаб.— Кечирасан, кўзларимга чанг тушдимми, нима бало?

— Кўзга қил тушса, менинг ойм тили билан олғувчи эди. Мен ҳам ўрганиб олганман. Қани, ўтир, тил солиб кўрай-чи!

Отамурод шошиб қолган: шу туфайли ўйламасдан гапириб юборган эди. Хижолат чекди. Апил-тапил қўйлагининг этаги билан юзларини артиб, хатосини тузатмоқчи бўлди.

— Йўғ-е, мана кетди.

Гулойша кулди.

Бу кулги Отамурод учун улкан мукофотдай эди. У қаддини ростлади.

— Отамурод,— деди Гулойша қирқилган шохчаларга

қараб туриб.— Мана шуларни қаламча қилиб мактаб атрофига, ариқ бўйларига ўтқазсак қалай бўларкан?

— Ақлингга қойил, Гулойша!

— Отамурод, нима учун сен худди катта одамларга ўхшаб гапирасан?

Отамурод жавобга сўз тополмай қизарди. Уялиб ерга қаради. Гапни яна Гулойшанинг ўзи давом этдирди.

— Сен бугун ишга бормаган экансан, Отамурод, шунга касал-пасал бўлиб қолдингми, деб хавотир олиб кўргани келаётган эдим.

— Раҳмат!

— Қолхоз идораси олдида Тажен оғага дуч келиб қолдим. Тушдан кейин ишга бормаганингни ўша киши айтди.

— Боролмадим. Мана булар ҳам иш-ку, ахир, шундай эмасми?

Шу пайт қаёқдандир Қолбой етиб келди.

— Биласизларми,— деди у ҳовлиқиб,— бундан уч кун илгари колхознинг битта қўйи йўқолган экан, бугун яна биттаси ўғирланибди.

— Қайдан эшитдинг?

— Ҳозир Темирхон отадан эшитдим.

— Улгундай анқовмиз,— деди Отамурод ачиниб,— ахир кечалари овулдаги чўпонларга ёрдам бериш қўлимиздан келарди-ку. Нега шундай қилмадик?!

— Манов шохчаларни йиғиб тўплайлик,— деди Қолбой буталган шох-шаббаларни тўплашга тушиб,— кейин ферма тўғрисида сўзлашармиз.

— Майли.

— Хўл, мен қайтдим,— деди Гулойша улар билэн мулойим хайрлашиб. Кейин уйлари томон чопа кетди.

— Гулойша ажойиб қиз-а, шундай эмасми?— деди Қолбой. Отамурод индамади. Бироқ Гулойшанинг қораси кўринмай кетгунча ундан кўз олмай ортидан қараб қолди.

Баҳор киргандан бери эринчак бўлиб қолган Гулим бугун ўлиб-толиб ишлаб, роса чарчади. Сабабки, колхозда чигит экишни биринчи бўлиб бошлаб юбориш учун бригаданинг ҳамма кучлари бир жойга тўпланган, колхоз раиси ҳам, райондан келган вакил ҳам кун бўйи шу бригадада бўлган эди. Бундай пайтларда ҳеч қанақа муғамбирлик қилиб бўлмасди. Гулим буни тушунди. Бундай қилишининг яна бир сабаби шуки, колхоз раиси ялқовларга нисбатан алоҳида чора қўллади. Қам деганда ўзи ишлаётган бригададан бошқа бригадага — узоқроғига ўтқазиб юборадиган бўлди. Ана у бундай жазога учраса, эри билан бир неча кунгача кўриша олмай қолиши турган гап. Мабодо, Отахон тунда уни излаб келса...

У бошлиқлар кўзига ёмон кўринмаслик учун терлаб-пишиб ишлади. Роса чарчади. Шундай чарчадики, овқат қилишга ҳам ҳоли келмай чой ичиб ёта қолмоқчи бўлди. Худди ўчакишгандай ҳар куни ундан олдинроқ келиб чой дамлаб турадиган Амет ҳам йўқ эди. Ноилож ўзи ўт қалаб, ўзи ўчоққа қумғон қўйди. Амет ана шундан кейингина кириб келди. Унинг ҳам суроби тортилган, бурнидан тортсанг, йиқиладиган бир аҳволда эди.

— Сенга нима бўлди?

— Ҳе, сўраманг, ойи,— деди у ёнидаги тўшакка ўзини ташлаб.— Ҳеч вақт бугунгидай ишламаган бўлсам керак. Мактабнинг атрофига ариқ қазиб, терак қаламча экдик. Агар қайсар Сержон Отамурод билан жанжал чиқармаганда нақ чарчаб ўлаёздик. Жанжал жонга ағо кирди. Кулиб ҳордиқ чиқардик.

Гулим учун бу янгиликларнинг унчалик аҳамияти йўқ эди. У хўрсинди:

— Бир томонда немислар билан уруш кетяпти, иккинчи томонда келажакни ўйлаб терак экиш. Тушуниб бўлмайди?!

— Ойи,— деб Амет қаддини ростлади.— Отамга айтинг, қайтадан фронтга борсин.

— Унинг сенга оғирлиги тушаяптими?

— Немислар ҳеч қачон бизни енголмайди. Агар бизни енгиши ҳақида салгина хавф бўлганда, бунақанги, мактаб атрофига терак экиб ўтирмаган бўлардик. Ҳатто янаги йилдан бошлаб, бизнинг мактабимиз ўн йилликка айланар эмиш.

— Қўй, бошимни айланторма, ўтин олиб кир.

Амет ҳадеб ойисининг гапини қайтараверишга кўнгли бўлмай ташқари чиқди. Ўтин олиб кирди.

Гулим қозондан эмас, сандиқдан пишириғлиқ гўшт олди. Аметнинг ҳали феъли бузилмаган эди. Онасининг гўшт олиб ея бошлаганини кўриб, таъби хиралашди. Бақирлаб қайнай бошлаган қумғонни четга тортди.

— Ойи, уйимиздан пишган гўшт узилмайдиган бўлиб қолдими?

— Анов куни шерикчиликка қўшилганимни айтдим-ку.

— Шерикчиликка қўшилганлар аллақачон еб тугатишди.

— Мен эса тежаб-тергаб ишлятяпман!

— Ўтган сафар сумкамга солиб қўйган иликни кемириб ўтирган эдим, лоп этиб Сержон кириб қолди. Ўсал бўлиб кетдим. Ҳойнаҳой Отамуродга айтади-ку, деб юрган эдим.

— Ушандан бери индамасдан юрибсанми? У ярамас айтгандир бўлмаса?

— Айтмаганга ўхшайди, йўқса, бугунгидақа жанжаллашиб юрармиди? Аммо бугун ниҳолча ўтқазаетган пайтимизда синф раҳбаримиз билан Отамурод «Еттинчи синф ўқувчилари бугундан бошлаб кечаси навбатманавбат қўй фермани қоровуллашга ёрдамлашади», дейишди.

— Қоровуллашса, қоровуллашаверсин, бунинг мен

еяётган гўштга нима алоқаси бор? Жўн юравер. Ўз уйингдаги нарсага ўзинг ҳасад қилма, болажоним!

Амет яна жим бўлиб қолди. Гулим яна сандиқни очиб, гўшти шилиб олинган катта бир суякни олди:

— Ма, болам, бугун мен ҳам ниҳоятда чарчадим, қозон осмайман.

Кун бўйи ҳам чарчаб, ҳам оч юрган Амет кўзларини чирт юмиб, иликни ғажий бошлади.

— Ҳар сафар айтаман деб эсдан чиқараман, ёдингда бўлсин, болам, бундан буён зинҳор сен бировларга фронтдан келган хатларни ўқиб бериб юрма.

— Нега?

Бирортаси отанг тўғрисида гап сўраб қолса, довдираб қоласан.

— Еш бола эмасман-ку, ойи. Лекин сиз ҳам менинг фикрларим билан ҳисоблашувингиз керак. Мен тенги Отамуродни бутун бир мактаб, Ташен Изимбетовдай директор ҳам ҳурмат қилади. Сўзларини инобатга олади. Сиз бўлса...

Бу сўзлар нима учундир Гулимга маъқул бўлмади. Аксинча, юрагига пичоқдай санчилди. У индамай, тескари ўгирилиб ётиб олди...

Тун алламаҳал бўлганда одатдагидай яна дераза ойнаси чертилди. Гулим уйқудан туриб дарҳол Аметга кўз ташлади. У донг қотиб ётар эди. Гулим уни уйғотиб юбормаслик учун оёқ учида битта-битта босиб бориб, эшикни очди. Отахон ичкари кирди. Ҳар сафар қандайдир ваҳимали кўринадиган эри бу сафар нима учундир хушҳол, хурсанд эди. У қўлидаги тугунчани хотинига бериб, ўзи ўғли яқинига келди. Уни суюб ўпмоқчи бўлди. Аммо Гулим унинг тирсагидан ушлади, бунга йўл қўймади.

— Тегманг, уйғониб кетади. Бундан кейин гўшт ҳам олиб келманг.

— Нима, манов нодон бола билдириб қўяяптими?

— Билдирмаса ҳам керак эмас.

— Бирор хавф туғилса, менга дарҳол айт, йўқса ўзинг бирор чора изла. Ҳали бошимиз ёш... Ноумид шайтон... Ахир яна...

— Биз бундай ўғилни энди етти иқлимдан ҳам излаб тополмаймиз.

Шу сўзлардан кейин улар Аметни уйда қолдириб ташқарига мол қўра томон кириб кетишди...

15

Дарслар тугаб, ҳамма тарқади. Фақат Отамуроднинг хонасида Гулойша, Қолбой, Елесин — учовигина қолди. Улар мактабда чиқариладиган «Олға» деворий газетасининг редколлегия аъзолари эди. Редакцияга тушган хатларни очиб, эълон қилишга арзийдиганларини танлаб олишяпти.

— Вой!— деди Гулойша, бир хатни олиб ўқиб чиқаркан,— манов мақолада секретаримиз Отамуродни танқид қилипти-ку. Ма, Қолбой, ўқиб кўр.

Қолбой мақолани олиб, ўша заҳоти ўқиб чиқди.

— Бир марта дарсдан «икки» олганини, терак экиш пайтида Сержон билан жанжаллашганини ёзипти. Арзимайди!— деди ва Елесинга узатди.

У ҳам кўз югуртириб деди:

— Ким ёзганини билдим.

— Мен ҳам,— деди Гулойша,— дастхати таниш. Сержон ёзган.

— Бўлган гапни ёзгани учун унга айб қўйиш қийин. Бироқ буни газетамизда эълон қилсак қандоқ бўларкин?— деди Елесин елка қисиб.

— Балки яхши бўлар!— деди Гулойша.

— Йўқ, босилмайди,— деди Қолбой кескин.

Елесин гапирмоқчи бўлиб, оғиз очаётган эди, газетанинг масъул муҳаррири ҳисобланган Гулойша ундан олдин гапни тугатиб деди:

— Ҳозирча танқидий мақолага жой қолдириб бошқаларини кўчираверайлик. Кейин ўйлашиб кўрамиз.

Гулойшанинг бу фикри бошқаларга ҳам маъқул тушди, шекилли ҳар бири вазифасини чурқ этмасдан ўринлашга киришди. Бири мақола кўчирди, иккинчиси расм газетани безади.

Улар ишларини томом қилгунча бўлмай Отамуроднинг ўзи ҳам келиб қолди.

— Ҳорманглар! Қалай, газета бугун осиладими?

— Осилади,— деди Гулойша.

Гулойша Отамуродни кўрганда ўзининг бўй етиб қолганини, шунга яраша ақллироқ бўлиб кўринишни унутар, у пайдо бўлиши билан қувончидан тўлин ойдаи очилиб ярқираб кетар эди. Аммо ҳозир ундай бўлмади. Нима учундир у ҳозир кулчадай қип-қизариб кегди. Ерга қаради. Унинг дилини тушунмаган ўртоқлари Отамурод тўғрисида бояги мақола важдан ҳижолат чекапти, деб ўйлашди.

Отамурод стол устига ёзиб қўйилган деворий газетани кўздан кечирар экан, зимдан Гулойшага қаради. Юраги алланечук бесаранжом бўлиб гуп-гуп ура бошлади. Аллақандай қудратли бир туйғу ғалаён кўтараётгандай бўлди. Бироқ у бу туйғунинг нима эканлигини муҳаббатми, ҳурматми — аниқ билолмас эди. Ундан кўзини олди. Яна газетага тикилди.

— Манови жойни нега очиқ қолдирдинглар?

Бу саволга уччаласи ҳам жавоб бермади.

— Нима, мақола йўқми? — деди у яна. Кейин Елесининг қаршисида турган бир бетли қоғозга, ўз исмига кўзи тушиб қолди. — Менинг тўғримда чамаси, танқидми?

Елесин йиғиштириб олиб қўймоқчи бўлган эди. Отамурод қизиқсиниб сўраб олди. Уқиб чиқди.

— Ҳмм, анови жойни шунга қолдирган экансизларда.

— Газета мактаб комсомол ташкилотининг органи.

Шундай бўлгандан кейин...— Қолбой гапнинг буёғини айтишга қийналиб тўхталиб қолди.

— Мулоҳазаларингиз тушунарли,— деди Отамурод катта одамлардай ўйчан қиёфада,— бироқ мен секретарь бўлганим билан бир ўзим бошлангич комсомол ташкилоти эмасман-ку. Мақолада бошдан-оёқ ҳақ гап. Менимча, ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди.

Гулойша унинг сўзларини худди тажрибали дипломатларнинг гапларига ўхшатди. Унга нисбатан пайдо бўлган илиқ меҳр туйғуси янада ортди. Қуюқ қора қошларини қалдирғоч қанотидай учириб, ёқимли қарашма қилди.

— Бу гапларинг тушунарли, ўртоқ секретарь,— деди у кейин Отамуродга,— эндиги ҳукми редколлегия ихтиёрига қолдириб кетавер.

Унинг «кетавер» деганини Отамурод малол олмади. Аксинча бу сўз унга ғоят нафис ва меҳрли эшитилди. Кетгиси келмаса ҳам ўзини зўрлаб аста ташқари чиқди.

Отамуроднинг хаёли ҳамон Гулойша билан банд эди. Рўпарасидан колхоз раиси чиқди.

Ҳаммавақт кўк от миниб, тиниб-тинчимай юрадиган қорамағиздан келган, чўққисоқол қаҳри қаттиқ, вазоҳатли кўринадиган бу одам унга узоқдан товуш қилиб, ўзи томон имлади:

— Ҳов, секретарь, буёққа келиб кет!

Отамурод у томон бурилди. Салом берди.

— Ҳорма, секретарь,— деди раис кулимсираб,— сенинг тўғрингда жуда яхши гаплар эшитаяпман, кам бўлма. Асил ота ўғли экансан, фақат келбатинггина эмас, ишларинг билан ҳам отанг Жумамуродга ўхшаяпсан. От босган изни той босади, деб шуни айтади-да, баракалла!

Кейинги пайтларда раис тилидан бунақанги мақтов сўзлари эшитишга ҳар ким ҳам муяссар бўлавермасди. Шунинг учун ичида хурсанд бўлса-да, ўзини бир оз ноқулай ҳис этди, уялиб ерга қаради.

— Уқишдан орқада қолиб кетдим.

— Ҳечқиси йўқ, етиб оласан. Ҳа, айтгандай, Отахоннинг ўғлиям, оти нимаиди? Сен билан ўқийдими?

— Аметми, ҳа, бир синфдамиз.

— Уни ферма қоровулчилигига қўйиб кўрмайсизларми?

— Бугун унинг навбати.

— А, жуда соз. Жуда соз. Хўп бўлмаса, секретарь болам, ишларингга муваффақият тилайман.

Отамурод раиснинг унга алоҳида эътибор бериб, сўзлашганидан кўнгли тоғдай кўтарилган бўлса-да, Амет тўғрисидаги гапларини тушунмай ўйланиб қолди. Аммо гумонсираш учун ҳеч қанақа асоси йўқ эди. Шундай бўлса ҳам раиснинг бояги сўзлари ҳал қилиниши лозим бўлган ажиб бир жумбоқ эди.

«Бу жумбоқни ечиш учун Аметни зимдан кузатиш керак», деди у ўзига ўзи ва шу куни тунда қоровулчиликка борган Аметни изидан пойлаб, унинг ҳатти-ҳаракатларини сиртдан кўзатиб чиқди. Амет қоровулхонадан ҳеч қаёққа қўзғалмади. Айтарлик ҳеч қанақа воқеа содир бўлмади.

Отамурод тонг оқара бошлаган пайтдагина уйга қайтди. Ўзини кўрпага ташладию, тарашадай қотди. Чошгоҳ маҳалдагина уйғонди. Ойиси чойларни дамлаб, устига дастурхон ёпиб қўйибди. Отамурод эндигина нонушта қилишга ўтирган ҳам эдики, ташқарида тўртинчи синфда ўқийдиган укаси Ойшагулнинг йиғлаб келаётган товушини эшитиб қолди. Бирор фалокат юз бердими, деб югуриб, кўчага отилди.

— Нима бўлди, Ойшагул, биров урдими?

— Сени «Олға» газетасида ёмонлаб чиқишипти. Ҳи-и-инг...

— Шу холосми?

— Шу холос. Ҳи-и-инг.

— Кўй, йиғлама. Уни ўзим ёздирганман.

— Нега ёздирасан, ҳи-и-инг...

Отамурод уни юпатди, бошидан рўмелини олиб кўз ёшларини артди. Ўз тарағи билан тўзғинган сочларини силлиқ қилиб тараб, ичкари олиб кирди. Бирга но-нушта қилишди.

«Дарсдан кеч қолганим қолган энди далага барвақт борай», деб кетмон билан кўчага чиққан эдики, нарида келаётган Сержонга кўзи тушди.

— Отамурод, бир оз тўхта,— деди Сержон олисдан товуш қилиб.

Унинг товуши илгариги гинахонлик, гажирликдан сира ҳам асар қолмагандай жуда мулойим эди.

Отамурод тўхтади.

— Кечир, Отамурод,— деди у қўл чўзиб,— сен чиндан ҳам ақилли бола экансан.

Отамуроднинг кулгиси қистади. Аммо ўзини жиддий тутиб деди:

— Қаёқдан била қолдинг?

— Мен сени деворий газетага ёзган эдим. Мақоламни чиқаришмас, деб ўйлагандим. Чиқаришмаса сен билан Гулойша иккалангизни қўшиб директорга қотириб ёмон-ламоқчи эдим. Раҳмат, мақоламни чиқартирибсан.

— «Олға» менинг шахсий газетам эмас-ку.

— Мард бола экансан. Агар сенинг ўрнингда мен шунақа секретарь бўлсам, газетани шартта йиртиб юборардим. Сен танқидни тан олдинг. Қойил, лекин шу, дарслардан орқада қолиб кетаётганинг рост. Шундай эмасми? Ана шуни бўйнингга олиб ўзинг тўғрингда ёзилган танқидни газетада босиб чиқаришга рухсат берганинг учун синфдаги болаларнинг ҳаммаси бугун сенинг орқангдан роса мақташди. Директор ҳам.

— Жуда кўп гапирадиган бўлиб кетибсан.

— Ҳа, бугун жудаям кўп гапиргим келаяпти. Айниқ-са, сенинг тўғрингда. Отамурод. Кечир мени... иложи бўлса... энди мени ҳам комсомол сафига олсанг!... Ариза берсам!..

Отамурод мойиллик билдирди.

Улар икков қўл ушлашиб, далага йўл олишди.

— Тушунганинг учун раҳмат, Сержон, комсомолга албатта оламиз.

— Мен-чи, Отамурод, сенга аввал айтмоқчи бўлган эдим, лекин айниб, бу фикрдан қайтган эдим: ҳалиги... фермадан қўйларнинг ўғирланишида шу Аметнинг ҳам иштироки борми деган гумоним бор. Бир куни бус-бутун илик ғажиб ўтирганини ўз кўзим билан кўрдим.

Отамурод кеча раис айтган гапларни эслади: «Демак раисга ҳам кеча шу — Сержон айтган экан-да. Айт-маса, Аметдан нега гумон қилади?» Аммо буни Сержонга билдирмади.

— Текин бўлса биз ҳам ердик,— деди унга.

Сержон дилида унинг бу фикрига қўшилмаса-да, унга қарши гап айтмай, биринчи марта ўзини тийиб, жим қолди...

— Отажон акадан хат келаяптими?

— Ҳа.

— Қомсомолга ўтиш учун сенга қанақа топшириқ берай?

— Гапим гап. Қанақа топшириқ бўлса ҳам бажара-вераман.

— Фақат топшириқнинг ўзини бажариш кифоя қилмайди.

— Ўзингга ҳаммаси аён... Ўжар бўлмайман.

— Мана бу бошқа гап!..

16

Ҳамма—ҳаракатда, тиним билмай меҳнат қилади. Қаттанинг ҳам, кичикнинг ҳам ўзига яраша ташвиши, қиладиган ишлари бор. Мактаб ўқувчилари тушгача дарс ўқишса, тушдан кейин далага ёки фермага боради. Қатталарнинг оғирини енгил қилиш учун, фронтда жанг қилаётган оталари, акалари, тоғалари амакилари-

нинг тезроқ душман устидан ғалаба қозониб қайтишлари учун тиришиб-тирмашади. Баъзан кунлар тунларга, тунлар эса кунларга уланиб кетади. Аммо иш адо бўлмайди. Бири кетидан иккинчиси чиқиб тураверади.

Кечагина қиш эди. Бугун эса баҳор ҳам ортда қолиб, ёз ўз ҳукмини ўтказмоқда.

Бу фаслнинг ташвиши айниқса ўзгача. Ҳамма қиш ғамини шу фаслда ейти. Пахтага ишчи бериш айти шу фаслда авж олади. Энг масъулиятли давр бошлади. Эндигина кўкариб чиққан ёш ғўза кўчатларининг душмани кўп: ёввойи ўтлар, турли-туман ҳашаротлар уларнинг яйраб-яшнаб ўсишига имкон бермайди. Бўғиб ҳар хил иллатларга дучор қилади. Шу туфайли қимирлаган одам борки, ҳаммаси ғўза парваришига сафарбар этилади. Шу қаторда бошқа экинларга ҳам қараш керак. Уларнинг ҳам тури кўп. Қолхозда эса ишчи кучлари оз. Тоғни урса толқон қиладиган азамат йигитларнинг ҳаммаси фронтга кетиб, ишчи кучи камайган бўлса ҳам план камайган эмас, қайтанга ғалла ва полиз экинларига бўлган талаб оширилди. Уларни ҳам ўз вақтида экиб, парваришини жойига келтирмаса, яна бўлмайди. Бундан ташқари чорвани айтмайсизми. Фақат мол-қўйларининг қишлик ем-хашагинигина тайёрлаш билан кифояланиб қолмасдан, ҳатто ҳар бир хонадондаги мол-қўйлар учун ҳам қишичи етадиган ем-хашак шу ёз мавсумида жамғариб олиниши лозим. Хуллас, иш кўп, каттага ҳам, кичикка ҳам етарли.

Мактабда ўқув йилининг якунига бағишланган мажлис ҳар сафаргидай тантанали вазиятда ўтди. Бунга ота-оналар ҳам қатнашди. Кун тартибидаги асосий масала, ўқувчиларнинг давомат ва ўзлаштириши тўғрисида бўлса ҳам «ва бошқа масалалар» тарзида ўртага ташланган — мактаб ўқувчиларининг ёзги таътил вақтида бригада-бригада бўлиб колхоз далаларида ишлаши тўғрисидаги масала ҳамманинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Ҳар бир ўқувчининг ёзги таътил вақ-

тида ўзлари тузган ўқувчилар бригадасида ишлаши алоҳида уқтирилди.

Ҳар йили синфни мақтов қоғози билан битирадиган Отамурод бу йил мақтов қоғози ололмади. Бунга ичидан зил кетиб хафа бўлса ҳам ташида ҳеч нарса билдирмасликка тиришди. Директор ўзининг охириги якунловчи сўзида унинг номини аълочи ўқувчилар қаторида тилга олмаса-да, Отамурод тўғрисида махсус тўхтаб, бутун мактаб фахрланса арзийди, деди.

Отамуродга бу мақтовлар қилган ишлари учун эмас, балки қилиши лозим бўлган кейинги ишлари учун айтилаётгандай эшитилди. Мағрурликка берилмади. Зотан унда бунақа одат йўқ эди. У ҳаммавақт камтар, камсуқум бўлишга интиларди. Бу фазилат унга отасидан ўтган. Жумамурот ака ўзи шунақа одам эди. У колхознинг энг илғор тракторчиси бўлса ҳам, трактори доим шай, ишларни доим дўндириб қўйса ҳам, планларини ортиғи билан бажариб, неча марталаб газеталарда суратлари босилиб чиқса ҳам, тилдан-тилга ўтиб мақталса ҳам, бирон мартаба «мен мана шунақа одамман», деб мақтанган эмас эди. У ўта меҳнатсевар бўлганидек, ўта камтар, камсуқум, хушмуомала одам эди...

Отамуродга ҳам унинг ана шу олижаноб фазилатлари шундоққина кўчган қўйган эди. У ҳам камтар, меҳнаткаш, тиним билайди, эндиги иши унга ҳам ўқиб, ҳам ишлаб юрган пайтларидагидек қийин бўлмади. Далада ҳар қанча тер тўкса ҳам иш бир жўнлик бўлгани учунми чарчамас, кечқурунлари эса «муаллимлик» қилаверар эди. Чунки илгаригидай ҳар куни дарс тайёрлаб, мажлис ўтказиб ўқувчилар арзини тинглаб юрмайди-да. Тинч ухлайди.

Фақат бир нарсадан унинг дили ғаш.

Мана икки ой бўлаяпти-ки, отасидан хат йўқ.

Бугун туш чоғи, колхозчилар дам олиб ўтирган пайтда кўнгли тинчимай газета олиб келиш баҳонаси билан

колхоз идорасига борди. Почтальон ҳали райондан келмапти.

Изига қайтишини ҳам, почтальон келгунча кутишни ҳам билмай, иккиланиб турган эди, директори Тажен Изимбетов келиб қолди. Уч-тўрт кундан бери Отамурод уни кўролмаган эди. Югуриб бориб саломлашди.

Директор худди ўз ўғлидай унинг саломига илиқ алик олиб, ҳол-аҳвол сўради.

— Кўрганим яхши бўлди,— деди у кейин,— мактаб ремонтига боғлиқ ишлар билан районга кетган эдим. Ҳозиргина правление раисини учратиб қолдим. У «қишга пичан тайёрлаш учун мактаб ўқувчиларидан битта бригада тузиб, бизга ёрдамлашиб юбормасанг ишимиз чатоқ бўлиб қолди», деди. Мен эса ҳозир ремонт ишлари билан бандман. Муаллимлардан ҳам иккитаси ариза бериб, фронтга кетворишди. Қолган учтаси эса, ўзинг биласан, яримта — ногирон одамлар. Мабодо бу йил муаллим етишмаса, бошланғич синфлардан бирортасини сенга бериш ниятим ҳам йўқ эмас. Ҳозирча, шу пичанчилар бригадасини ўзинг ташкил этиб, кўлга кетмасанг бўлмайди.

Бу гаплар Отамуроднинг руҳини кўтарди. У ўзини яна бир-икки ёш улғайгандай ҳис этди. Ахир шундай одам унга ишонч билдириб, бригадани ўзинг ташкил этасан деяпти. Уқитувчи қилиб олиш ниятини айтаяпти. Бу ҳазил гапми? Отамурод дилдан хурсанд бўлиб, ҳеч қанақа сўз қўшмай ўз розилигини билдирди.

Директор сўзида давом этди.

— Бригадага ўз синфинг билан бу йил олтинчи синфни битирган болаларни оласан. Тушдан кейин болаларга хабар бериб кечқурун мактабга йиғилинглар. Ўзим сўзлашаман.

— Яхши, Тажен оға.

Улар эндигина хайрлашмоқчи бўлиб турганда, хуржунининг икки кўзини газета билан тўлдириб почтальон келиб қолди.

Колхозда кимдан ким хат кутишини, кимдан қачондан бери на хат, на хабар келмаётганини яхши биладиган почтачи Отамуродга яқинлашган ҳамон от жиловини тортиб, илжайиб.

— Қани, Отамурод суюнчини узатавер отангдан хат бор.

Отамурод югуриб бориб, от жиловини ушлади. Почтачи уч бурчакли хатлар орасидан биттасини олиб унга узатди. Отамурод сабрсизлик билан дарҳол конвертни очди. Шоша-пиша хат сатрларига кўз югуртириб чиқди-да, директорни ҳам, почтачини ҳам унутиб далага, ойисининг олдига чопди.

— Отамурод,— деди унинг ҳолатини кузатиб турган Тажен Изимбетов,— қаёққа шошяпсан, тўхта!

Отамурод тўхтаб изига қайтди. Директордан уялиб, узр сўради:

— Кечпрасиз, Тажен оға.

— Ҳечқиси йўқ. Тушунарли, қалай, отанг соф-саломат эканми?

— Соф, оға, ҳаммаларингизга салом айтипти.

— Унга хат ёзсанг, мендан ҳам салом айт. Қани, хатни менга бериб тур, адресини ёзиб олай.

Тажен оға адресни кўчириб олгач, Отамуродга деди:

— Қолбойга бормаё қўя қол. Унга ўзим айтаман. Ўз бригадасидаги болаларга ҳам, қўшни бригадалардаги болаларга ҳам у хабар беради.

— Хўп, бўлади.

Директор идорага кириб кетди.

Отамурод далага йўл олди. Арава изига тушиб олди-да, хатни яна бир бошдан ўқишга тушди:

«Отамуродим,— дейилган эди хатда,— ойингга, Ойшагулга, Уринбекка мендан салом айт. Ҳаммасини менинг номимдан суюб, қайта-қайта суюб ўпиб қўй, ўғлим! Мендан хат кечикиб боргани учун балки хавотир олгандирсизлар. Ҳечам хавотир олманглар. Бизнинг шароитимизда хат ёзишга имкон йўқ. Ҳамма гапни тў-

лиқ ёзишга вақтимиз зиқ, ўғлим. Шундай бўлса ҳам бугун афсонага ўхшаб кетадиган бир воқеани ҳикоя қилиб бермоқчиман. Сен ахир афсона — эртақларни яхши кўрасан-ку. Одамлар қирилиб қонлари дарё бўлиб оқаётган уруш майдонларидаги баъзи ишларни афсонадан фарқ қилиш қийин. Сен буни ўқиб, чиндан ҳам афсона бўлса керак, деб ўйлашинг аниқ. Афсонадай бўлган бу воқеа менга икки кун ҳордиқ берди ва ушбу хатни ёзиш имконини туғдирди.

Мана у, эшит:

Бир тепаликни қўлга киритиш учун қаттиқ жанглар бўлди. Душман аскарлари шу тепаликка мустаҳкам жойлашиб, ниқобланиб олишган, кўз очиргани қўймас эди. Душманинг кучи, қурол-аслаҳаси қанча эканлигини аниқлаш керак бўлиб қолди. Икки топқир ҳужум қилиб тепаликни ололмадик, анчагина талафот бердик. Нима қилиш керак? «Тил» тутиб келиш керак, деди командиримиз. Ҳамма аламзада эди. Қони қайнаб газабдан ўзини қаерга қўйишни билмай юрарди.

— Хўш, ким боради?— деди командир солдатларга мурожаат қилиб.

Барча баробар «мен бораман», деб олдинга чиқди. Мен ҳам. Командир мени танлади. Шундай қилиб десанг тун қоронғисида йўлга чиқдим. Душман эса биз томонга тез-тез ўқлар ёмғирини ёғдириб турар эди. Бош кўтаришга имкон йўқ, ер бағирлаб сурғалиб бораёпман. Душман истехкомига етай деб ҳам қолдим. Шу пайт дайди ўққа учдими ё шу атрофга тушиб портлаган снаряд парчаси келиб тегдими, қўлимдан пистолетим тушиб кетди. Қоронғи кечада тошлар, чигирткалар орасини уввало пайпаслаб қидираман, қани энди топилса. Вақт зиқ, бунинг устига душман қўл узатсам етгудай жойда, фаҳмлаб қолиши мумкин. Орқага шўппайиб қуруқ қайтиб бориш — уят. Шу пайт иккита фашистнинг қораси кўриниб қолди. Улар милтиқларини ёнларига қўйиб алланималар ҳақида чуғурлашар эди. Бир кўнг-

лим, вақтни ганимат топиб граната ташлагим, портлатиб юборгим келди, келди-ю, кейин яна ўйланиб қолдим. Чунки, бизга ҳозир немиснинг ўлиги эмас тириги «тил» — керак. Бирдан хаёлимга бир фикр келиб қолди. Пайсалга солмай, белимдаги камаримни ечдим-да, дарҳол пистолет шаклига киритиб ўрадим. Орқасидан пойлаб бориб: «Халт¹», дедим. Улар бундай бўлишини сира кутмаган эди. Саросимага тушиб, иккаласи ҳам барабар қўлларини кўтаришди. Немисчадан уч-тўрт сўзни ёдлаб олганим иш берди. Қуролдан четроққа жилишини буюрдим. Кейин иккаласининг автоматини тортиб олдим-да, бирини ўқталиб, бирини елкамга олиб, олдимга туш деб буюрдим. Тархашлик билан бўлса ҳам буйруғимга итоат қилиб, аста олдимга тушишди. Душман истеҳкомидан анча узоқлашдик. Мен «тўппончам»ни ечиб, белимга боғлаб олмоқчи бўлдим. Немисларнинг бири буни сезиб, мени немис қурolidан отолмайди деб ўйлаган бўлса керак, тўхтади. Мен шу заҳоти тариллатиб қўлига ўқ уздим. Немис «их» деди. Аммо йиқилмади. Чап қўли билан шалвираб қолган ўнг қўлини ушлаганча олға юришда давом этди. Иккинчиси орқага бурилишни хаёлига ҳам келтирмади. Биринчисининг пана-сига ўтиб, илдамроқ юришга ошиқди...

Мана сенга, ўғлим, эртак. Уларни олиб келиб командирга топширдим. Икки немисни қандай қўлга туширганимни йигитларга ҳикоя қилиб берсам, улар қотиб-қотиб кулишди. Шундагина мен ҳам уларга қўшилиб кулдим. Чиндан ҳам кулгили ҳодиса шундай эмасми?..»

Отамуроднинг ҳам кулгиси қистади. Дала шийпонига оғзининг таноби қочганча кириб келди. Колхозчилар унинг шодон чеҳрасини кўриб, отасидан хат келганини тушунишди. Газетадан олдин ана шу хатни ўқиб беришларини илтимос қилишди.

¹ Халт — тўхта.

Хатнинг ана шу «эртак» жойига келганда Отамуроднинг яна кулгиси қистади. «Эртак» охирига етганда эса колхозчилар ҳам «гур» этиб кулиб юборишди.

Отамурод хатни ўқиб бўлиб яна учбурчак ҳолига келтириб буклаётган пайтда, Гулим секин ўрнидан турди-да, индамасдан далага йўл олди. Баъзиларнинг унга раҳми келди: «Шўрликнинг эрдан ҳалигача хат келмайди», деб унга ачинишди. Баъзиларнинг эса бу нима қилгани, индамай туриб кетаверди-я», деб энсаси қотди, гаши келди. Отамурод шийпоннинг бир четида чумчуқдай бўлиб ўтирган Аметни бармоғи билан имлаб, олди-га чақирди.

— Мен одамларга газета ўқиб бергунимча, сен ҳов, анов учинчи бригадага бориб кел.

— Нима учун?

— Кулоқ сол, Гулойшаларга айт, бригадасидаги синфимиз ўқувчилари билан олтинчини битирган болаларнинг ҳаммасини олиб, кечқурун мактабга борсин.

Амет сўнгги пайтларда анчагина мулойим тортиб, ювошланиб қолган эди. Отасининг фронтга бормай шу атрофда қочиб-писиб юрганидан одамлар хабардор бўлиб қолганини сезгандан бери у ҳеч ким билан тортишиб жанжаллашиб ўтирмас эди. Ҳозир ҳам миқ этмай Отамуроднинг айтганини қилишга шошилди. Қозиққа илиб қўйган шапкасини олишни ҳам унутиб, чопганча кетди.

Отамурод Темирхон отанинг ёнига ўтириб, заранг косага солинган ёрма гўжани ичди-да, кейин газетадан «Совинформбюро» хабарларини ўқишга киришди.

16

Сержон чиндан ҳам яхши бола бўлиб қолди. Уғлида пайдо бўлган бу ўзгаришларни кўриб Ойгул онанинг кўнгли тоғдай кўтарилди. «Майли ётсин, то болалар

гўплангунча чошгоҳ бўлади. Шунгача яна пича ором олиб, уйқуга тўйиб олсин», деди у Сержонга озор бергиси келмай. Унинг кийим-кечакларини тайёрлаб ёстиғи ёнига қўйди, пичан ўроққа олиб кетадиган нон, сўк толқон ва бошқа майда-чуйдаларни қопчиққа жойлади-да, оғзини маҳкам бўғиб уни ҳам Сержоннинг кийимлари ёнига суяб қўйди. Сўнг ўзи апил-тапил ишга жўнаб кетди.

Сержон ҳамма нарсасини онаси ҳозирлаб қўйишини яхши билар эди. Шунинг учун ҳеч нарсанинг ташвишини қилмай мириқиб ухлади. У уйғонганда кун кўтарилиб, анча берига келиб қолган эди.

Кўча ариққа чиқиб бет-қўлларини ювиб келмоқчи бўлди. Шу пайт орқасидан Аметнинг товуши эшитилди:

— Сержон, энди уйқудан турдингми? Бормайсанми? — деди бўшашиб келаётган Амет худди йўқотган нарсасини топиб олгандай хурсанд бўлиб.

— Нега бормас эканман. Бораман!— деди Сержон унга хўмрайиб қараб.

— Менинг зарур ишим чиқиб қолди. Отамуродга айтиб қўйсанг. Менга бугун рухсат берсин. Эртага ўзим изларингиздан етиб бораман.

— Қаерга боришимизни билмай топишга қийналиб қоларсан, дейман.

— Биладиганлардан сўраб-суриштириб топиб оламан парво қилма. Шунча боладан бирор из қолмайди, деб ўйлайсанми?

Ариқнинг нариги бетида отлиқ келаётган Темирхон отага кўзлари тушиб иккалалари ҳам унга баравар салом беришди:

— Ассаломалайкум, Темирхон ота!

— Ваалайкум ассалом. Баракалла, баракалла. Саломат бўлинглар,— деди Темирхон ота уларнинг саломига алик олиб. Ота ёш йигитлардай эгарда ўтириб, енгил елиб борарди. Елкасига осиб олган ов милтиғи ҳам унга ҳозир жуда ярашиб турарди.

— Қани, юрмайсизларми?

— Ҳозир, ота,— деди Сержон тараддудланиб,— сиз ҳам борасизми?

— Раис мени сизларга йўлбошчи қилиб тайинлади.

— Кеча Тажен ога сизларга колхоздан ҳам ҳамроҳлар бўлади деган эди, сиз экансиз-да, ота, жуда соз,— деди Сержон хурсандчилик билдириб.

— Шунақа, чироғим қариган пайтда мен ҳам сизларнинг сафингизга қўшилиб пионер бўлдим. Қани, юра қолинглар энди.

— Ота, айтолмайсизми, пичан қаердан ўрилади?— сўради Амет.

— Ҳа, сен бормайсанми?

— Эртага изларингиздан бораман, ота. Сизларни қаердан топсам бўлади?

— Бир қулоқ кўлингизни кун чиқни томонида бўламиз. Ана ўша жойдан топасан.

— Раҳмат, ота.— Амет секин орқасига бурилди.

— Тўхтаг, ота, мен ҳозир...— деди Сержон шошапиша юз-кўллари сузга чайиб.

— Сержон югуриб уйга кирди. Яримта нондан бир тишлаб, онаси тахт қилиб кетган қопчиқни зудлик билан орқалаб чиқди. Темирхон ота Сержондан қопчиқни олиб, эгар қошига илди.

Барвақт тўпланган қизлар, болалар мактаб саҳнида волейбол ўйнашар эди. Темирхон ота отидан тушмай, уларнинг ўйинларини мароқ билан томоша қила бошлади. Сержон қопчиқни отадан олиб кўпчиликнинг тугун-бўғинини ёнига қўйди-да, ўзи югуриб ичкари кириб кетди. Зум ўтмай Отамурод билан бирга чиқди.

Ҳамма боланинг эғнида майка, труси бўлиб, бошида эса газеталардан ясалган кўлбола чучвара қалпоқ. Фақат Отамуроднинг кийимигина уларникидан бошқачароқ: у ранги ўчинқираган қора шим, оқ кўйлак ва отасининг қора қалпоғини кийиб олган. Шунинг учун

бўлса керак Темирхон отага у бошқалардан кўра, савлатлироқ, ақллироқ кўринди.

Отамурод ҳар сафаргидай ота билан келиб кўришди.

— Ҳамма тўпланиб бўлдимми?— сўради Темирхон ота, Отамуроднинг саломига алик олгач, болалар томон ишора қилиб.

— Тўпланиб бўлди чамаси,— деди Отамурод ва болалар томонга қараб баланд овоз билан команда берди: — Бригада сафлан!

Болалар дув этиб қопчиқларига ёпишди. Ҳар бири қопчиғини елкасига осиб, ўроқларини ушлаганча бўйсира бўлиб сафланди.

Темирхон ота уларга мурожаат қилиб деди:

— Гап мундоқ, болаларим, бир қулоқ кўли яқин эмас, анчагина олис. Кимнинг юки оғир бўлса, менга берсин. Айниқса қизлар, отга ортиб оламан.

— Раҳмат, ота!— деди бир тўда болалар бараварига миннатдорчилик билдириб.

— Ундай бўлса кетдик,— деди Темирхон ота йўл бошларкан, ола отининг сағринига қамчи босиб.

— Кетдик,— деди болалар ҳам унга қўшилиб.

Отамурод кўзлари билан кимнидир излар эди. Буни ўзича тушунган Сержон сафдан чиқиб келиб, унга Аметнинг эртага боришини айтди.

— Нима учун? Сабабини айтдимми?

— Йўқ.

— Қизиқ, кечаги ваъдаси бошқача эди-ку?!

«Зарур ишим чиқиб қолди», дейди. Бироқ шахти пастроқ кўринди.

— Ундай бўлса, сен ҳам қол,— деди Отамурод унга, — қопчиғингни менга бер, ўзим кўтариб кетаман. Бироқ ҳеч кимга билдирмай қол, Аметнинг «зарур иши» нималигини аниқла, кузат: бироқ ўзига билдирмай кузат.

Сержоннинг қолишга раъйи йўқлиги сезилиб турар

эди. Отамурод унинг рад жавоб беришини пайқагандай давом этиб, жиддий қиёфада яна деди:

— Бу сенинг комсомолга ўтишинг учун махсус синов топшириғи. Секин-секин орқада қолиб, ҳов анов терак-зорга борганда лип этиб ўзингни четга ол. Тушундинг-ми?

— Тушундим!

Отамурод югуриб, болаларга етиб олди.

— Қани, болалар, қўшиқ бошлаймиз!

Ҳамма баравар қадам ташлаб, «Широка страна моя родная» қўшиғини бошлаб юборди.

Широка страна моя родная

Много в ней лесов, полей и рек.

Я другой такой страны не знаю

Где так вольно дышит человек.

Бир қулоқ кўли томон олиб борадиган кенг арава йўли борган сайин торайиб, тушга яқин бутунлай ёлғизоёқ сўқмоққа айланди. Товонлари чўкиртакка ўрганмаган ялангоёқ болалар ипларини боғлаб елкасига ташлаб олган эски туфли ҳамда калишларини кийишга мажбур бўлди. Бориб-бориб ёлғизоёқ сўқмоқ ҳам йўқолди.

— Энди бир оз ўзимиз йўл очиб юрамиз. Кейин яна пода йўли чиқади,— деди Темирхон ота болаларга далда бериб.

Болаларнинг юриш суръати анча секинлашди, сафлари бузилиб кетди. Ҳар ким ўзича тиканак — чўкиртаксиз йўл топиб юра бошлади.

Ҳар қадамда тўсиқ: тарвақайлаб ўсган тарангилар, ирғайлар, жингиллар...

Болаларнинг овулдан чиқаётган пайтдаги шўхчан қўшиқ, кулгилари ҳам энди тиниб қолган эди. Чарчоқ аломатлари сезилди. Йўл юришса ҳам, мўл юриб ҳарчанд олдинга интилишса ҳам кўлдан дарак йўқ эди. Уқтин-ўқтин юмронқозиқ, кўр каламушлар, сичқонлар, калтакесаклар учраб қолади. Вишиллаганича иланг-би-

ланг шох ташлаб оқ, сариқ, чипор илонлар ўтиб қолади. Қулоқларини диккайтириб, гоҳ у, гоҳ бу бута остидан қуёнлар дикиллаб қочади.

«Ҳа, акалар йўл бўлсин» деган каби чинор косасидан бош чиқариб, тошбақалар лапанглаб чиқади. Беданалар пориллаб учади. Капалаклар липиллайди. Болалар дастлаб гоҳ қуён, гоҳ бедана орқасидан қувиб яйраб-яшнашди. Кейин буни ҳам йиғиштириб, тезроқ манзилга етишни ўйлаб қолишади. Аммо қани энди ета қолишса?!

Кун тушдан оғиб кетди. Бироқ кўл кўзга чалинмас эди. Ҳар замон-бир замон отининг пишқириб қўйиши бўлмаса, Темирхон отанинг ҳам нафаси ичига тушиб кетган эди. Отамурод ора-сира «ҳамма келяптими-йўқми» деган каби бошини юқори кўтариб, ўртоқларига назар ташлаб қўяр, орқалаб олган Сержоннинг қопчиғи билан ўзининг халтасини силкиб-силкиб юқорилаб олар эди.

Болаларнинг баъзилари ўзларининг гармон, мандалиналарини ҳам қўлтиқлаб олишган эди. Энди булар ҳам уларга малол кела бошлади. Ора-сира:

— Буни ўзимизга ортиқча юк қилиб, нега олиб чиқдик-а?— деб ўзларидан-ўзлари шикоят ҳам қилиб қўйишарди.

Уларнинг чарчаб қолганини сезган Отамурод бундай пайтларда йўл четига чиқиб, ҳамма болалар олдидан ўтиб бўлгунча «қани юра қолинглар!» деб кузатиб турар эди. Бундай пайтда «Шикоятчилар дарҳол жим бўлиб қолишарди. Бир-бирларини туртиб-муқиб, тезроқ юришга ундашарди. «Чарчадик» деб очиқ айтишга андиша қилиб индашмасди, аста бурунларини тортиб, йўталиб олишарди, холос.

Болаларнинг чарчаганини Темирхон ота ҳам пайқади.

— Қани, болаларим, мана шу ерда бир оз нафас ростлаб олайлик,— деди катта бир тўранғи тагига етганда.

Болаларга дарров жон кирди. Бири қопчигини очиб нон олди, бири сув. Бир-бирларини меҳмон қилиб, овқатланишга тушиб кетишди.

— Болаларим,— деди йўлга тараддудланиб,— яна бир ҳангомалик масофа қолди. Тингласангиз, ҳангомани ўзим айтиб бераман.

— Айтинг, ота, айтинг, тинглаймиз,— деди болалар дув ўринларидан туриб. Улар отани асаларидек дув ўраб олишди.

Темирхон ота отини ҳам жадалламай ўзи ҳам шошилмай бир маромда ҳангома бошлади:

— Овулимизда Бобохон бой деган бир одам бўлғувчи эди. Бой бўлганда ҳам ниҳоятда қув, пихини ёрган айёр бой эди. Айёр бўлса ақлли экан-да, деб ўйламанглар. Зинҳор. Айёрлик бошқа, ақллилик бошқа. Бунинг фарқини кейин айтаман. Шундай қилиб десангиз, ўша Бобохон бой иморат қилди. Шундай иморат қурдирдики деворнинг қалинлигини нақ икки метр қилдирди. Иморат битгандан кейин кўп ўтмай инқилоб бўлиб, совет ҳукумати тузилди. Дастлабки йилларда Совет ҳукуматининг нима эканлигини тушунмай, ўзини уёқдан-буёққа ташловчилар ҳам бўлди. Баъзилар адашди. Кўпчилик эса биринчи кундан бошлабоқ Совет томонга ўтди. Бобохон бой эса бетараф турди. Ҳеч нарса билан иши бўлмай, нуқул дон сотиб олиш билан шуғулланди. Биров уни «ҳов, бой, нима қилиясан?» деб суриштирмади ҳам. Бу орада Бобохон бойнинг уй деворини урган икки уста бирданига йўқ бўлиб қолди. Овул деҳқонлари бойдан гумон қилиб, унинг уйига бостириб боришди. Мен ҳам улар билан бирга кирдим. Қарасанг, ҳовлининг ўртасида катта ҳовуз ҳам пайдо бўлиб қолибди. Ҳовузга эъгибор бермадик. Анов йўқолган усталарни сўрадик. Бой елкасини қисиб, «билмайман» деди. Шундан кейин зардаси қайнаган уч-тўрт деҳқон: «Сендан манов, икки метрлик деворларни силлиқ тарашлаб урган усталарни сўраяпмиз...», деб деворга бир тепган эди, шўр ташла-

ган зах девордан тандирнинг оғзидай туйник очилиб, шовуллаганича оппоқ бўғдой тўкилди.

— Худди мана шу ерда...— деди у ҳовлиқиб. Бойнинг ранги қув оқарди. Кейин билсак унинг деворнинг энини кенг қилиб урдиришида сир бор экан. Унинг орасига ўрага ўхшатиб, жой қилдириб жамики йнғиб-тўплаган донларини ўша ерга жойлаган экан. Оз ҳам, кўп ҳам эмас, беш юз қоп. Ҳаммасини очиб олдик. Энг кейинги девор орасидан бояги икки устанинг жасади чиқди.

— Вой, ярамас бой!

— Жаллод!

— Бечора усталар!

Темирхон отанинг ҳикояси болаларга қаттиқ таъсир этган эди. Уларнинг бири «бераҳм жаллод» деб бойни нафратласа, бошқа бири «бечора» деб бойнинг қопқонига тушган усталарга раҳми келар эди.

— Бегуноҳ усталарни нега ундай қилган-а, ота?— сўради дўмбоқ бир бола отага яқинлашиб.

— Э, болам, бунинг ўз сабаби бор. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида дон қаҳатчилиги бўлган. Бой яширган донларимни мана шу икки устадан бошқа ҳеч ким билмайди, шуларни йўқ қилсам, дон ўзимга қолади. Йўқ қилмасам, ҳукуматга айтиб қўяди, деб қўрққан. Уларни алдаб, меҳмонга чақирган-да, тинчитган-қўйган.

— Вой, бераҳм, бой!— деди дўмбоқ бола кўзларини чақчайтириб.

— Кейин бойга жазо берилдими?— деди Елесин.

— Нега берилмас экан? Берилди. Қамалди. Шу қамалганича қайтиб келгани йўқ,— деди Темирхон ота.

— Болалари йўқмиди?— сўради Гулойша.

— Биттаю битта ўғли бор эди. Ушанда ўн тўрт-ўн беш ёшларда эди чамаси. «Ота учун бола жавобгар эмас», деб ҳеч кимнинг у билан шун бўлмади.

Бир кун мен бойнинг ҳовузи қуритилганини сезиб қолдим. Сув ўтадиган кичкина ариқча боши боғлаб қўйилган эди. «Ажаб», дедим. Бунда бирор сир йўқмикин,

дедим ўзимча гумонсираб. Шундай дедим-да, қўшни овулга ўтиб кетавердим. Ярим тунда қўшни овулдан қайтиб келаётсам, ҳовуз ичида аллакимнинг қораси кўрингандай бўлди. Бир муддат узоқдан зеҳн солиб қараб турдим. Не кўз билан кўрайки, бу ўша бойнинг ўғли. Ҳовуз тагини кавлаб, бир нарсаларни чиқариб оляпти. У вақтларда кўзим ўткир, узоқдаги нарсаларни ҳам аниқ илғай олар эди. Дурустроқ синчиклаб билсам, у чиқараётган нарсалар кигиз билан гиламга ўхшадя. Дарров изимга қайтиб, икки-уч одамни уйғотиб келай дедим. Бироқ, мен келгунча у бу гиламларни гумдон қилиб кўядими деб ўйладим. Шартта устига бостириб бордим-да: «Ҳа, фалончи ярим кечада нималар қилипсан?» дедим. У доводираб, дарров алланимага ташланди. Унгача мен ҳам қараб турмай устидан босиб тушдим. Лойга чаплаштириб ҳиқилдоғидан олдим. У бўшашди. Қаршилиқ кўрсатишга мажоли келмай қолди. Унинг гилам остида босиб қолган ва олиб отишга улгурмаган милтиғини тортиб олдим.

— Манов милтиқ ўша эмасми?— деди Қолбой.

Темирхон ота кулди.

— Худди кўргандай гапирасан-а, ўғлим. Рост, ўша милтиқ мана шу. У мендан милтиғини қайтиб олмади. Уялди шекилли.

— У сиз билан олишмадимми?— деди яна бир бола қизиқиб.

— Олишди-ю, аммо кучи етмади. Боёқиш ҳовуз лойини чиқараман деб чарчаб қолган экан чоғи.

— Шундан кейин нима бўлди?— қизиқсиниб сўради яна бир бола.

— Ҳа, ҳа, кейин нима бўлди?— бошқалар ҳам унга жўр бўлишди.

— Кейинми? Кейин жуда қизиқ бўлди. «Темирхон оға,— деди у ҳеч нарсани кўнглига олмаган одамдай,— манов гиламларни отам Бобохон бой кўмдирган эди. Мабодо, мол-мулкимизни мусодара қилгундай бўлса

топиша олмасин деб, туни билан ҳовуз кавлатиб, уларни кигизга ўраб шу ҳовуз тагига кўмдирган, устидан сув қуйиб юборган эди. Яқинда шу эсимга тушиб қолди. Чириб кетган деб ўйладим. Шундай бўлсаям, яна бир очиб кўрай, мабодо чиримаган бўлса, ҳукуматга ўз қўлим билан олиб бориб топширай, деган эдим. Мана энди сиз гувоҳ бўлинг. Азонда ҳукуматга элтиб берай,— деди.

Мен ишондим.

— Нега милтиғини даъво қилиб олиб қўймади.

— Унга қолса олиб қўядику-я, лекин у бунга журъат этмади. Ҳукуматга айтган эдим, «кўрсатган жасоратинг учун мукофот» деб ўзимга хат қилиб берди. Иннайкейин, аини кучга тўлган, навқирон эдим-да у пайтлар, анча-мунча одам мен билан ўйлашиб бел уш-лашар эди.

— Ҳозир-чи?

Темирхон ота яна кулиб қўйди.

— Энди у пайтдаги куч-қувватлар қайда дейсан, болаларим. Энди қартайдим. Кўриб турибсизлар-ку, агар шу от бўлмаса, менинг сизлар билан бу ерга келишим осонми?

— Шундай қилиб, ота, ўша одам кейин нима қилди? Ҳозир ҳам борми?— деди Гулойша.

— Ҳа, у, ростдан ҳам эртасига нарсаларини ҳукуматга топширди. Мен гувоҳ бўлдим.

— Отини нега айтмайсиз, ота?— деди Елесин.

— Отини янаги сафар айтаман... Ие ана, келиб қолибмиз. Айтган эдим-ку сизларга бир ҳангомалик йўл қолди деб... Қани Отамурод, мана бу ёққа!

Темирхон ота ҳаммани бир жойга тўплаб, ишни нимадан бошлашни тушунтирди. Бир оз нафас ростлаб, овқатланиб олгач, ўғил болалар қамиш ўришга, қиз болалар эса, қапа тикиладиган жойларни текислаб тозалашга тушиб кетишди. Темирхон ота уларга бош-қош бўлиб, йўл-йўриқ кўрсатиб турди...

Кун ботишига яқин қизлар учун алоҳида, ўғил бола-

лар учун алоҳида капалар битказилди. Ошпазликка тайинланган болалар қумғонларга чой дамлади. Ҳамма овқатга ўтирди. Овқатдан сўнг Отамурод болаларнинг ишларини бир четда кузатиб ўтирган Темирхон ота ёнига келди.

— Ота, эсингиздами, бир куни менга ўша Бобохон бойнинг ўғли Аметнинг отаси деган эдингиз. Нега бугун буни айтмай яширдингиз?

— Сен ахир менинг муаллимимсан-ку. Муаллимим бўлгандан кейин сенга айтаман-да. Ҳа, ўша Бобохон бойнинг ўғли Аметнинг отаси — Отахон. Буни сендан яширганим йўқ. Бироқ, манов, болаларга айтмаганимнинг сабаби, Аметни ёмон кўриб қолишмасин дедим.

— Ота, пичан ўримига бизлар билан Амет ҳам келмоқчи эди. Бугун бирдан келолмайдиган бўлиб қолибди. «Зарур иш чиқиб қолган» эмиш. Бунда бир сир бўлса керак. Ана шу сирни билиб келиш учун Сержонни унинг изидан пойлашга қолдириб келдим.

— Э-э, чакки иш қилиб қўйибсан, болам,— деди қария.— Ахир унинг отаси Отахон армияга кетмай, қочиб юрипти деган гап бор эди-ку.

— Шундай гапни мен ҳам орқаваротдан эшитган эдим. Лекин ишонгим келмайди. Негаки, унинг ҳам отамлар билан бирга жўнаб кетганини ўз кўзим билан кўрган эдим. Ҳатто ўз ихтиёри билан ариза бериб кетган дейишади.

— Тўғри, ариза бериб кетган. Бироқ бунинг сабаби бор. У ферманинг жуда кўп мол-қўйларини сотиб, талон-тарож қилиб юборган. Ана шу айби очилиб, жиноятга тортилиши аниқ бўлиб қолгандан кейин ариза берган. У ҳам отасига ўхшаб ўлгундай қув чиқди, хумпар. Қониди бор-да.

— Ундай бўлса, менга отингиз билан милтиғингизни бериб турунг, ота. Аметнинг изидан ўзим кузатай.

— Йўқ, ўғлим, бу ёш болаларнинг иши эмас. Унақалар билан шаҳардаги милиционерлар шуғулланади.

Қария Отамуродга совуққонлик билан жавоб бериб, уни хотиржам қилмоқчи бўлди-ю, лекин ўзининг кўнглига ғашлик туша бошлади.

— Айтгандай сен уни пойлашни Сержонга топширдим, дедингни? Эрталаб мен Амет билан Сержон икковларининг сўзлашиб турганини кўрган эдим. Роса одамига топширибсан-ку?!

— Ундай бўлса мен кетдим, ота!

Отамуроднинг кўнглига гулгула тушди. У Темирхон отанинг «ҳай-ҳай»лашига ҳам қараб ўтирмай югуриб бориб, милтиқни олди-да, унинг ола отига ирғиб миниб, қамишзорлар ичи билан елдай учди.

18

Сержон уйига келиши билан дарҳол томга чиқиб, маккапоя ғарами орасига бекинди. Аметларнинг ҳовлиси бу ердан жуда яхши кўринар эди. Уша ердан туриб, ҳовлини кузатди. Ҳеч ким кўринмади. Биров кирмас ҳам, чиқмас ҳам эди. Уй деразасининг атрофи айланасига оқланган эди. Ана, ниҳоят, дераза пардаси кўтарилди. Кимдир ташқари назар ташлади. «Аметга ўхшайди», деди Сержон дилида. «Ишқилиб, мени кўриб қолган бўлмасин-да. Кўрса нима бўлти?» Сержон ўзига дадиллик берди. Кейин яна ўйланиб қолди: «Хўш, бу ерда пойлаб ётганимдан нима фойда? Қўлимдан нима келади? Қани энди билдирмасдан секин уйга кириб, бошмолдоқвойдай кўрпасининг орасида яшириниб олсам-да, бўлган воқеаларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрсам, қулогим билан эшитсам. Эҳ, бунинг иложи йўқ-да! «Шошма, шошма, Сержон», деди у ва кўрсаткич бармоғини пешонасига қўйиб ўйлай бошлади. «Бу ерда қандайдир бирорта сир бўлиши керак. Отаси «фрондан қочиб келганмиш», деганга ўхшаш ғалати бир гап эшитгандай бўлгандим. Аммо ишонмагандим. Балки шу ростдир? Рост бўлса, нега Отамурод менга буни очиқ

айта қолмади? Ишонмадимикин? Балки ўзи ҳам билмас? Билмайди. Билса, айтган бўларди. Қани бир оз сабр қилиб ўтирай-чи? Жуда бўлмаса бирор ҳийла ишлатиб ичкари кириб оларман. Бошмолдоқвой бўлиш шартми?..»

Амет кеча кечқурун бўлиб ўтган мажлисда пичан ўроққа бориш учун сидқидилдан розилик билдирган эди. Онаси ҳам бунга қаршилиқ кўрсатмай, унга тун билан озиқ-овқат тайёрлади. Аммо ярим тунда уларнинг дераза ойнасини чертиб уйга кирган шарпа унинг бутун режаларини бузиб кетган эди.

Амет тонг ёриша бошлаганда алланимадан чўчиб ўйғонди. Ўйғондию, кўрпаси устига қўйилган қоғозга кўзи тушди. Бет-қўлларини ювиб, келибоқ дарҳол қоғоздаги ёзувларга кўз югуртириб чиқди. «Ўғлим, ширин уйқунгни бузгим келмади. Менга сенинг тинчлигинг керак. Эртага орқамдан излаб бор. Сенинг ўз қулоғингга айтадиган гапларим бор. «Нима гаплар экан?» деб ташвиш чекма. Ота-онанинг ўз фарзанди, унинг келажак бахт-саодатидан бошқа қанақа гапи бўлиши мумкин?

Хатни ўқиб бўлгач, йиртиб ташлади.

— Ойи!

— Лаббай қароғим!

— Отам келдими?

— Ҳа-да.

— Бугун тушдан кейин менинг пичан ўроққа боришимни айтмадингизми?

— Айтдим. У сенинг қўлларингни қора қамишдан қийилиб қабаришини истамади.

— Нима, у мени тенгдошларимдан яккамохов қилиб ажратиб қўймоқчими?

— Билмадим, чироғим, агар ҳамма оталар ҳам ўз боласига сенинг отангдай меҳрибон бўлганида бу дунёда ҳеч қачон уруш бўлмас эди.

Амет отасининг шаънига аллақандай сўзлар айтгиси келди-ю, бироқ ўзини тутди.

Онаси у гапиргунча бўлмай яна ўзи деди:

— Тунда ўзи олиб кетишга улгурмади, мана буларни элтиб берасан,— деди-да, озиқ-овқатлар солинган халтани кўрсатди.— Эҳтиёт бўл, яна биров кўриб қолмасин.

Аметнинг аввал жаҳли чиқди. Кейин яна бўшашиб, ўйланиб қолди. Нима бўлса ҳам отасининг олдига боришни, унинг билан юзма-юз келиб, очиқчасига гаплашиб олишни маъқул топди. Бироқ пичанчилар бригадаси овулдан жўнаб кетиб, эл оёғи босилгандан кейин бораман, деди-да, Сержонга «зарур иш чиқиб қолганини» айтгандан сўнг уйга кириб олганича ташқари чиқмади. Шу туфайли Сержоннинг киши билмас изига қайтиб, томдаги маккапоя орасига бекиниб олганини ҳам пайқагани йўқ. Эл оёғи тинишини кутди. Деразадан мўралаб-мўралаб қўйишининг боиси ҳам шундан эди.

Сержон сичқон пойлаган мушукдай икки кўзини Аметларнинг уйдан олмай кузатиб ётди. Ана, дераза пардаси ёпилди. Бир оздан кейин эшик ёнида Амет пайдо бўлди. У аланглаб, уёқ-буёққа назар ташлаб олди. Қўлтиғида қандайдир тугунчак. «Нимайкин?»

Амет томорқадаги макказоргача тик қараб борди. Ҳали одам бўйламайдиган макказор ёнига борганда яна теварак атрофга аланг-жаланг қараб, олди-да, сўнг ичкари шўнғиди. Сержонларнинг уйи билан уларнинг уйи ўртасидан ўтадиган ариқ бўйига чиққач, букчайганча югуриб, Тузлоқ кўлига қараб йўл олди. «Олислатиб юборсам йўқотиб қўяман», деди Сержон ва у ҳам шоша-лиша томдан сирғалиб тушди. Тушди-ю, томнинг пана томони билан юриб қилкўприкдан югуриб ўтди. У ҳам букчайганича Аметнинг ортидан из қувиб кетди.

Бироқ унинг бу югуриши зоёга кетди. У кенг пахгазор далага дуч келди-ю, Аметнинг изларини йўқотиб қўйди. Осмонга чиқдими, ерга кирдими, билолмас эди. «Ажинами, нима бало?» деди у ҳайрон бўлиб. (У ёш болаларни йўлдан оздириб кетадиган ажина ҳақида

кўп чўпчаклар эшитган эди. Ана шу чўпчакдаги ажиналар эсига тушиб кетди.)

Катта ариққа дуч келди. Унинг бир томони кета-кетгунча қалин ўт-ўлан билан қопланган йўлғинзор эди. «Издан тушганимни сезиб қолган бўлса, яшириниб олдимикин?» деб ўйлади. Йўлғинларнинг тагидан мўралади. Бироқ ҳеч нарса кўринмади. Аста эмаклаб, ариқ бўйига чиқди. Ариқ ичига назар ташлади. Нариги бетдаги лойқали жойда оёқ изи кўринди. У ҳам дарров ўша жойдан кесиб ўтди. Ариқнинг бу томонидан экинзор далалар йўқ, фақат қалин йўлғину чангалзор эди, ҳолос. У бир даста йўлғин синдириб олди-да, уни юзига пана қилиб туриб баландроқ жойдан теварак-атрофни кўздан кечирди. Ана, Амет, «Тузлоқ кўл» ига етай деб қолибди. У орани узоқлаштириб юбормаслик учун яна оёғини қўлга олиб югурди. Қум юмшоқ бўлгани учун оёқ товуши эшитилмас, шунинг учун бежавотир тез-тез юрар эди. Орани анчагина яқинлаштириб олди. Шундай бўлса-да, йўлғин шохи ва янтоқ шохларидан синдириб йўл-йўлакай ясаб олган қўлбола парда билан тез-тез унга қараб олар назардан қочирмасликка ҳаракат қилар эди.

Амет «Тузлик қуми»дан ўтиб, тўқай четига етганда атрофига яна бир қараб олди-да, орқасидан ҳеч ким пойлаб келмаётганига ишонч ҳосил қилгач, қўйнидан отасининг хатини олиб, қайтадан ўқиди: «Ўғлим, ширин уйқунгни бузгим келмади... Сенга айтадиган гапларим бор. «Нима гап экан?» деб ташвиш чекма. Ота-онанинг ўз фарзанди, унинг келажак бахт-саодатидан бошқа қанақа ҳам гапи бўлиши мумкин?!»

Амет ҳайрон бўлиб, елкасини қисиб қўйди: «Қанақа келажаким тўғрисида гапирмоқчи?» У хатин яна қўйини чўнтагига солди-да, олға юрди. Лекин нима учундир энди ўйчан бўлиб қолди. Бир оз юргач, Бир қулоқ кўли томон кетадиган йўл устидан чиқди. Синфдош ўртоқларининг оёқ изларини кўриб, юраги орзиқди: «Мени тенг-

дошларимдан ажратиб олиб, қанақа келажак тўғрисида сўзлашмоқчийкин?» деди у яна елка қисиб, ўй суриб бир лаҳза турган жойда қотиб қолди. Кейин хатдаги: «Ўғлим, ширин уйқунгни бузгим келмади» деган сатрларини эслаб, кўнгли юмшади: «Балки мен билан маслаҳатлашмоқчидир. Гуноҳига иқрор бўлиб, фронтга кетмоқчидир. Милицияга учрашмоқчидир? Нима бўлса ҳам боришим, дилидаги гапини билишим керак...»

У шундай қарорга келди, шахдам қадам ташлаб илгари юрди. Руҳи енгил тортгандай бўлди. Сержоннинг орқасидан из қувиб келиши унинг хаёлига ҳам келмас эди.

19

Қочоқ Отахон одатдагидек тун ярмида уйга кириб келди. Хотини унга Аметнинг комсомол сафига кирмоқчи эканини айтди. Отахоннинг юраги шув этиб кетди: «Комсомол мени фош қилмай қўймайди», деди. Қаҳри қайнаб, ғазаби қўзиди.

Ўғлини шу оннинг ўзидаёқ бўғиб қўя қолмоқчи бўлди. Бироқ яккаю ягона сирдоши хотини билан тескари бўлиб, ёлғизланиб қолишдан қўрқди. Ўғли билан бафуржа гаплашиб, уни инсофга чақирмоқчи бўлди. Шунда унинг ўғли билан хилват жойда юзма-юз сўзлашмоқчи: ўғли гапига қулоқ солса — яхши, йўқ деб унга хиёнат қилмоқчи бўлса — аяб ўтирмайди. Ишқилиб хотини кўрмаса бас. Давойи далил топиб бўпти! Қайтанга «ўғлимни ўлдирган» деб овулдаги бирорта душманига айб қўйиб, бинойидай ўч олиши мумкин.

У ўғли билан ҳар сафар янги жойда учрашар, бежавотир бўлсин учун шундай қилар, бир жойда икки марта учрашмас эди. Бу сафар бир қулоққа кетадиган йўлнинг Шўртанбойдан ўтадиган жойидан бир чақир

римча туяўркак бўлиб ўсган Қўш тўронғи остини тайинлаган эди.

Тайинланган бўлса ҳам ўғлининг келиш-келмаслигини аниқ билиш учун Бир қулоққа олиб борадиган йўл бўйидан жинғил остидаги мушук бурни сиғмайдиган тор кавакка биқиниб олиб унинг йўлини пойлаб ётди.

Ана, пичанчи болалар ашулани баралла айтиб ўтиб кетишди. Уларнинг орасида Аметни кўрмагач, Отахон «ўғлим менга содиқ» экан деб дилида ундан хурсанд бўлди.

Шундай бўлса-да, илгаригидай кўнглининг бир чеккаси хира, ҳеч кимга, ҳатто ўғлининг келишига ҳам ишонмас эди. Туяўркак Қўш тўронғидан уч юз қадамча наридаги бир туп қалин ўсган эрман остига кириб тулкидай чўққайиб ўтирди. Унга атроф қафтдагидай кўринар, уни эса ҳеч ким кўрмасди. Бир чақирим наридаги очиқ майдон ўртасида, шу ёлғиз эрманзор ичида қочқин борлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмасди, албатта.

Худди ана шундай, ўғри тулкига ўхшаб ўтирган пайтда, гоҳ уёғи, гоҳ буёғига қараб келаётган ўғли Аметга кўзи тушди. Кўринишдан унинг ҳуши жойида эмасдай, бу ерга ўз ихтиёри билан эмас, мажбуран келаётгандай эди. Шундай бўлса-да, Отахон ўрнидан қўзғалмади. «Қани, нима қиларкин» деб уни кузатиб тураверди.

Амет яланг жойга чиққач бирпас тўхтаб олди. Кейин Қўш тўронғини кўрди. Уни мўлжалга олиб тўғри ўша томон йўл солди. Келар экан, уёқ-буёғига қараб қўйди. Ниҳоят, тўронғи ёнига етиб келди. Шунда ҳам отасини кўрмади. Унинг шу ерда эканидан беҳабар, тугунчакни ерга қўйди-да, отасининг қайси томондан келишини биллолмай ўтирди. Кутди.

Отахон Аметнинг орқасидан айғоқчи йўқлигига ишонч ҳосил қилгандан кейингина ўзини билдирмоқчи бўлди. Шу пайт, жинғил орасида аллакимнинг қораси кўринди. У буталарни паналаб бу томон ўтар эди. Энди

у бу икки боланинг бир-биридан хабари борми йўқлигини билишга қизиқди. Қилт этмай — ўтирди.

Сержон Аметнинг Туяўрқач қўш туронига орқаси билан суяниб, кимнидир кутаётганини аниқ фаҳмлади. Сездириб қўймаслик учун қалин жингиллардан бирининг орасига кириб яширинди. Унинг икки кўзи Аметда эди. Шу туфайли Отахонни пайқамади. Отахон эса уни жуда яхши кўриб турар эди: «Буларнинг бир ўзи эмас, орқасида катталари ҳам бўлса керак, деган ҳадик билан қаттиқроқ нафас олишга ҳам қўрқарди. Қуёш тиккага келди. Ҳаммаси ҳам сояда бўлганлари учун жазирама иссиқни унча сезишгани йўқ. Амет ҳам ҳавотирланар, ҳам қўрқар, кўзлари жавдираб, отасининг тезроқ кела қолишини ошиқиб кутар эди. Чумчуқ пир этса, юраги шир этади, кунгай жойда сўна визилласа ҳам ўша томонга қулоғини динг қилиб қарар эди. Сержон эса, Аметни яна йўқотиб қўйишдан чўчиб, киприк қоқмай уни кузатарди. Қочоқнинг аҳволи эса, буларнинг ҳар иккаласиникидан ҳам оғирроқ — гоҳ Аметга гоҳ Сержонга тикилганича қимир этмасди.

Ниҳоят, у Амет билан Сержон иккалаларининг тили бир эмаслигини, Сержон уни пойлаб келганини тушунди. Катталар йўқлигига ишонди-да, ғоят эҳтиёткорлик билан қўлидаги милтиғини аста Сержонга тўғрилади. Уни шошмай нишонга олди.

«Тажриба кўрган одам, болани болага айғоқ қилиб юбормайди. Бу бирорта ғўр боланинг иши ёки эса Сержоннинг ўзи гумонсираб ҳеч кимга ҳеч нарса демай Аметнинг изидан пойлаб келаверган бўлиши мумкин. Нима бўлса ҳам уни бу ердан тирик жўнатиб бўлмайди. Менинг ўзим унга кўринмаганимда ҳам у бари бир Аметнинг тўқайга овқат олиб келганини айтади. Айтмаган тақдирда ҳам менинг қаерда юрганимни билиб кетади. Ана шу ёмон. Шу чоққача милиция менинг бу атрофда юрганимдан беҳабар, хабардор бўлганида борми аллақачон, итдай тутиб кетар эди. Эндиям билма-

син. Билмаса, уларга чап бериб, уйга ҳам бориб келавераман. Ҳзи омади бор йигитман. Мановининг хилват жойга келиши ҳам шундан. Демак, менга яна омад ёр. Тирик жўнатиб юборсам, омад қўлдан кетди деган гап...»

У Сержонни мўлжаллаб, аниқ нишонга олди. Тепкини босди. Варанглаб ўқ узилди.

Амет чўчиб орқасига ўгрилди. Жингил орасидан ишшайиб чиқиб келаётган отасини кўрди.

— Сиз отдингизми?

— Битта қашқирнинг боласини отиб юбордим, ўғлим. Жилла бўлса сени тишлаб олаёзган эди.

— Қани у?

— Кўриб нима қиласан. Битта ўқ билан ер тишлатдим. Қани, оламда нима гап. Янгилликлардан сўзла.

— «Кел», деб хат қолдирган экансиз, келдим. Бошқа ҳеч қандай янгиллик йўқ.

— Комсомолга ўтмоқчи бўлган эмишсан, шу тўғрими?

— Тўғри, ҳамма тенгқурларим ўтишяпти.

— Унда менинг аҳволим нима кечади?

Амет жавоб ўрнида «билмадим» деган маънода елкасини қисиб қўйди.

— Сен комсомолга ўтсанг ёлгон сўзлай оласанми?

— Ёлгон сўзламайман.

— Мени айтиб қўймайсанми?

— Сўраб қолишса, қандай қилиб ёлгон гапираман.

— Ундай бўлса мени йўқ деб бил.

— Бор бўлганингизда бизга нима фойда, ота? Қайтанга сизни деб ойим ҳам, мен ҳам ерга қараб юрадиган бўлиб қолдик.

Ўғлининг аччиқ сўзлари уни бир оз ўйлантириб қўйди. Назарида, энди у ёш бола эмас, анчагина ақли кириб, расмана йигитча бўлиб қолгандай эди. Шунга кўра у ётиги билан унга тушунтирмоқчи бўлди:

— Сен ҳали, ўғлим, ёшсан. Ота-онанинг қадр-қийматини билмайсан. Дунёда бола учун энг яқин ва улуғ

киши ота-она ҳисобланади. Унга хиёнат қилиш катта гуноҳ... Қани, юр, сени тишламоқчи бўлган қашқирнинг боласини сенга кўрсатиб қўяй,— деди. У Аметни ҳам «агар сен менга қарши иш тутгундай бўлсанг, мана шундай аҳволга тушасан», деб қўрқитиб қўймоқчи эди. Амет отасининг важоҳати ўзгарганини сизди. Назарида у отаси бу сафар ташқи кўриниши билангина эмас, балки бутун вужуди билан ҳам ёввойи одамга ўхшаб кетган, вахший бир қиёфага кирган эди. Бу вахшийлик унинг сўзларидан ҳам яққол сезилиб турар эди. Унга жирканч назар билан боқди.

— Эҳ, қотил қочоқ! Нималар қилиб қўйдинг?!— сўнг шиддат билан унинг милтиғига ташланди. Отаси унинг ниятини англаб бақувват қўллари билан уни итариб юборди. Амет йиқилмади. У яна тисланиб туриб унинг ёқасига тирмашди. Отахоннинг қаҳри келди. Аммо ҳарчанд уринса ҳам Аметнинг чайир қўлларини ўз ёқасидан ажратолмади, қўллар темир исканжадай тобора унинг томоғидан ғиппа бўғиб борар эди. Отахоннинг кўзларига қон тўлди. Боласи бола эмас, бало бўлиб кўринди. унинг кўзига. Жон-жаҳди билан ўзини бу балодан халос қилишга тутунди. Бор кучини ишга солиб, айиқникидай кучли панжалари билан ўз ўғлининг ҳалқумидан олди. Бор куч билан бўға бошлади. Амет бўшашди, кўзлари жимирашиб кетди. Хушдан оғди... Вахший ота уни аямай ерга босди...

Амет анчадан кейин кўз очди. Отаси унинг кўкрагига оёғини қўйиб милтиқ ўқталиб турарди.

— Хўш, қандай қарорга келдинг?— деди унга вахший тикилиб.

Амет яна кўзларини юмди. У Сержонни ўйлади. Ҳайрон эди: «Сержон бу ерга қандай қилиб келиб қолди? Демак, менинг қилган ишларимнинг ҳаммасидан хабардор экан-да. Ўзи келдимикан ё бирортаси тайинладимикин? Уйимиз яқин, балки ўзи билиб, ўзи тутиб бермоқчи бўлгандир... Бечора Сержон, қандай оққўн-

гил, яхши бола эди. Йўлда тўхтатиб, отанг қочиқ экан, биргалашиб тутайлик деса бўлмасмиди? Гапимга кирмайди, деб ўйлаган-да. Кирардим. Бу воқеани биладиган, сирдош топмай адоий томом бўлаёздим-ку, ахир».

У яна аста кўзини очди. Отасининг вазоҳати ўзгармаган, турқи хунук эди. Отса, отиб ташлайдиган сиёқи бор. Сержонни отиб ташлади-ку, ахир. Бундай одам бегонанигина эмас, ҳатто ўз ўғлини отиб ташлашдан ҳам тоймайди. Амёт аниқ бир қарорга келолмай қийналди. Бекордан-бекорга ўлиб кетишни истамас эди. Қотил отаси оёқ учи билан унинг иягига туртиб шоширди.

— Сўзла, деяпман. Бўлмаса отаман!

Амет тилга кирди:

— Нима қилишим керак?— деди.

— Комсомолга кирмайсан.

— Хўп, яхши, кирмасам кирмайёқ кўяй. Кейин нима бўлади?

— Кейин яхши бўлади! Немислар енгиб келса, биз учун бахт эшиги очилади.

Амет отасининг сўзларига ишонмади. Буни у сандироқлаш деб билди. Шундай бўлса-да, ўзини босди.

— Ушангача мен тўқайда яшайманми?

— Энди орқангда душман борлигини англагандирсан? Ё Сержоннинг изингга тушганини билиб туриб ҳам келавердингми?

Амет бош чайқади.

— Ундай бўлса яна эсингда тут. Яна мундоқ ақлингни дурустроқ ишлатиб ўйлаб кўр: овулдагиларнинг ҳаммаси душман. Яхшиси, сен уйга эмас, Бир қулоқ кўлига жўна. Пичан ўроққа бор. Шунда Сержоннинг ўлимига ҳам жавобгар бўлиб ўтирмайсан.

Амет ўрнидан турди. Эгнидаги чанглари қоқиб ҳам ўтирмади. Отасига «ҳа» ёки «йўқ» деб бир оғиз жазоб ҳам қайтармади. Бир қулоқ томонга йўл олди..

— Уроғинг қани?

Амет меровсираб тили йўқ соқовдай елкасини қисиб тўхтади.

— Ойим юбормайман деган эди. Қочиб келдим, деб айт. Эртага кечаси ухлаб қолма. Берироқ келиб, кўл бўйида мени кут. Нима ишлар қилишимизни ана ўшанда айтаман, тушундингми?

— Тушундим!— деди Амет унинг гапларини маъқуллаган каби.

— Мана бу бошқа гап!— деди Отахон ўғлининг жавобидан қониқиб,— ҳақиқий ота ўғли мана шундай бўлиши керак.

Амет индамади. Битта-битта қадам ташлаб аста йўлга тушди. Борар экан бир Сержон томонга, бир отаси томонга қараб қўяр эди. Кўнгли бузилди, кўзларига ғилқиллаб ёш келди. Аввал ҳиқиллаб кейин, хўнграб юборди. Бу йиғи ўғай эмас, ўз отасидан шунчалик хўрлик кўргани учунми, ё унинг орқасидан қидириб келиб, ўққа учраган бегуноҳ ўртоғи учунми билиб бўлмас, у ўзини йиғидан тўхтатолмас эди.

Унинг қадамлари тезлашди. Кейин бирдан югуришга ўтди. Кейин бирдан:

— Одам-лар-а-р, бормисиз? Ёр-дам бе-ринг-ла-а-ар! — бақирди у бор овози билан.

Ҳамон ундан кўз олмай, кузатиб турган қочоқ бундай бўлишини сира кутмаган эди. Юраги орқасига тортиб кетди. Изидан югурди. Аммо қалтираган оёқлари жингил томирига қоқилиб юз тубан йиқилди. Тура солиб милтиғини ишга солди. Яккаю ягона ўғли Аметга қараб икки карра ўқ узди. Аммо ўқлар Аметга тегмади. Чунки у аллақачон ўқ етмайдиган жойга бориб олган эди...

20

Отамурод Аметни кузатасан, деб Сержонга топшириқ бергани ва катта хатога йўл қўйганини кейин тушунди. Бу хатони дарҳол тузатишга шошилди. Зудлик билан

Темирхон отанинг отини миниб, йўлга тушди. Бироқ ҳаракатлари бекор кетди. Чунки кун билан йўл юриб чарчаган от кўл бўйига чопиб борди-ю, кейин ҳарчанд қамчи босса ҳам «бўлганим шу» деб туриб олди. Отамурад ноилож аҳволда қолди. Отдан тушди. Тизгинидан ушлаб етаклай бошлади.

Шу зайлда амал-тақал қилиб Шўртанбойга етган ҳам эдики, қулоғига аллақандай товуш эшитилди:

— Одамлар, бор-ми-сиз?! Ёрдам бе-ринг-ла-а-ар!

Отамурад тўхтади. Қулоқ солди. Овоз таниш, аммо қўрқинчли эди: «Амет, ҳа, Аметнинг худди ўзи! Унга жавобан овоз қилди.

— Ам-е-е-ет! Ҳо-ҳо А-м-е-е-ет!— Жингиллар аро бизиллаб юрган Амет зум ўтмай, унинг қошига етиб келди. У терлаб-пишиб кетган, баайни сувдан чиққандай ҳаммаёғи жиққа хўл, сочларидан оқиб тушаётган терлар тупроққа беланган юзларини тарам-тарам ювиб оқар, чакиллаб ерга томар эди. У ҳамон ўпкасини босолмай: «Одамлар» дер, гўё бундан бошқа сўзни батамом унутиб қўйгандай эди. «А Отамурад» дейишни ўрнига ҳам нуқул: «Одамлар», деб халлослар эди. У қалқиб кетди. Агар Отамурад суяб қолмаганда юз тубан йиқилиши аниқ эди.

— Амет, сенга нима бўлди, Амет?

Амет жавоб бериш ўрнига орқасига қаради. Кейин ўпкасини босолмай деди:

— Иш чатоқ, Сержонни отиб қўйди!

— А? Нима дединг?! Ким отди? Нима учун?

— Қочоқ, қочоқ, Отахон, менинг...

Отамурадга ҳамма гап аён бўлди. Амет Отамурадга суяниб бир оз ўзини босиб олди. Хуши жойинга келди. Гўё Отамурадни энди кўраётгандай кўзларини катта-катта очиб деди:

— Вой, О-отамурад,— С-сенммсан? Манов отингни мин-да, шаҳарга чоп! У мана шу атрофда Қувиб келаяпти,— у яна орқасига қараб олди,— мениям икки мар-

та отди. Етиб келса, сени ҳам отиб юборади. Тезроқ бу ердан қоч-қоч, Отамурод, шаҳарга чоп! Уни тутиш керак! Ҳа-ҳа, тутиш керак.

Отамуроднинг ҳам юраги сесканди. Этлари жимирлашиб кетди. Жингиллар орасидан кўз югуртириб, Отахоннинг қувиб келаётган-келмаётганини билишга шошилди. Бироқ ҳеч ким кўринмади. Қўлидаги милтиғни хавф туғилиши мумкин бўлган томонга ўқталиб:

— Қани, юр, ўша ёққа борайлик,— деди.

Шу пайт орқаларидан аллаким хитоб қилди.

— Ҳой, болалар!— деди бир товуш.

Болалар бир чўчиб тушди. Товуш келган томон бурилишди. Отамурод милтиқ ўқталди.

— Ҳой, ҳой... тентак! Ўқталма милтиғингни!..

Отамурод ўсал бўлди. Чунки товуш Отахонники эмас, кўл томондан эшак арава ҳайдаб келаётган чолники эди. Чол бу ерда хунук ҳодиса юз берганини сезиб, аравадан тушди.

— Кечирасиз, ота,— деди Отамурод чол улар олдига етиб келгач, ундан узр сўраб.

— Нима гап, болаларим, тинчликми?

— Ёрдам керак, ота, ёрдам,— деди болаларнинг иккаласи икки ёқдан чолни ўртага олиб.

— Кўриб турибман, болаларим, кўриб турибман, отингиз чарчаган. Шошилмай бир бошдан тушунтиринглар, тинчликми?

— Буёққа юринглар!— деди Амет ва йўлдан четга чиқиб, орқа томон бурилди.

Чол ва Отамурод унинг ортидан юришди. Отамурод милтиғини отишга шай қилиб олди. Чол буни кўриб, чиндан ҳам бу ерда мудҳиш воқеа юз берганига ишонч ҳосил қилди. Эшагини тезлаб болалардан кейинда қолмасликка тиришди.

Чол қўшни колхоздан эди. Ўтлоқдаги пичанларга озиқ-овқат ташлаб келётган эди. Тўғри ўтиб кетаверса ҳам бўларди. Бироқ, шундай хилват тўқайзорда юрган

болаларни кўриб, уларни ташлаб кета олмади. Улар қаёққа юрса, бу ҳам эшак араваси билан жингил шоҳларини ёриб улар кетидан бораверди.

— Ана,— деди Амет Сержон чўзилиб ётган жингилни кўрсатиб,— у ана шу ерда. Улар ёпирилиб қалин ўсган жингил ёнига етиб боришди. Чиндан ҳам Сержон ухлаётган боладай қимир этмай чалқанча ётар эди.

Чол борибоқ Сержоннинг устига эгилиб, кўкрагига қулоғини қўйди. Аллақачон оламдан ўтганини билди. Бироқ, болаларни кўрқитиб юбормаслик учун уларга бунни айтмади. Аксинча:

— Тирик... тирик экан, болаларим,— деб уларни хурсанд қилишга уринди.

Кўзларидан дув-дув ёш тўкилаётган Отамурод билан Амет энглари билан кўз ёшларини артди.

— Тузалиб кетадими, ота?

— Қани, аравани яқинроқ олиб келинглар!

Амет эшак аравани дарҳол унинг ёнига келтириб тўхтатди.

— Аравадаги пичаннинг ярмини ташла. Қолганини текис қилиб ёз,— деди чол Аметга, кейин Отамуродни имлаб, Сержонга ишора қилди.— Оёқларини жуфтлаб, авайлаб кўтар.

Улар Сержонни аравага ётқизишди. Сўнг чол болаларга деди:

— Энди болаларим, майли сизлар шу ерда қолинглар. Отларингиз чарчаган, оч.

Анов пичандан едириб, тўйғазиб олинглар. Бир оз тиниқсин. Шундан кейин бирингиз тўғри шаҳарга, милицияга хабар беринглар, бирингиз эса шу ерда қолиб баттол қочоқни кўздан қочирманглар. У Аметнинг гапларини ёлғонга чиқариш учун манов болани ўлди деб, жасадини киши билмас, йўқ қилиб юбориш мақсадида, албатта бу ерга келади. Шунда уни тополмай жазавага тушишини томоша қиласизлар. Кейин қаерга бориб, қайси ковакка яширинганини кўриб оласизлар. Мен

эса болани энг яқин касалхоналардан бирнга стказиб бораман. Саломат бўлинглар. Хайр.

Чол жўнаб кетди.

Отамурод билан Амет чолни кузатиб қолишди. Кейин Амет Отамуродга Отахоннинг пистирмада ётган жойини кўрсатди.

— Мана шу ердан туриб отди.

— Қандай тош юрак одам-а?!— деди Отамурод бош чайқаб.— Ҳеч бир гуноҳи йўқ ёш болани отишга қандай кўнгли бўлдийкан? Сенга қарата ҳам отган бўлса, демак, у қутурибди.

— Ҳа, отди. Икки марта отди. Чамамда, ўқи тугаб қолган. Агар тугамаганда эди орқамдан қувиб келишдан ҳам тоймас эди.

— Сен шовқин солганингдан кейин қўлга тушиб қолишдан қўрққан.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин. Чунки ҳар сафар учрашганимизда у менга ҳам ишонмас, қўрқар эди. Кўпинча ўзини кўрсатмасликка ҳаракат қилар эди.

— Сен ўшанда унга фақат нон олиб келиб берармидинг?

— Мен фақат нон олиб келиб берардим. У эса баъзан ярим тунда уйга бориб тугунчақда гўшт ташлаб кетар экан.

— Унда фермадаги йўқолган қўйларнинг ўғриси ҳам шу экан-да.

— Шу!

— Ҳар сафар шу ерда учрашармидинглар?

— Йўқ. Бу ерда бугун биринчи марта учрашдик. Ҳар сафар ҳар ерда учрашамиз. Бир марта овул орқасидаги Тузлоқ қумда учрашдик.

Уларнинг суҳбати шу ерда узилди. Аниқ бир тўхтамага келишолмади. Кейин улар Отахоннинг қадам изларини қидиришди. Сержон ўқ еган жингилнинг атрофини айланиб чиқишди. Лекин маймоқ товон издан бошқа бирор аниқроқ из топишолмади.

— Чамаси, кўкатдан-кўкатга сакраб қочса керак, йўқса, қуш эмаски, оёқ изи қолмаган бўлса,— деди Отамурод.

— Галинг тўғрига ўхшайди,— деди Амет бир туп кўкатга энгашиб,— мана, қара, бу жойдан мана бу янтоқ устига сакрабди.

Амет янтоқни кўрсатди. Ундан уёғи қаттиқ тақир ер бўлгани учун қадам излари кўринмас эди. Тажрибасиз бўлганликлари учун Отахоннинг изини йўқотиб қўйишди, яна орқага қайтишди. Бир томон қалин ўсган жинғилзор эди. Бу ерда ҳам ҳеч қанақа из кўринмасди.

— Амет,— деди Отамурод от томонга ишора қилиб,— отнинг қорни тўйди чамаси. Қара, боягина бошини ўтдан кўтара олмаётган эди. Дам олиб хиёл ўзига келди ҳам шекилли.

— Ундай бўлса, сен кетавер!

— Унинг «кетавер» дегани Отамуродни ўйлантириб қўйди. Кўнглига шубҳа тушди: хаёлига дарҳол «ота-бола топишиб, яна бирор кори ҳол юз бериши мумкин, қочқин қанча узоқ топилмаса, шунча хавfli» деган фикр келди.

— Йўқ, Амет. Отга миниб, сен тезроқ йўлга туш. Бояги чол айтгандай шаҳарга бориб милицияга хабар бер.

Амет унинг нима учун бундай қилаётганини суриштириб ўтирмай, шартта бориб отга минди-да, жинғил шоҳидан битта гаврон синдириб олиб тизгинни бўшатди. Унг-сўлига қарамай отга шартиллатиб қамчи босди.

Қош қорая бошлади. Қоронғилик тушган сайин тўқай ичи Отамуродга ўта ваҳимали туйиларди. У ўзини дадил тутишга ҳаракат қилди. Атроф тевааракка олазарак қараб, Сержон отилган жинғилдан эллик қадамча наридаги қалин бута остига кириб нафасини ичига олиб, йўл пойлаб ётди. Бироқ сал ўтмай бу иши ўзига ёқмади. Назарида, Отахон унинг орқасидан билдирмай келиб, таппа босиб қолаётгандай эди. Шунинг учун жо-

йини ўзгартирмоқчи бўлди. Теварак-атроф кўриниб турадиган жой излади. Бундай жой, узоқда бир тўп булутдай бўлиб кўриниб турган туяўркак тўронғи эди. Шу дарахтнинг устига чиқиб олмоқчи бўлди. Қоронғида уни ҳеч ким кўролмайди. У эса ҳаммаёқни бемалол кўриб, кузата олади. Ўша томон юрди. Ёнидаги ўт-ўланларни паналаб бориб, Тўранғининг қийшиқ шохига осилиб, жойлашиб олди. Бу ердан ҳаммаёқ барабар кўринар эди. Боя, Сержон ётган жингил ҳам жуда яққол кўзга ташланиб турарди. Ҳадемай шарқ уфқидан мис баркашдай ярақлаб тўлин ой кўтарилди. Зум ўтмай ҳаммаёв сутдай ойдин бўлиб кетди. Атроф тун сукунатига чўмган. Ора-сира бир-бирини қувалаб тўнғизлар хурт-хуртлаб ўтади. Гоҳо бўрилар увиллаб, ваҳима кўтаради. Дик-дик сакраб қуёнлар, ўт-қашақларни шитирлатиб бўрсиқлар югуришиб қолади.

Тун яримларга борганда ғарбдан қора булут кўтарилди. Ҳадемай улар бостириб келиб ой юзига парда тортди. Ой гоҳ кўринар, гоҳ булутлар орасига яшириниб олар эди. Ана, кўр ойдинда аллакимнинг қораси кўринди. Отамурод хушёр тортди. Милтиғини ростлаб, уни кузатиб турди, қора Сержон ўқ еган жингил ёнига келди. Уёқдан-буёққа юриб йўқотган нарсасини тополмагач, яна изига қайтди, Отамурод секин сирғалиб дарахт тепасидан тушди. Ўзини сездириб қўймаслик учун оёғидаги ботинкасини ечиб ташлаб, ялангоёқ бўлиб олди. Оёқ учида битта-битта босиб, унинг изини қоралаб борди. Шўртанбойнинг кўҳна қўрасига яқинлашганда бирдан тўхтаб, атрофга аланг-жалаң қаради. Отамурод ерга таппа ташлаб, янтоқ панасига беркинди. Чунки булутлар орасидан ярақлаб чиққан ой уни фош қилиб қўйиши мумкин эди. Отахон ўтириб, алланималар қилди: кийимларини ўзгартдимми ё оёғига чўкир кирдимми — Отамурод буни билолмади. Отамуроднинг ёнгинасида нимадир шитир этди. У чўчиб ўша томон қаради. Ҳеч нарса кўринмади. Яна ўнгланиб, Отахон томон бурилди.

Бироқ энди унинг қораси кўзга чалинмади. Осмонга чиқдим, ер қаърига кирдим — билолмай қолди. Урнидан туришни ҳам, турмасликни ҳам билмади. Ким билсин, балки у пайқаб қолгандир? Бирор пана жойга яшириниб олиб, яқин келишини пойлаётгандир?.. Отамурод жойидан кўзгалмади.

Шарқ уфқи оқариб, тонг отди ҳамки рақибининг қораси кўринмади. У таваккал қилди-да, аста қаддини кўтариб, ўрнидан турди. Отамурод секин-аста жилиб, Отахон бирдан ғойиб бўлиб қолган жойга яқинлашиб борди. Аммо ҳеч нарса кўринмади. На одам изи ва на ҳайвон изи бор эди. Атроф кўм-кўк ажриқ билан қопланган эди. «Бу ерда бир сир бўлиши керак?» деди Отамурод атроф-теваракни назардан ўтказар экан. Бирдан кўҳна қўранинг ҳар томонга сочилиб ётган эски қамишларини кўриб қолди. Милтиғининг учи билан қамишларини уёқ-буёққа суриб ташлаган эди, устига хода ташланган эски бир кудуқнинг оғзи кўринди. Чўнтагидан гугурт чиқариб, бир тутам қамишни ёқди, қудуқ ичига ташлади. Қудуқ остида аллакимнинг «бай-байёв» деб апил-тапил ўрнидан тургани ва юёқлари билан қамишларни қасир-қусир босиб, ўтни ўчиришга тушгани эшитилди.

Отамурод қотил инига ўт қўйган эди. У ўзи ишлатган бу тадбирдан, маккор душманни охири топишга муваффақ бўлганидан хурсанд бўлиб кетди. Ўзига ишончи ортди, кучига куч қўшилди ва энди қўрқмай дадил хитоб қилди:

— Ҳей, олчоқ, қани чиқ! Йўқса, барча қамишни бир йўла ёқиб устинга ташлайман, — деди.

Отахон Отамуродни товушидан таниди. Ёлғиз бир ўзи эканини сезиб, айёрлик билан ҳийла ишлатиб алдамоччи бўлди. Қудуқ ичида туриб тулки мижоз мулойим товуш билан деди:

— О, Отамуроджон сенмисан? Оббо секретарей, азамат йигит экансан! Қойил!

— Ҳа, менман!— деди Отамурад қаҳрли товуш билан.— Қани чиқ буёққа!

— Ҳозир!.. ҳозир чиқаман!— деди Отахон ўзини иткор, мулойим кўрсатмоқчи бўлиб.

Отамурад унинг ёвуз мақсадини сезди ва уни огоҳ-лантирди:

— Агар сал бежо ҳаракат қилсанг, ўша ондаёқ отаман!

— Ўзимни бекордан-бекорга ўққа тутиб жинни бўпманми?— Отахон қудуқдан чиқа бошлади. Қўлида пичоқ ялтиради.

— Ташла, қўлингдаги пичоғингни!

— Қанақа пичоқ?.. Э-ҳа... хўп... хўп. Мана ҳозир!

Отахон қўлидаги пичоқни ташламоқчи бўлиб Отамурадни мўлжалга олди. Қулочкашлаб унга отмоқчи бўлган пайт бирдан варанглаб милтиқ товуши эшитилди.

Отахон ихради, қўлидан пичоғи тушди. Муккайиб қуриган қамишни қучоқлаганича қудуқ лабига йиқилди.

Отамурад ҳайрат билан орқага ўгирилди. Бир неча милиционерларга кўзи тушди. Улар орасида Амет ҳам бор эди.

— Молодец, секретарь,— деди улардан бири Отамураднинг ёнига етиб келиб, елкасига қоқаркан.— Газанданинг инини топиб берганинг учун раҳмат сенга! Кейин мукка тушиб ётган газандага имо қилиб шеригига деди:— Нима бало, ўлдириб қўйдингми дейман?

— Йўғ-е, нўноқ мерганлардан эмасман, ўртоқ бошлиқ, қўлига отдим. Эси чиқиб кетган кўринади.

— Улгидай қўрқоқ экан-да, бўлмасам?!

— Қўрқоқ, қўрқоқ бўлмаса шу тўқайзорларда қочиб ювармиди? Қўрқоқ бўлмаса ёш болага ўқ отиб ўлдириб қўярмиди?

— Нима, Сержон ўлдими?— Отамураднинг кўзлари ёнди.

У довюрак ўртоғи Сержон учун қотилдан ўч олмоқчи бўлди. «Аввал отмасам ҳам энди отганим бўлсин»

деб унинг устига ўқдай учиб борди. Аммо бояги милиционер югуриб бориб, унинг қўлидан милтиғни тортиб олди.

— Тентак бўлма, секретарь! Халқ олдида шарманда-сини чиқарамиз. У фақат ўртоғинг жонига қасд қилган оддий бир қотилгина эмас, халқига, халқ мулкига хиёнат қилган жинояткор, сотқин, Ватан хойни ҳамдир. Биз буни кўпдан бери қидириб тополмай юрардик. Бу ерларга ҳам бир неча бор келганмиз, аммо мана бундақанги ялангликка яширниди деб ҳеч бир хаёлимизга келмаган. Сержонга келсак, мен ёлгон гапирдим. У тирик. Фақат аҳволи оғирроқ.

Отамуруднинг хиёл чиройи очилгандай бўлди.

Улар қотилни қудуқдан тортиб олишди. Ўқ ростдан ҳам қотилнинг қўлига теккан эди. Унинг «ҳуши оғиб ётиши» милиционерларнинг энсасини қотирди.

— Шу алфозда ҳам у ўз шумлигини ишлатмоқчи бўлган,— деди бошлиқ.— У бизни кўрмаган. Ўқни Отамурад отди деб ўйлаган. Узини жўрттага ўлик ҳолига солиб, Отамурад яқин келиши билан бўйнидан олиб қудуққа босмоқчи бўлган. Қани, бурнига нашатир спиртидан искатинглар-чи! Шунда ҳам ҳуши жойига келмаса, демак юраги ёрилиб ўлган бўлади...

Бир милиционер санитар халтасидан спирт олиб, Отахоннинг бурнига тутди. У акса уриб, кўзларини очди. Теласида турган милиционерларни кўриб, энди ҳеч қанақа ҳийлаю найранг иш бермаслигига, қочиб қутулмаслигига ишонди. Бўшашиб бўйнини қуйи эгди. Милиционерлардан бири унинг ўқ теккан қўлини бинт билан, кейин иккала қўлини орқасига қилиб боғлади. Уни олдинга солиб шаҳар томон йўл олишди.

— Раҳмат сенга, секретарь!— деди бошлиқ Отамурад билан хайрлашар экан.— Ботир йигит экансан. Лекин эҳтиёт бўлиш керак. Агар биз келиб қолмаганимизда бу ёввойи тўнғиз сени аяб ўтирмасди.

— Сизларга раҳмат,— деди Отамурад ҳам ўз навбати-

да уларға миннатдорчилик билдириб.— Ватан хизмати-га доим тайёрмиз!

— Баракалла! Ма, милтигингни тақиб ол. Амет эса биз билан кетади. Унинг яна пича иши бор.

— Хўп, хайр!..

Отамурод Бирқулоқ кўли томон бурилди. Аммо сал юрмай, от жилвини овул томонга бурди. «Иўқ, аввал Сержонни бориб кўриш керак», деди у ўзига ўзи қатъий.

Ола от бу сафар тарҳашлик қилмади. Гўё унинг фикрини тасдиқлагандай овул томон йўртди.

— Ҳа, аввал Сержонни бориб кўриш керак!..

МУНДАРИЖА

РАҲМАТ, МУАЛЛИМ! (Қисса)

Илѐс Муслим таржимаси 1

СЕКРЕТАРЬ (Қисса)

Фатҳиддин Насриддинов таржимаси 69

На узбекском языке

ТУЛЕПБЕРГЕН КАИПБЕРГЕНОВ

СПАСИБО, УЧИТЕЛЬ!

П о в е с т и

Издательство «Еш гвардия», Ташкент — 1979

«Раҳмат, муаллим!» қиссаси «Еш гвардия» нашриётининг 1963 йилги нашридан, «Секретарь» қиссаси эса, Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриётининг 1959 йлги нашри асосида қайта ишланган ҳолда чоп этилмоқда.

Редактор Ш. О д и л
Рассом Л. О с н о в е н к о
Расмлар редактори Қ. А л и е в
Техн. редактор Л. Б у р к и н а
Корректор М. О р т и қ о в а

ИБ № 464

Босмаҳонага берилди 7/V-1979 й. Боснишга рухсат этилди 9/VII-1979 й. Формати 70×108¹/₃₂. Қоғоз № 1. Босма листи 5,25. Шартли босма листи 7,35. Нашр листи 7,44. Тиражи 30000. Шартнома 214—78.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.
Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмаҳонасида босилди. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44. 1979. Заказ № 143. Баҳоси 35 т.